THE BOOK WAS DRENCHED

काळांतील निवडक निबंध

भाग

६

शि. म. परांजपे

य. गो. जोशी प्रकाशन, पुणे.

काळांतील निवडक निबंध

भाग सहावा

शिवराम महादेव परांजपे

प्रस्तावना लेखक :

त्र्यं. र. देवगिरीकर

पुनर्मुद्रण : २७ सप्टेंबर १९४६

साधी बांधणी ४ रुपये] [कापडी बांधणी ४॥ रुपये

प्रकाशक :
यशवंत गोपाळ जोशी
६२३।१५, सदाशिव, पुणे २

मुद्रक :
विष्णु गंगाधर केतकर,
चालक, लोकसंग्रह छापखाना
६२४, सदाशिव, पुणे २.

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना

कै. शिवरामपंत परांजपे यांचे 'काळांतील निवडक निबंध' इतक्या वर्षांच्या बंदीवासातून मुक्त झाले ही अत्यंत आनंदाची गोष्ट आहे. हा दिवस पाहण्यास शिवरामपंत आपल्यात नाहीत व त्यांना हा आनंद उपभोगण्यास सापडत नाही, ही गोष्ट मनात आली म्हणजे क्षणभर वाईट वाटते. शिवरामपंतांचे निबंध कोणी मुक्त केले? ज्या नोकरशाहीने ते निबंध अक्षेपार्ह ठरविले तिनेच का ते मुक्त केले? नोकरशाहीला असे वाटले का, की आता परिस्थिति बदलली आहे, आतां वातावरण स्वच्छ व निर्मळ झाले आहे, तेव्हा ते निबंध बंधनात ठेवण्याची जरूरी नाही? नोकरशाहीला तसे बिलकुल वाटले नाही. नोकरशाहीला असेच वाटत होते की, या निबंधात स्फोटक दारू इतकी भरलेली आहे की, आपण जर लोकांच्या स्वाधीन ते निबंध केले तर त्या स्फोटक दारूच्या धडाक्याने ब्रिटिश साम्राज्याचे सिंहासन गदगदा हलू लागेल व कदाचित् डळमळून पडेलहि. तेव्हा त्यांनी ते निबंध तसेच अटकेत ठेवले होते. नोकरशाहीने त्या निबंधाच्या मुक्ततेचे श्रेय घेतले नाही.

मग कोणी ते निबंध मुक्त केले? कॉंग्रेस मंत्रिमंडळाने का मुक्त केले? छे, त्यांनीहि मुक्त केले नाहीत, स्वतःच्या मुक्ततेकरता जर त्या निबंधांना दुसऱ्याच्या कृपेची याचना करावी लागली असती तर त्या निबंधाची थोरवी ती काय? दया मागणे, याचना करणे असल्या गोष्टी क्षुद्र व्यक्ति करतात, तसे त्या निबंधाचे झाले नाही. कै शिवरामपंतांच्या लेखणीत जे ओज होते, जे तेज होते, जी स्फूर्ती होती, त्या ओजाने, त्या तेजाने व त्या स्फूर्तीनेच त्या निबंधाची मुक्तता केली. कॉंग्रेस मंत्रीमंडळाला आम्ही त्याचे श्रेय देत नाही याबद्दल काहीना आश्चर्य वाटेल. कॉंग्रेस मंत्रीमंडळ ते निबंध मुक्त करण्यास निमित्त मात्र झाले ही गोष्ट खरी आहे. पण कॉंग्रेस मंत्रीमंडळ स्थापन होण्यास तरी काय कारणे झाली? नोकरशाहीच्या हातून हिंदी जनतेच्या हातात सत्ता येण्याइतकी परिस्थिति कशी निर्माण झाली? रात्रीचा दिवस व्हावा, घड्याळ्यांत सहा वाजल्यानंतर सात वाजावेत, आठ वाजावेत, अशा ठरलेल्या क्रमाप्रमाणे

कॉंग्रेस सत्तारूढ झाली नाहीं. कॉंग्रेसला ही सत्ता मिळविण्याकरता अनेक कष्ट पडले, अनेक त्याग करावे लागले. नोकरशाही व सरकारबरोबर अखंड झगडत रहावे लागले. त्या झगडयातूनच कॉंग्रेसला सत्ता मिळाली. ह्या लढया करता जी मनोवृत्ती तयार व्हावी लागते ती मनोवृत्ती कोणी तयार केली? आपल्याला झाडाला लागलेली सुपक्व, मधुर, रसरशीत, फळे दिसतात, आपल्याला झाडावरील मोहक, रंगीबेरंगी, सुगंधीत फुले दिसतात. पण त्या फळाना आणि फुलाना परिणतावस्थेस पोहोचविणारा बागवान दिसत नाही. त्यानी जर बागेची जोपासना केली नसती, जमिनीतले कांटेकुटे आणि तण खुरपून काढून टाकले नसते, जमिनीत खतपाणी घातले नसते, तर त्या माळ्याची बाग आणि त्या बागेतली फळझाडे व फुलझाडे अशी टवटवीत झाली असती का आणि त्या झाडाना फळाचा व फुलाचा बहर आला असता का?

कै. शिवरामपंतासारख्याच्या तडफदार लेखानी लोकांच्या हृदयाचा ठाव घेतला. जेथे त्याचे लिखाण जाऊन पोहोचावयास पाहिजे होते तेथे ते जाऊन पोहोचले. त्या लिखाणामुळे अंतःकरणे हदरू लागली, धडधडू लागली व स्वातंत्र्य प्राप्तीकरता खवळून उठली. लोकशक्तीच्या उत्थापनाचे हे कार्य सतत व अविरत करणाऱ्या लेखाना कोण बंदित ठेवणार? ते लेख बंदित ठेवले असे म्हणणे मूर्खपणाचे आहे. जे बंदित ठेवले गेले होते त्या चिंध्या होत्या, ती शाई होती. त्यातील चैतन्य हे केव्हाच जनतेच्या हृदयांत विराजमान झाले होते. शिवरामपंताच्या लिखाणांत जर असले चैतन्य नसते तर ते जप्त तरी का झाले असते? चैतन्यहिन लिखाण कोणी जप्त करीत नाही. ते लिखाण वाण्याच्या दुकानात रद्दी म्हणून मिठाच्या आणि तिखटाच्या पुडया बांधण्याकरतां जाते. कचरा जमिनीवर पडू देतात, रसरसलेले अग्नीचे स्फुल्लींग आगीच्या भयाने कोणी रस्त्यावर पडू देत नाहीत. ह्या स्फुलिंगानी अधिक अंतःकरणे पेटू नयेत म्हणूनच सरकारने त्याना बंदित ठेवले. पण त्या स्फुलिंगानीं आधीच आपले कार्य केले होते, अंतःकरणे पेटविली होती, ह्या पेटलेल्या अंत.करणानीच ब्रिटिश राज्यसत्ता जाळण्याचा सपाटा लावला आणि त्या जळून गेलेल्या रानांतच कॉंग्रेसच्या सत्तेचे वृक्ष जोमाने व डौलाने वाढू लागले. तेव्हां शिवरामपंताच्या लेखानी जागृत झालेली शक्ति, प्रभावी झाली व प्रभावी झालेली ही शक्तीच अंशतः सत्तारुढ झाली. हे सत्तेचे आक्रमण पुरे झाले नाही. त्यामुळेच

आतां अशा प्रेरणींची जरूरी नाही असे म्हणतां येत नाही. ज्या सुप्तशक्तीला शिवरामपतांसारख्यांच्या लेखणीने जागृत केले, तीच शक्ति आज त्यांचे लिखाण बंधमुक्त करीत आहे. नोकरशाही ही बंधमुक्तता करीत नाही व तिने केली नाही हे सद्भाग्यच आहे.

शिवरामपंत आपले लिखाण बंधमुक्त झालेले पाहण्यास हयात नाहीत याबद्दल आम्हांला तितकेसे वाईट वाटत नाही, पण आज त्यानी प्रेरणा दिलेली शक्ती अंशतः तरी सत्तारूढ झालेली पहाण्यास ते हयात नाहीत याचे आम्हाला वाईट वाटते. आज त्याचे लेख हे कदाचित् स्फूर्ति देऊंहि शकणार नाहीत. आजचा काळ वेगळा आहे, तो काळ वेगळा होता. स्फूर्ति देणारा व स्फूर्ति घेणारा हे दोघेहि समकालीन असावे लागतात. आज शिवरामपंत असते तर त्यांनीं स्फूर्तीप्रद वाङ्मय लिहिले असते. तसेच त्या काळच्या जनतेला आजच्या घोषणा पचायला जड गेल्या असत्या. नव्या काळाला नव्या घोषणा लागतात.

त्या दृष्टीने विचार केला तर आपण शिवरामपंताचे हे लेख स्फूर्तीचे झरे तेव्हा कसे वाहत होते याच दृष्टीने वाचू. अर्थात हे खरेच आहे कीं, दागिने बदलले म्हणून सोने बदलत नाही. सोने एकच असते; पण बदलत्या काळा-प्रमाणे दागिन्याची घडण बदलत जाते. तेव्हा हे लेख जुने झाले एवढयाच-करिता आपण त्यात स्फूर्ती स्फुलिंग पाहू शकणार नाही असे नाही. सोने जुने होत नाही, दागिने जुने होतात आणि जुने दागिने कोणी झाले तरी सोन्याकरताच जवळ आणण्याचा प्रयत्न करतात.

आज आपण राजकारणाचा पहाड बराच चढून आलो आहोत, आता जरा मोकळे मोकळे वाटत आहे. स्वच्छ व शुद्ध हवा आपल्याला लागू लागली आहे. मनाला उत्साह वाटत आहे. व दमलेले शरीर थोडेसे ताजेतवाने झाले आहे. शिखर दृष्टीपथात आले आहे. एक दोन तासात आपण बाले-किल्ला गाठू अशी खात्री वाटत आहे. अशा वेळी आपण खाली जर पाहू लागलो तर आपल्याला काय दिसेल ? खाली असणारी माणसे, झाडे, ही किती खुजी खुरटी आहेत असे आपल्याला वाटत असेल. पण त्या दृष्टीने आपण गत कालाकडे पाहतां कामा नये. राजकीय ध्येयाच्या उचीवर पोहोच-लेल्यानी आपण मोठे झालो आहोत अशी समज करून घेऊ नये. उच झाडावर चढलेल्या माणसाची उंची वाढत नाही. झाडाची उंची ही आपली

उची नव्हे. शेवटचा घण खडकावर घालणाराने माझ्याच घणाने खडक फुटला हे म्हणणे कितीसे युक्त आहे? शेवटच्या घासाने पोट भरले हे कसे बरोबर ठरेल?

तेव्हा आजच्या परिस्थितीतल्या राजकीय लेखकानी व वाचकांनीं पूर्वींच्या लेखकांकडे आजच्या दृष्टीने पाहणे व ते कसे खुजे खुरटे होते हे म्हणणे मिथ्याप्रौढीचे ठरेल. एक पिढी किंवा एक व्यक्ति क्रांति करीत नाही. सामान्य व्यक्तीच्या किंवा राष्ट्राच्या विकासाला काळाचे वारे लागावे लागतात. मनुष्य हा काळाने घडविलेला एक जीव आहे. आणि काळ ही अनेक घटकानीं युक्त असलेली एक प्रक्रिया आहे. ज्याच्या जिवनात ती काळाची घडण नसते किंवा जास्त असते ते त्या काळात टाकठीक बसू शकत नाहीत. सामान्य मनुष्यास आपल्याबरोबर नेऊ शकेल तोच पुढारी. त्याचे असामान्यत्व तो सरासरी माणसाच्या बराचसा पुढे असतो यातच असते. जे समाजाच्या फार पुढे गेलेले असतात, त्यांच्याबरोबर सामान्य माणूस चालू शकत नाही. तसेच जे समाजाच्या फार मागे असतात त्याचाही समाजास उपयोग नसतो. ज्याला आपण प्रगती म्हणतो, क्राति म्हणतो, ती प्रगति व क्राति मद मद गतीने होत असते व ती प्रगति करण्यास दूर दृष्टीचे, समाजाच्या सुख दुःखाशी तद्रूप झालेले असेच पुढारी लागत असतात.

तेव्हा समाज हा हळूहळू प्रगती करीत असल्यामुळे आपण थोडंसे पुढे आलो म्हणून मागचे कार्यकर्ते हे मागासलेले होते हे म्हणणे बरोबर नाही. आजच्या पुढाऱ्याचे वैशिष्टय जर कशात असेल तर ते समाजाच्या खालच्या तळापर्यंत जाऊन पोहोचले यातच आहे. त्यानी राष्ट्राची सर्व उपलब्ध शक्ति जागृत व कार्यप्रवण केली म्हणून राष्ट्र पुढे पुढे जात चालले.

शिवरामपंतांचे किंवा त्या काळच्या इतर पुढाऱ्यांचे लेख, हे वरच्या थराच्या लोकाकरताच होते. जे स्वत ला बुद्धिमान म्हणवत होते, त्याच्या बुद्धीत व विचारांत क्राति करणे हे तेव्हा महत्त्वाचे काम होते. ह्या बुद्धिमान वर्गाच्या आशा विचारात क्राति झाल्याशिवाय त्या क्रातीची धग खाल-पर्यंत पोहोचणे शक्य नव्हते. पाण्यात टाकलेला खडा हा प्रथम एक वर्तुळ निर्माण करतो व मग ते वर्तुळ मोठमोठे होत जाऊन सारा पाण्याचा पृष्ठभाग व्यापला जातो. साधा फटाका जरी उडावावयाचा असला तरी प्रथम त्या

फटाक्याची वात अग्नीने पेटवावी लागते. वात पेटली म्हणजे ती फटाक्यांत असलेल्या स्फोटक द्रव्याप्रर्यंत जाऊन पोहोचते आणि मग फटाक्यांतील सुप्त शक्ती मुक्त होते, कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, रानडे, टिळक, कै. परांजपे वगैरे अग्रगामी लेखकानी फटाक्याची वात शिलगावण्याचा प्रयत्न केला.

ही वात पेटविण्यास तेव्हा स्वातंत्र्य कुठे होते? भाषणावर व लेखनावर जबरदस्त पहारा होता. १२४ अ व १५३ ही कलमे तेव्हा सरकारने नुकतीच हातात घेतली होती, लोकजागृतीचे कार्य करणे हे त्यामुळेच अत्यंत कठीण होते. कायद्याच्या कचाट्यात तर सापडू नये पण लोकाना पारतंत्र्याबद्दल तिरस्कार वाटायला लावावा. असे हे तारेवरील नाचाचे काम तेव्हा तोल न सुटता करावे लागे. त्या वेळी तुरुंगाची वाट ही जरा भयंकरच भासे. लोकमान्यांनी प्रथम पाऊल वाट पाडिली आणि आज त्या पाऊल वाटेचा राजरस्ता झाला.

आज कोणालाच तुरुंगाचे भय वाटत नाही, १९३० नंतर सरकारही एखाद्याने राजद्रोही लेख लिहिले किंवा भाषणे केली म्हणून त्याला सहजासहजी तुरुंगात टाकीत नाहीसे झाले. जनता कायदे पाळण्यापेक्षा कायदे मोडण्याकडे जास्त कलली, जनतेत निर्भयता, प्रतिकार, त्याग वगैरेचे वारे चांगलेच भरले. १९२० साली म. गांधी राजकारणात आले व त्यानीच ही सत्याग्रहाची मनोवृत्ति निर्माण केली.

पण ३०–४० वर्षांपूर्वी सरकारविरुद्ध लिहिणे व बोलणे हे तुरुंगात जाण्याचे एक साधन झाले होते. अशा या कठीण कालांत ज्यांनी लोकाच्या अंतःकरणात स्वातंत्र्याची आग चेतवली त्यांचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच आहे. अर्थात १९२० नंतर म. गांधी हे जसे सरकारच्या तुरुंगापुढे दंड थोपटून उभे राहिले व माझ्या स्वासोच्छ्वासात राजद्रोह भरला आहे. असे म्हणू लागले तशी तेव्हा म्हणण्याची तयारी नव्हती व तसे म्हणावयास शिकवणारा पुढारीही नव्हता. म्हणूनच स्वतःच्या मर्यादा, जनतेची तयारी, सरकारची वृत्ति इतकी बंधने राजकीय कार्यकर्त्यांना पाळावी लागत. ती न पाळणारे तेव्हा काही अतिजहाल लोक नव्हते असे नाही. ते गुप्त कट करीत व दहशतवादी बनत.

कै. लोकमान्य टिळक किंवा कै. शिवरामपंत परांजपे हे ह्या अतिजहाल वर्गापैकी नव्हते. त्याना राज्यक्रांति हवी होती. हिंसा अहिंसेचा प्रश्नच त्यांच्या पुढे नव्हता. पण दहशतवाद व सशस्त्र क्रांति ही समाजाला झेपेल असे त्याना वाटत नव्हते. कोणी जर सैन्यात बंड करून ब्रिटिशांना येथून हाकून दिले असते तर त्यांनी ह्या प्रयत्नाबद्दल नापसंती व्यक्त केली असती असे नाही. वैयक्तिक अत्याचार, गुप्तकट आणि दहशतवाद यात हे कार्यकर्ते प्रत्यक्ष भाग घेत नव्हते तरी त्याची सहानुभूती या प्रयत्नवाद्याकडे नव्हती असे नाही पण ती सहानुभूती कधी व्यक्त झाली नव्हती.

" ऊन लागले असता सावलीत जावे, आणि थंडी वाजू लागली तर उन्हात जावे ह्याच्याप्रमाणेच आपल्या हक्कासाठी वाटेल तो प्रयत्न करावा हाही एक ईश्वरदत्त हक्कच आहे. — चळवळ "

एकीकडे हा दहशतवाद जसा पसरत होता, तशी दुसरीकडे कॉंग्रेसमध्ये निष्क्रियता वाढत होती. कॉंग्रेस ही सामर्थ्यवान व्हावी व तिने सनदशीर मार्गाने राज्यशासनाचे हक्क जनतेला मिळवून द्यावेत म्हणूनच हे राजकीय लेखक तेव्हा आपल्या लेखण्या झिजवीत होते. तेव्हांची कॉंग्रेस ही सरकारी नोकराची किंवा सरकारशी लागाबांधा असणाराची संस्था होती. शिवरामपंताच्या लिखाणात त्या वेळच्या कॉंग्रेसचे त्यांनी चांगलेच वाभाडे काढले आहेत. ह्यूमसाहेब व रानडे यान्यावर त्यानी चांगलीच आग पाखडली आहे.

' हिंदुस्थानातील सुशिक्षित मुले आपल्याला खरोखरीचा घोडा पाहिजे म्हणून हट्ट धरून बसली होती. इतक्यात एक धूर्त दाई पुढे सरसावली. तिने चिंध्या, काटक्या, शेण, वगैरे जिनसाचा एक घोडा बनवून त्या मुलापुढे आणिला आणि ' बाळानो, रडू नका, हा घ्या मी तुम्हाला घोडा आणला आहे ' अशी त्याची समजूत घालून त्याच्या हातात तिने हा शेणाचा घोडा दिला. आणि तेव्हापासून आपल्याला कॉंग्रेस मिळाली व त्यामुळे खऱ्या घोड्याचे स्वरुप मनातून नाहीसे होऊन हिंदुस्थानातील सुशिक्षित मुले ह्याच शेणाच्या चित्राबरोबर आज अठरा वर्षे खेळत आहेत.

ही कॉंग्रेस स्थापण्यात ह्युमसाहेबांनी जनतेचे अनहित केले असे त्यांचे स्पष्ट मत त्यानी दिले आहे. कॉंग्रेस जर स्थापन झाली नसती ' तर जनतेच्या असंतोषाची ज्वाळा चहूकडे पसरली असती व तिने कशाकशाची रक्षा करून

टाकली असती ह्याची कल्पना तरी करणे शक्य आहे काय?' असा प्रश्न त्यांनी विचारला आहे.

काँग्रेसमध्ये पुढारी नाहीत, त्यामुळे काँग्रेसचे काम होत नाही. अशी १९०३–१९०४ साली तक्रार होती. न्यायमूर्ति रानडे हे जर ह्यूमसाहेबानंतर काँग्रेसची गादी सांभाळतील तर काँग्रेस कार्यप्रवण होईल अशी अनेकांची कल्पना. न्यायमूर्ति रानड्याबद्दल व त्याच्या निमित्ताने सरकारी नोकर वर्गावर शिवरामपंतानी फारच जबर कोरडे ओढले आहेत. 'न्यायमूर्ति रानड्यासारखे गृहस्थदेखील हायकोर्टातील जज्जाच्या पगाराच्या पाशांत गुतून स्वदेशहित साधण्याच्या हेतूने केलेला निश्चय आणि दिलेली आश्वासने विसरून जातात, इतकी जेथे धनलोलुपता भरली आहे तेथील देशांतील लोकाना चांगले पुढारी मिळत नाहीत आणि तेथे सरकारला मात्र चागले नोकर मिळतात ह्याबद्दल कोणाला आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही......हा इग्रजाच्या रुपयाचा लोभ फार दुर्धर आहे. त्यानी भारून दिलेला रुपया ज्याच्या हातात पडला, त्याचा हात खऱ्या स्वदेशहिताच्या कामी मोडलाच म्हणून समजावे. अशा प्रकारचे रुपये ज्याच्या पोटात शिरले ते लोकाचे पुढारी काय होणार? आणि त्याच्यापासून काँग्रेससारख्या संस्थाचे काय हित होणार?" अशा या पुढारीपणाखाली काँग्रेसला सरकारांत मान मिळत चालला आहे असे शिवरामपंत 'आनंदाची खबर. तिबेट आपल्यासारखे होत आहे.' या लेखात म्हणतात. वास्तविक काँग्रेसची ही थट्टा आहे. ही थट्टा परांजपे यानी इतक्या बेमालूमपणाने केली आहे की, काँग्रेस कार्यकर्त्यानी लाजेने खालीच माना घालाव्या. 'वायव्येकडील सरहद्दीकडे जाऊ नका, असे काँग्रेस म्हणते आहे ना? तर तिकडे जावयाचे नाही, अशा बारकाईने आणि कसोशीने सरकार काँग्रेसचे म्हणणे ऐकत आहे! आणि हा काँग्रेसने मिळविलेला विजय कांही लहानसहान आहे, असे नव्हे!'

शिवरामपंतांचा राग काँग्रेसवर आहे, पण त्याहिपेक्षा जास्त राग सामाजिक परिषदेवर आहे. तो राग त्यानी इतक्या उपरोधाने व्यक्त केला आहे की, त्याच्या लिखाणाची बरोबरी करणारा एकही लेखक सापडणार नाही. 'सगळेच नरसू' हा त्याचा लेख, तसेच 'स्वयंवर व सकुल युद्ध' या लेखातील कोकीळाबाईचे लग्न, आणि तिबेटसबंधीचा लेख यांत त्यानी सामाजिक सुधारकांची उडवलेली रेवडी ही वाङ्मयात चिरकाल राहील. ह्या लेखातील

उतारे देणेच कठीण आहे. ते लेख समग्रच वाचले पाहिजेत. शिवरामपतानी सामाजिक सुधारकावर केलेली टीका ही ढोंगी सुधारकावर केलेली टीका आहे. जे दुसऱ्यांना सुधारक होण्याचा उपदेश करीत व स्वतः मात्र सुधारक होण्यापासून अलिप्त राहात त्याची शिवरामपतानी हजेरी घेतली आहे. त्याच्या टीकेचा रोख कै. न्यायमूर्ति रानडे याच्यावर विशेष होता असे दिसते. राजकीय व सामाजिक सुधारक याच्यावर टिकास्त्र सोडणे एवढेच शिवरामपताचे ध्येय नव्हते. हिंदुस्थानच्या पारतत्र्याबद्दल आतमध्ये सळसळणारा राग व्यक्त करावयास त्यानी व्याजोक्ती, वक्रोक्ती वगैरेचा आश्रय घेतला. मनातल्या मनात सारा राग जाळून तोंडावर हास्य आणणे हे जितके कठीण तितकेच इग्रजाच्या बद्दलच्या क्रोधाग्नी हा विझवून टाकून त्याच्या राज्याची तारीफ करणे व ही तारीफ करीत असताना वाचकाना हसवत ठेवून कमालीचा तिरस्कार निर्माण करणे हे कठीण आहे. ही कला आजवरच्या लेखनात एकट्या शिवरामपतानाच साधली होती. त्याच्या ह्या कलेत जवळपास फिरकू शकेल असा उल्लेखनीय लेखकहि नाही. ‘ सेट डोमिंगोमधील एक रात्र ’ हा लेख लिहिताना लेखकाच्या भावना काय असतील हे सागावयाचे धाडस करवत नाही. त्या बेटातील ६०००० निग्रो रहिवाशानी एका रात्री साऱ्या आठशे घरातील गोऱ्या लोकाची कत्तल दोन चार तासात करून टाकली. ही कत्तल का केली? तर ते गोरे परेच राज्यकर्ते निग्रो लोकाचा अनन्वित छळ करीत म्हणून. शिवरामपत लिहितात ‘ ज्या अतःकरणामध्ये निव्वळ पेंढाच भरला आहे, ते अत.करण जुलमी लोकाच्या असल्या उपायाने भयग्रस्त होईल, परतु समान हक्क व स्वतत्रता याची ही तत्त्वे ज्या अतःकरणात एकदा ठसली, ती अत.करणे त्याच्यापुढे जुलमाचा ब्रह्मराक्षसही मूर्तिमत येऊन उभा राहिला तरी एक पाऊलभरसुद्धा मागे हटणार नाहीत.’ हिंदुस्थानने गोऱ्या लोकाचे जुलूम व अन्याय सहन करू नयेत हेच सेट डोमिंगो बेटाचा हा इतिहास सागणाऱ्या शिवरामपताचे सागणे होते. असेच लेख या सग्रहात असल्यामुळे त्यावर जप्तीचा प्रसग आला असला पाहिजे.

रशियाची स्वारी हिंदुस्थानवर झाली ‘ तर आपण काय करावे ? ’ या सबधीचा लेख या सग्रहात आहे. विलायतेहून ब्रिटिश सैन्य आले नाही आणि हिंदी सैन्य जर फितूर झाले तर काय? शिवरामपत म्हणतात, “ जेव्हा ज्याला

फुरसत सांपडेल तेव्हां त्याने या प्रश्नाचा आपल्याशी व आपल्या मित्रमडळीशी ऊहापोह करावा इतक्या महत्त्वाचा हा प्रश्न आहे " हिंदुस्थानच्या बुद्धिवानांना हे शिफारपत्र नव्हे काय? ते म्हणतात, "आपण काहीही केले तरी ते स्वराज्यनिष्ठेच्या पायावर केले पाहिजे." इग्रजी राज्यावर सकट आले असता काय करावे याचे उत्तर शिवरामपत देऊ शकत नव्हते असे नाही. बाकीची सारी चर्चा करून उत्तर देण्याचे टाळणारा लेखक मोठा वस्ताद तरी असला पाहिजे किंवा निर्बुद्ध तरी असला पाहिजे. शिवरामपत निर्बुद्ध नव्हते. त्यानी राजनिष्ठ राहावे असे म्हटले आहे. ते खरे का खोटे हे न समजण्याइतके वाचक मूर्ख नव्हते. लेखकाच्या मनात असलेल्या आशयापेक्षां जास्त आशय समजणारे वाचक असतात आणि सरकारबद्दल तर बोलावयास नको.

'आपल्या वडील बधूची मातृभक्ति' याही लेखात अमेरिका, इग्लड राजनिष्ठ बिलकूल नाही हे जरी खरे असले व वसाहतीतहि ही राजनिष्ठा डळमळीत झाली असली, तरी इग्लडबद्दल 'आपल्याला राजनिष्ठा वाटू लागली आहे' असे शिवरामपत लिहितात. हे खरे होते का? किंवा ते खरे ठरावे अशी लेखकाची इच्छा होती कां? शिवरामपताचे अतःकरण हे क्रांती-कारकांचे होते. त्यांना जुन्या ऐतिहासिक स्वातत्र्याचे वैभव दिसत होते. तो इतिहास आणि ते वैभव कधी वर्णन करावे, कधी जगांत चाललेल्या स्वात-त्र्याच्या स्फूर्तिप्रद लढ्याचे वर्णन करावे, कधी आपल्याच निष्क्रीय पुढाऱ्यावर टीका करून त्याना हास्यास्पद ठरवावे, तर कधी इग्रजाच्या प्रजाहित विरोधी राज्यावर आणि त्यामुळे पसरलेल्या दुष्काळ, दारिद्रय वगैरे आपत्तीवर मोठ्या सहृदयतेने लिहून या आपत्ती म्हणजे एक ईश्वरी कृपाच आहेत असे सागावे आणि सुबुद्ध जनतेत खळबळ उडवावी असे त्यांच्या लिखाणाचे उद्दिष्ट होते. ते विद्वान होते, साहित्यिक होते आणि अभ्यासू होते. त्यांच्यावर सरस्वतीची तर अमुप कृपा होती. जणू काय त्याची लेखणी भारलेलीच होती असे त्याचे लेख आजहि वाचतांना वाटते.

हिंदुस्थानवर जी पारतत्र्याची आपत्ती आली आहे ती ईश्वरी अवकृपेमुळेच आली आहे असेहि कधीं कधी मनात येऊन ते परमेश्वराची करुणा भाकतांना दिसतात. पूर्वी हिंदुस्थानची एकदां अशीच वाईट स्थिति झाली होती. हिंदु-स्थान गुलामगिरीत सापडला होता. मुसलमानानीं अनन्वीत छळ चालविले

होते. त्या वेळी 'प्रत्यक्ष परमेश्वराला ह्या भरतखडाची करुणा आली.' कृष्णावतारामध्यें जे भगवद्भक्त कृष्णाच्या सहवासांत होते, त्यांनाहि गहिंवर आला. त्या सर्वानी भरतभूमीला उद्धारण्याचे ठरविले असे शिवरामपत म्हणतात. त्या वेळीं कोणी कोणते अवतार घेतले हे पत सागतात ' उद्धव नामदेव झाले, शुक्राचार्य कबिर झाले, वाल्मिकि तुळशीदास झाले, व्यास जयदेव झाले, दारुक कृष्णभक्त रामदास झाले, शकर नरसी मेहता झाले, ब्रह्मदेव सोपान, सदाशिव निवृत्ती, आदिमाता मुक्ताबाई, आणि भगवान श्रीकृष्ण आपल्याच गहन गीतेचा अर्थ आणि त्या गीतेतील मर्म व रहस्य सकल जनांना सुलभ करून देण्यासाठीं ज्ञानदेवाच्या रूपाने प्रकट झाले." "मारुती रामदास, श्रीमगलमूर्ती मोरया गोसावी, पाडुरग तुकाराम झाले. अशा भगवद्भक्तानी भरतभूमीला हातांत धरल्यानतर मग तिचे दुःखविमोचन होण्याला कितीसा उशीर लागणार?" शिवरामपतांच्या कल्पना शक्तीची भरारी किती उच होती हे आपल्याला दिसते. जनतेत धार्मिक श्रद्धा उत्पन्न करावी हाहि त्यांत हेतु असेल आणि कर्मवादही त्यात आला असेल. ईश्वर मनात आणील तर आपण चटकन स्वतत्र होऊ असे सागण्याचा व निष्क्रिय बनविण्याचा लेखकाचा हेतु नव्हता. पण 'हे साधुसत आतां कोठे गेले?' असे शिवरामपत विचारतात. तो प्रश्न इतका सुदर भाषेत, सुदर कल्पनेत व इतक्या बालसुलभ लडीवाळपणाने माडला आहे कीं, शिवरामपताच्या लेखणीचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच. तुकाराम, नामदेव वगैरे साधूसतांच्या विठोबाशी चाललेल्या प्रेमालयाची त्यात आठवण होते 'पण हे सतजनहो, तुम्ही कोठे आहां? त्या वेळी सर्व जण एकदम आला आणि आता सगळेच जण कोणीकडे नाहीसे झाला? त्या वेळेलाच तुम्ही जे सगळे आला, ते या वेळेला कांहीं शिल्लक राहिला असतां तर चालले नसते काय? त्या वेळचे लोक इतके पुण्यवान होते काय कीं, तुम्ही सगळेच त्यांच्याच वाटणीला जावेत, आणि हल्लीचे लोक इतके पापी आहेत काय कीं, त्यांच्या वाटणीला तुमच्यापैकीं कोणीहि येऊ नये?... हिंदुस्थान हा देश तुमचाच नव्हे काय? हिंदुधर्म हा तुमचाच धर्म नव्हे काय? आणि हिंदुस्थानातील लोक हे तुमचेच देशबांधव नव्हते काय? मग त्यांच्यावर अशी निष्ठुरता तुम्ही काय म्हणून करावी? जे रंजलेले आणि गांजलेले असतील त्याच्यावर निरपेक्ष कृपा करावी हा तुमचा पूर्वीचा धर्म तुम्ही विसरलां काय? तुमचा देश, तुमचा

धर्म, आणि तुमचे देशबांधव तुमची वाट पाहात आहेत. तुमच्या ध्वजापताकांकडे त्यांचे डोळे लागलेले आहेत. आणि तुमच्या नामगजराचा ध्वनी ऐकण्यासाठी त्याचे कर्ण तृषित झालेले आहेत. त्याची इच्छा तुम्ही केव्हां परिपूर्ण करणार ? ''

ह्या हिंदुस्थानचे ते पूर्वीचे सुख कुठे गेले ? इग्रजानी आपल्याभोवतीं इतक्या सुखसोई निर्माण केल्या आहेत पण आपण सुखी नाही. त्याचे वर्णन वाचताना आपण काव्य वाचीत आहो असे वाटते.

" मानस सरोवरामध्ये आकठ बुडालेले असून आपण तृषाक्रात झालेले आहोत कल्पवृक्षाच्या झाडाखाली बसलेले असतांही आपण प्रत्यही हताश होत आहो. अन्नपूर्णेच्या सन्निध असून आपण उपाशी मरत आहो. सूर्याची आपल्यावर कृपादृष्टि असतानाही आपण थडीने कुडकुडत आहो. अश्विनी कुमार आपल्याला अनुकूल असूनही आपण व्याधिग्रस्त झालो आहो. आणि अमृताच्या डोहात पोहत असतानाही आपण मरणोन्मुख झालो आहो. अशी आपल्या राष्ट्राची स्थिति कोणी केली ? ते आपले सुख काय झाले ? ते आपले पूर्वीचे सुख आपल्याला फिरून मिळेल काय ? '' पण एवढ्या वर्णनाने त्यांचे समाधान झालेले दिसत नाही.

" गगेच्या कांठी, सरस्वतीच्या काठी, हिमालयाच्या शिखरावर, विंध्याचलाच्या गुहेत, नर्मदेच्या पाण्यात, कावेरीच्या लाटांत, रामेश्वराच्या सेतुबधनात, गगोत्रीच्या पहाडात, प्रतिष्ठान शहरात, धारा नगरात, काशी विश्वेशराच्या पुरींत, लाहोरांत, अयोध्येत, पाटलीपुत्रात, नागपुरात, पुण्यनगरीत, सातार्‍यात, रायगडावर, विजयनगरांत, जिंजीच्या किल्ल्यात, तजावरच्या शहरांत आणि तिरुमल नाईकाच्या राज्यांत, आपल्या पूर्वजांच्या आनदाचे डोह भरलेले होते.—तेथील आनद कोणीकडे गेला ? '' या लेखाच्या शेवटी कौंट टॉल्स्टायची गोष्ट देऊन सैतानानी तो आनद नेला असेच शिवरामपतांना सांगावयाचे आहे. पण ते प्रत्यक्ष तसे न सांगता कौंट टॉल्स्टायच्या तोडून सांगतात. म. गांधी ब्रिटिश सत्तेला सैतानी म्हणतात पण शिवरामपत लोकांनीं ती समस्यापूर्ती करावी असे व्यंजनेनें सांगतात. हे कालाचे व परिस्थितीचे बधन शिवरामपंतांना कवी व काव्यालकाराची लेणीं घडविण्यास लावते. सरकारला अशा लिखाणाबद्दल खटले करतां येत नाहींत म्हणूनच असलें लिखाण जप्त केलें जावें.

पूर्वीच्या वैभवाची मनावर पडलेली ही छाप आणखी दोन तीन लेखांत त्यानी प्रकट केली आहे. 'उच्च पर्वताच्या उच्च शिखरावर' हा लेख तर बहारीचा आहे. अत्यत हळुवारपणे स्वदेश, स्वातन्त्र्याबद्दल प्रेम कसे निर्माण करावे हे या लेखांत शिकावयास सापडते. पितृतर्पण, एका खेडेगांवच्या मनुष्याचे विचार, वगैरे लेख उत्कृष्ठ आहेत.

अशा प्रकारे शिवरामपतानी त्या काळी आपल्या लेखनद्वारां स्वदेशप्रिती जागृत करण्याचे जे महापाप केले, त्यामुळेच त्याचे लेख जप्त झाले. आजहि ते लेख वाचताना एक प्रकारचा आल्हाद वाटतो. त्या लेखनात नुसते जर साहित्य असते तर त्या लेखावर जप्त होण्याची पाळी आली नसती. त्यांच्या लेखात राजकारण आहे पण ते राजकारण अशा सुदर भाषेत माडले आहे की, कित्येक वेळा प्रतिपाद्य विषयापेक्षा प्रतिपादन शैलीनेच वाचक वाहवत जातो. भाषा हे विषयाचे लेणे आहे. एखादा विषय ओबडधोबड, खडबडीत शब्दात माडता येतो आणि तोच काव्यमय, लालित्य पूर्ण अशा भाषेतही माडता येतो. काहीच्या लिखाणांत विचाराचा एवढा प्रचड खळबळाट असतो की, भाषेची बधने तुटून फुटून जातात. भाषा ही विचारामागे धावत येते. ते विचार स्वतःला साजेसे शब्द शोधत असतात. पावसाळ्यात वाहणाऱ्या ओढयांना आणि नद्याना आपण आपल्या ठराविक पात्रातून वाहिले पाहिजे असे भान अगर ज्ञान कधीं असते का ? लोढयामागून लोढे येतात आणि ते आसमतातली भूप्रदेश जलमय करून टाकतात.

शिवरामपताचे लिखाण हे पर्जन्य काळातील ओढया नद्याप्रमाणे नव्हते. नदीला बाध घालून तिचे पाणी जसे बागेतल्या पुष्करिणीमध्ये आणि कारजामध्ये खेळवावे आणि ते पाणी सहस्र जलधारातून थुईथुई नाचत असावे, त्या पुष्करिणींत शतदले उमटली असावीत आणि पक्ष्याची क्रिडा चालली असावी तसे हे लिखाण आहे. शिवरामपत आपल्या लेखातील प्रत्येक शब्द अत्यत काळजीपूर्वक लिहीत. त्याच्या लिखाणात कलाकार पहावयास सांपडतो. शिवाजीचे चित्र असो किंवा एखाद्या ललनेचे चित्र असो, कलाकार आपल्या कलेचा आविष्कार त्यांत केल्याशिवाय राहत नाहीं. तसे शिवरामपतांचे आहे. पण शिवरामपत हे नुसते कलाकार किंवा नुसते साहित्यिक नव्हते. त्यांनी आपली कला आपल्या विषयाचे महत्त्व पटविण्याकरतां व वाचकाच्या अतःकर-

णात क्षोभ निर्माण करण्याकरता उपयोगात आणली हेच त्याचे वैशिष्टय. राजकारण आणि कला याचा सगम क्वचितच घडून येतो. सामान्यतः राजकारण हा कलेचा विषय नसून तो एक रुक्ष विषय आहे अशी सार्वत्रिक समज आहे. किंबहुना राजकीय लेखाना साहित्याची भाषा ही वर्ज आहे असेहि समजले जाते. राजकारणाला दणदणीत शब्द, ठसठशीत विचार आणि खणखणीत आवाज हा अवश्य मानला जातो. राजकारणात लालित्य आणणारा हा नाटकी, ढोगी, कृत्रीम असेहि समजले जाते. पण ते बरोबर नाही असे कै. शिवरामपतानी दाखवून दिले.

राजकीय निर्बंधामुळे शिवरामपताची भाषा अलकारिक झाली का मुळच्याच अलकारिक भाषेने राजकारणाला नटविले हाहि प्रश्न काही जण विचारतील. तुरुगाच्या कचाटीतून सुटण्याकरता चोरून छपून लिहिणे एवढेच जर शिवरामपताना साधावयाचे असते व आपली दुर्बलता झाकून प्रतिष्ठित पुढारी म्हणून मिरवावयाचे असते तर ते आजन्म राजकारणात जे राहिले ते राहिलेच नसते. पहिला तुरुगाचा हिसका बसता क्षणीच त्यानी राजकारणाला रामराम ठोकला असता. पण त्यानी तसे केले नाही. मौजेखातर राजकारणावर लिहिणारे आपल्या विचारात आपले अत.करण ओतू शकत नाहीत. त्याची भाषा जशी नटवी, तसे त्याचे विचारही नटवेच असतात. वाचकावर आपल्या लेखनाचा परिणाम होण्याकरता लेखक हा अंत.करणाचा घडा लागतो. ज्याच्या लेखणीची व अंतःकरणाची फारकत झालेली असते ते राजकारणात फार दिवस टिकू शकत नाहीत. शिवरामपताचे हृदय हे शूराचे, पराक्रमी पुरुषाचे होते त्या हृदयात जी स्वातंत्र्याची आदोलने होत, ती त्याच्या विचाराच्या द्वार लेखात उमटत.

तो काळ अत्यत कष्टतर होता. भीतीला कान आहेत इतकी भीति लोकान. राजकारणाविषयी बोलताना वाटे. अशा काळात ज्यानी आपले विचार जनतेला बोलून व लिहून दाखविले त्या याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करणे हे आपले कर्तव्य आहे.

शिवरामपत हे रसिक होते, ते नुसते राजकारणी नव्हते. त्याच्या लेखणीला राजकारणाव्यतिरिक्त अन्य क्षेत्रे होती. ते नाटककार, कादबरीकार लघुकथा लेखक होतेच होते. पण त्या शिवाय तर्कसग्रहासारख्या किंवा पाणीनीच्या

सूत्रामागच्या अत्यंत रुक्ष विषयावरहि त्यांनी लिहिले आहे. इतिहासाचा त्यांचा अभ्यासही मोठा होता. त्यावरही त्यांनी ग्रंथ लिहिले.

लोकमान्य टिळक, शिवरामपंत परांजपे हे दोघे दिवंगत पुढारी त्या वेळी कसे लिहीत व कोणते विचार प्रकट करीत, लोकांच्या भावना कशा प्रदिप्त करीत, जुन्या विचारांना कसे धक्के देत आणि नव्या विचारांचे बीजारोपण कसे करीत हे त्यांच्या लेखावरून पाहावयास सापडते. महाराष्ट्रातल्या जनतेने लोकमान्य टिळकांच्या लेखांचा भरपूर परिचय करून घेतला आहेच. कै. शिवरामपंतांच्या राजकीय लेखांचा परिचय करून घेण्याची सुसंधी आज आपल्याला मिळत आहे. आमची खात्री आहे की, मराठी वाचक शिवरामपंतांच्या लेखांचे योग्य ते चीज करतील व राष्ट्रीय विचारांचे हे भांडवल मनसोक्त लुटतील.

पुणे
ता. १।९।४६

—श्यं. र. देवगिरीकर

काळांतील निवडक निबंध

भाग सहावा

एकदर चालू महागतेमुळे **काळांतील निवडक निबंधाची पुस्तकें** जितक्या स्वस्त किमतीत द्यावयाची माझी इच्छा होती तितकी देता आली नाहीत. या करिता काळातील निवडक निबंधाचे **पहिले भागांत एक सवलतीचें "कूपन" टाकलें आहे.** सवलतीची समग्र माहितीही त्याच भागात दिली आहे. ग्राहकानी अवश्य वाटल्यास त्याचा फायदा घ्यावा. अशी विनति आहे.

शि. म. परांजपे

ते साधुसंत गेले कोठें ? : : १

हल्ली जशी हिंदुस्थानची सर्वतोपरी वाईट स्थिति झालेली आहे, तशीच पूर्वी एकदा झालेली होती. काश्मीरपासून रामेश्वरापर्यंत सर्व मुलूख मुसलमानाच्या ताब्यात होता. लोकाच्या अगातील शौर्य, धैर्य, हे गुण मावळून गेले होते. राजकीय सत्ता परकीयाच्या हातात गेलेली होती. देवळाचे उच्छेद होत होते. ब्राह्मणाची जानवी तोडली जात होती, आणि हिंदूच्या डोळ्यादेखत गाईच्या रक्ताचे पूर वाहत होते. ज्या रजपूत राजानी स्वतत्रपणे हुकमती चालवाव्या ते मुसलमान बादशहाचे दास होऊन, ते बादशहा स्वतत्रतेचा बीमोड करण्याच्या ज्या मोहिमेवर पाठवितील तिजवर ते जात असत; आणि रजपुताच्या स्त्रिया–वीरपत्न्या–ज्यानी वीरपुत्राना जन्म द्यावा त्या आग्र्यास आणि दिल्लीस मुसलमानाच्या लग्नाच्या बायका होऊन राहिल्या होत्या. मोगल बादशहांच्या जुलमांनीं आणि तैमुरलग, नादिरशहा इत्यादिकाच्या लुटालुटीनी सर्व देश हैराण झाला होता. सुलतानाचे जबरदस्त कर आणि अस्मानच्या कोपामुळे पडलेले दुष्काळ, ह्यानी सर्व देश उजाड झाला होता. वसुलाचा तगादा, तापलेले तवे, राखेचे तोबरे, डोकीवर द्यावयाचे दगड, वेठीचा कहर, इत्यादि जुलमी राजांच्या छळणुकीच्या साधनानी हिंदुस्थानातील सर्व लोकाना त्राहि भगवन् असे होऊन गेले होते. ही जशी राजकीय बाबतीत स्थिति होती तशीच धार्मिक बाबतीतही झालेली होती. देवळाच्यावर कळस नाही आणि देवळाच्या आंत देव नाही, अशी भयकर अवस्था त्या वेळी झालेली होती. हिंदूचे मुसलमान, सध्येचा निमाज आणि देवळाच्या मशिदी, याप्रमाणे जिकडे तिकडे स्थित्यतर झालेले होते. हल्लीं ख्रिस्ती लोक फक्त माणसानाच बाटवितात, परतु पूर्वी मुसलमान लोक देवानाही बाटवीत असत. राजसत्तेची आणि धर्माची

अशी धूळधाण झाल्यामुळे बाकीच्याही संस्थांमधून काही जीव राहिलेला नव्हता सर्व समाजबंधने विस्खलित झालेली होती. मिथ्याज्ञानाचा गर्व फार वाढलेला होता. रिकाम्या दांभिकपणाचा अभिमान अतिशय झाला होता. हलक्या जातींतील लोकांच्या अंगामध्ये कोणतेही गुण असले तरी त्यांच्या हीन जातीमुळे त्या गुणाची किंमत होत नसे. असे सर्वतोपरी संकटाचे दिवस एकदा हिंदुस्थानवर येऊन कोसळले होते.

परंतु त्या सर्व संकटांतून हिंदुस्थानची त्या वेळी सुटका झाली. अशीच स्थिति कायम राहिली आणि अविद्येचे जुल्म असेच अप्रतिहत राहिले तर भरतखंडांत अनर्थ होतील, श्रेष्ठ धर्माचा उच्छेद होईल आणि समाजाचीं बंधनें अव्यवस्थित होतील, इतके परिणाम झाल्यावाचून चुकावयाचे नाहीत, येथपर्यंत स्थिति येऊन पोहोचली होती. त्या वेळी दुष्ट इतके माजलेले होते आणि सज्जनांचा इतका छळ होत होता की, ती झोटिंग पादशाही पुढे चालू न देणे हे एक अवश्य कर्तव्यकर्मच होते. व ते कर्तव्यकर्म करण्यासाठी त्या वेळी हिंदुस्थानच्या सर्व भागांतून योग्य माणसे पुढे आली. प्रत्यक्ष परमेश्वराला ह्या भरतखंडाची करुणा आली. कृष्णावतारामध्यें कृष्णाच्या सहवासामध्ये जे भगवद्भक्त पृथ्वीतलावर संचार करीत होते आणि आपल्या संचाराने सर्वत्र स्वास्थ्य सुरक्षित राखीत होते त्यांच्याही मनामध्ये आपल्या पूर्वीच्या जन्मभूमीबद्दल आणि तिच्या विपत्तीबद्दल गहिंवर आला. आणि त्या सर्वांनी ह्या भरतखंडाच्या पुण्यभूमीला उद्धरण्यासाठी परिश्रम आरंभिले. महाभगवद्भक्त उद्धव हे नामदेवाच्या स्वरूपाने ह्या पृथ्वीतलावर अवतीर्ण झाले. शुकाचार्यांनी कबीराचा अवतार धारण केला. दिल्लीतील एका कनोजा ब्राह्मणाच्या उदरीं प्रत्यक्ष वाल्मीकिऋषि तुळशीदास होऊन आले. व्यासांनी जयदेवाचे रूप धारण केले. दारुकाने द्वारकेच्या प्रसिद्ध कृष्णभक्त रामदासाची भूमिका घेतली. शंकर नरसीमेहता झाले. ब्रह्मदेवाने सोपानाचे शरीर धारण केले. सदाशिव निवृत्ति झाले. जगद्वंद्य आदिमाता मुक्ताबाईच्या रूपाने प्रकट झाली. आणि प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्ण आपल्याच गहन गीतेचा अर्थ आणि त्या गीतेतील मर्म व रहस्य सकल जनांना सुलभ करून देण्यासाठीं ज्ञानदेवाच्या रूपाने प्रकट झाले. मारुती रामदास झाले. श्रीमंगलमूर्ति मोरया गोसावी झाले. आणि प्रत्यक्ष पांडुरंग तुकारामबोवा झाले. अशा रीतीने भगवान् श्रीकृष्ण परमात्म्यासारख्या देवता, व्यासवाल्मीकि यांच्यासारखे महर्षि,

आणि शुक, उद्धव इत्यादिकांसारखे भगवद्भक्त यानीच या भरतभूमीला हातीं धरल्यानतर मग तिचे दुःखविमोचन होण्याला कितीसा उशीर लागणार! भगवान् आणि त्या भगवताचे भक्त याच्यापुढे अविंध राजे, त्याची अविंध सेना आणि त्याचा अविद्ध जुलूम याचा काय पाड लागणार! भगवद्भक्तानी ज्या देशाला तारावयाचे असे मनात आणिले त्या देशाला कोणत्या राजाचा जुलूम तुडवू शकणार! साधुपुरुषानी ज्या देशाला स्वतत्र करून सोडावयाचे म्हणून सकल्प केला, त्या देशाला गुलामगिरीच्या बधनामध्ये कोणत्या राजाचे सामर्थ्य अडकवून ठेवू शकणार आहे! आणि विरक्त, विदेही, निरभिमानी आणि निष्कलक सतमडळाने ज्या देशातील लोकस्थिति सुधारण्याचा हेतु मनात धरिला त्या देशातील लोकाच्या हातून कोणती पुण्याईची, शौर्याची, वीरश्रीची, देशाभिमानाची, आणि धर्मजागृतीची कर्मे घडणे अशक्य आहे! त्या वेळी हिंदुस्थानातील लोक जितके निमकहराम, स्वदेशद्रोही आणि स्वधर्मद्रोही झाले होते त्याच्याहून शभर पटीने जास्त झाले असते तरीदेखील अशा साधु मडळींनी हाती धरल्यानतर त्याना स्वराजनिष्ठ, स्वदेशभक्त, आणि स्वधर्मनिष्ठ व्हावयाला पाहिजेच होते. इतका ह्या भगवद्भक्तांच्या भक्तीमध्ये विलक्षण जोर होता.

यानी हिंदुस्थानचे पुनरुज्जीवन करावयाचे मनात आणिल्यानतर, चोर जसे एखाद्या घरात ते धुऊन काढण्यासाठी चारी दारानी शिरतात, त्याप्रमाणे हे साधु हिंदुस्थानातील खळमळ धुऊन काढण्यासाठी सर्व वाटानी आत घुसले जेथे पाहावे तेथे भगवद्भक्त आहेतच, जेथे ऐकावे तेथे टाळविण्याचा नाद ऐकू येतोच आहे. जेथे पाहावे तेथे कटीवर हात देऊन विटेवर उभा राहिलेला विठोबा दर्शन देतच आहे, जिकडे दृष्टि फेकावी तिकडे ध्वजापताका नाचतच आहेत, अशी त्या वेळी हिंदुस्थानात स्थिति होऊन गेली होती. त्या वेळचा हिंदुस्थानचा धार्मिक नकाशा आपण तयार केला, तर हिंदुस्थानच्या बहुतेक मोठ्या शहरातून आणि लहान खेड्यातून कोणी तरी साधुपुरुष अवतीर्ण झालेलेच होते, असे आपल्याला दिसून येते. ज्ञानदेवाने आळदी पवित्र केली होती. तुकारामबोवांनी देहूमध्ये आपली देहधारणा केली होती. तुळशीदासानी दिल्लीच्या किल्ल्यावर आपल्या भगवद्भक्तीचे निशाण लाविले होते. चांगदेवानी पुणताबे पुण्यवत केले होते. जयदेवानी जगन्नाथाला जयशाली केले होते. जुनागड येथे नरसीमेहताने भक्ताचा नवा गड उभारला होता. कबीरानीं

काशीला आपल्या वास्तव्याने अधिक पुण्यपावन केली होती. नामदेवाच्या नामगजराने पंढरी शहर शोभिवंत झाले होते. एकनाथ, जनार्दन, भानुदास, बहिरंभट या मंडळींनी प्रतिष्ठान शहरी हिंदुधर्माच्या उत्कर्षाची आणि हिंदुस्थान देशाच्या स्वातंत्र्याची प्राणप्रतिष्ठा करण्याला सुरुवात केली होती. मिराबाईने उदेपूरचा अभ्युदय केला. दामाजीपंत, कान्हुपात्रा वगैरे संतमंडळींनी मंगळवेढयाला सुमंगल अशा भगवद्भजनाचा वेढा दिला होता. ह्याशिवाय सूरदासाची मथुरा, रामदासाची परळी, मोरयागोसाव्याचे चिंचवड, बोधलेबोवाचे धामणगाव, सावता माळ्याचे लहुळे, जगमित्र जागा यांचे परळीवैजनाथ, व संतोबा पोवाराचे राजणगाव ही गावेही हिंदुस्थानच्या धार्मिक नकाशातील कमी महत्त्वाची ठिकाणे आहेत असे नाही. ही जरी ऐहिक दृष्टीने खेडेगावे असली तरी ह्या भगवद्भक्तीच्या राजधान्या होत. वर दिलेली ठिकाणे हिंदुस्थानचा नकाशात जेथल्या तेथे मांडून त्या नकाशाकडे पाहिले तर भगवद्भक्तीचा आणि हिंदुस्थानच्या पुनरुज्जीवनाचा किती दूरवर फैलाव झालेला झालेला होता याची कल्पना आपल्याला बरोबर येईल. पुढे शिवाजी, पहिले बाजीराव, सदाशिवराव, रघुनाथराव आणि महादजी शिंदे यांनी हिंदुस्थानचा जो विस्तीर्ण राजकीय नकाशा बनविला तो या धार्मिक नकाशाचेच फळ होय. व त्या राजकीय नकाशामध्ये अटकेपासून दिल्लीपर्यंत आणि गुजराथेपासून बंगाल्यापर्यंत जिकडे तिकडे हिंदुधर्माच्या उज्ज्वल स्वरूपाची, स्वदेशभक्तीच्या अचाट कृत्याची आणि स्वतंत्रतेच्या अनिवार्य अभिरुचीची जी चिन्हे दिसतात, तीही सर्व ह्याच धार्मिक चळवळीचा परिणाम होत.

जसे एखादे मोठे सैन्य एखाद्या राज्यावर हल्ला करण्याकरिता निघाले म्हणजे त्यातील सेनापति कामे वाटून घेतात, आणि अमुकाने अमुक बाजूने अमुक वेळा यावे, आणि दुसऱ्यांनी त्याला अमुक वेळी भेटून अमुक हल्ला करावा असे ठरवून त्याप्रमाणे ते आपले हल्ल्याचे काम चोहोकडून एकदम चालवितात, त्याप्रमाणे ह्या साधु मंडळीच्या सैन्याने क्रम चालविला होता. ह्याच्या सैन्यात सर्व प्रकारच्या लोकांचा समावेश केला जात होता. शिंपी, कोळी, माळी, कुंभार, चांभार, महार, गुजर, न्हावी, सोनार, मराठे, ब्राह्मण वगैरे सर्व जाती आपला जातिभेद क्षणैक बाजूला ठेवून अत्यंत सलोख्याने एकमेकांत मिसळत होते. स्त्री आणि पुरुष हाही भेद यांनी मनात आणला नव्हता. जनाबाई, मिराबाई,

मुक्ताबाई, निराबाई अशासारख्या पुष्कळ स्त्रिया ह्यामध्ये प्रमुखत्व पावलेल्या होत्या. अशा रीतीची ही विलक्षण सेना—जातिभेद विसरून, रोहिदास चाभार आणि ज्ञानदेव ब्राह्मण हे ज्यात एकत्र झाले आहेत अशी ही विलक्षण सेना—तयार होऊन, मुसलमानी जुलमावर चारी बाजूनी भगवद्भक्तीचे हल्ले करू लागल्याबरोबर म्लेच्छाचे राज्य डळमळू लागले. मराठे लोकात स्फुरण आले. शिवाजी, सताजी, एसाजी, तान्हाजी वगैरे अनेक शूर पुरुष निर्माण झाले आणि त्यानी हिंदुपद पादशाहीचा पाया घातला व थोरल्या बाजीरावाने त्याजवर अति भव्य अशी इमारत बाधली. तेव्हा धर्माला स्वराज्य मिळाले, स्वराज्याने डोके वर काढले, आणि लोकामध्ये आबादानी झाली.

ह्याप्रमाणे ज्यानी हिंदुस्थान देशाचे पुनरुज्जीवन केले, आणि धर्माच्या पाटाचे पाणी खुले करून स्वराज्य, समाजसुव्यवस्था, राष्ट्रीय उत्कर्ष, इत्यादि फुलझाडाना टवटवीतपणा आणिला, त्या महासाधुपुरुषाची आज हिंदुस्थानाला फार अपेक्षा आहे. आपल्या देशाला आज ते पाहिजे आहेत. आज आपल्या लोकामध्ये अनेक प्रकारचे दोष आणि दुर्गुण शिरलेले आहेत. ते घालवून टाकण्याला ते साधुपुरुष जर आपल्यामध्ये फिरून येतील तर आपल्याला ऊर्जितदशा येण्याला अवकाश लागणार नाही. तुळसीदासासारखे ससाराला विटून श्रीरामचरणी लागलेले साधु आपल्याला आज पाहिजे आहेत. ज्या तुळशीदासाचे चरित्र प्रत्यक्ष रामाने लिहून ठेविले, आणि ज्याच्या हातचा नैवेद्य प्रत्यक्ष नदीने भक्षण केला, इतकी ज्याची पुण्याई, असे साधु जर हल्लीच्या काळात अवतीर्ण झाले तर ते काय करणार नाहीत ? हल्ली पुष्कळ राजे आणि पुष्कळ लोक दुराग्रही आणि नास्तिक झालेले आहेत. त्याची खात्री करून देण्याला तुळशीदासासारखेच विरक्त आणि निःस्पृही महापुरुष पाहिजेत. तुळशीदासाजवळ एकदा अकबर बादशहाने, मला राम प्रत्यक्ष दाखीव, नाही तर तुला जाण्याला प्रतिबध करीन, असे सागितले. तुळशीदासाने बारा वर्षेपर्यत कडकडीत तपश्चर्या केली त्या वेळी त्याला श्रीरामाचे दर्शन झाले, ते दर्शन बादशहाला त्याच्या हुकमावरून कसे व्हावे ? ते काय वाटेवर पडले आहे ? परतु बादशहाचा त्रास होऊ लागला म्हणून तुळशीदासाने आपल्या प्रभावाने त्या वेळी रामाची दहासहस्र वानरसेना दिल्ली शहरामध्ये निर्माण केली. दहा हजार वानर दिल्ली शहरात येऊन उतरताक्षणी तेथे फारच गोधळ उडून गेला. दिल्ली हे अविंधा-

च्या राजधानीचे शहर असल्यामुळे, तेथे अनेक अविचारी आणि दुर्व्यसनी लोक होतेच. त्या सर्वांचा समाचार घेण्याला त्या वानरांनी सुरुवात केली. 'श्रीराम-भजनी विमुख जन । विष्णुभक्तांचे करिती छळण । त्यासी अकस्मात उचलून । कुत्सित न्हाणीत टाकिती ॥ शेट सावकार दुर्जन । कदा न करिती अन्नदान । त्यांचीं भांडारे फोडून । जाती घेवोनी वानर ॥ हाहाकार मांडिला थोर । मग प्रवेशिले राजमंदिर । नाक कान तोडिती वानर । आकांत थोर मांडिला ॥ राज-स्त्रिया पांचशत । नाटकशाळेत बैसल्या समस्त । वानर येऊनि अकस्मात । त्यां-वरी करिती दीर्घशंका ॥ चोर जार कुटिल दुर्जन । यांसी अकस्मात उचलून । राममंदिरात नेऊन । देतात टाकून उर्ध्वपंथे ॥ वस्त्रेभूषणे हिरून घेती । गगन-मार्गे उडोनी जाती । दीन गरीब जे अन्नार्थी । त्यासी देती संतोषे ॥ दरिद्री केले भाग्यवंत । व्यवहारी नागविले समस्त । असत्य वचन जे बोलत । वानर ताडिती तयासी ॥ ' नास्तिक आणि सुधारलेल्या मताच्या लोकांचे समाधान कांही केल्यानेही व्हावयाचे नाही. परंतु ह्या वानरांनी घातलेल्या समजुतीने त्यांची तोंडे तत्काळ बंद झाली. आपल्या तिजोरीत लक्षावधि रुपये पडलेले असले आणि रस्त्यावर लक्षावधि माणसे दुष्काळाने मरणोन्मुख होऊन पडत असली तरी देखील कोणी सुखासमाधानाने त्यातील एक पैसुद्धा गरिबांना देणार नाही. पण त्या वेळी वानरांनी दिल्लीतील श्रीमंताकडून गरिबांना पुष्कळ दानधर्म करविला. यूरोप खंडामध्ये सोशियालिस्ट म्हणून जे एका मताचे लोक आहेत त्यांचे मात्र असे म्हणणे आहे की, श्रीमंताच्याजवळ जे अन्न आणि वस्त्र आहे त्याची सारखी वाटणी केली तर गरीब लोक कधीही उपाशी मरावयाचे नाहीत किंवा थंडीने कुडकुडत पडावयाचे नाहीत, पण ह्या मताची अम्मलबजावणी त्यांना अजूनपर्यंत कधीही करिता आली नाही. परंतु ह्या वेळी दिल्लीमध्ये वानरांनी सोशियालिझमच्या ह्या तत्त्वाचा गरीब लोकांना पूर्णपणे अनुभव आणून दिला होता. सुधारणेच्या काळांत सुधारलेल्या लोकांना सुधारलेले खोटे बोलण्याचा इतका कांही प्रसंग येतो की, ती खोड जाणे फार दुरापास्त होते. पण वानरांनी दिल्लीमध्ये असत्य भाषणावर एक वस्ताद औषध देऊन ते अगदी बंद केले होते. अशा रीतीने दिल्ली शहरांत त्यांनी थोडक्या वेळात बरीच नैतिक सुधारणा घडवून आणिली. तो इतक्यांत बादशहाला ही बातमी कळली. तेव्हां त्याने ' हे काय ?' म्हणून तुळशीदासाला विचारले. तुळशीदासाने

सांगितले, 'तुम्हांला श्रीरामाचे दर्शन पाहिजे आहेना ? त्याचे हे सैन्य पुढे आलें आहे. ते फक्त दहा हजारच आहे. याच्या पाठीमागून अठरा पद्मे वानर याव-याचे आहेत. आणि त्याच्यामागून श्रीरामचंद्र येतील. महाराज, अशा रीतीनें आपल्या सैन्यासहवर्तमान रघुपति आपल्या दर्शनाला दिल्लीस येत आहेत. तेव्हां आपण किती मोठे आहा!' बादशहा मनात म्हणाला, हे दहा हजार सैन्य आले नाही तोच माझ्या शहराची ही दशा उडून गेली, मग ते अठरा पद्मे वानर आले तर काय अवस्था करतील ! असा विचार मनांत आणून माझी रामदर्शना-ची इच्छा परिपूर्ण झाली, असे बादशहाने तुळशीदासाला सांगितले. ते तुळशी-दास आज पाहिजे आहेत, ते जर आपल्या दहा हजार वानरांना हल्ली हाका मारतील तर त्या वानरांना किती तरी दिवस पुरेल असे नैतिक सुधारणेचे काम आज आपल्या देशामध्ये आहे ! नुसते नास्तिक सुधारकच त्या वानरांची कित्येक वर्षे खाऊन बसतील ! ह्याशिवाय गरिबांना अन्नदान न करणाऱ्या किती तरी तिजोऱ्या त्यांना फोडाव्या लागतील ! आणि चोर, जार, कुटिल, दुर्जन आणि असत्यवादी यांची समजूत घालता घालता तर वानर टेकीस येतील. तरी पण त्यांची आज आवश्यकता आहे. पुष्कळ सभा, भाषणे, आणि ठराव करून पाहिले, पण अजून आपली नैतिक सुधारणा होत नाही. तुळशी-दास कृपा करतील तर मात्र तसे ताबडतोब होण्याचा संभव आहे.

नामदेवासारखे भगवद्भक्तही आपल्याला आज पाहिजे आहेत. जे प्रत्यक्ष उद्धवाचा अवतार आहेत आणि अयोनिजत्वामुळे ज्यांना एका शिंपीत घालून भीमरथीच्या प्रवाहामधून दामाशेटीच्या हाती समर्पण करणे ईश्वराला भाग पडले, त्या नामदेवासारखे साधुपुरुष फिरून फिरून निर्माण होऊन जर ते हल्लीची स्थिति पाहतील तर खात्रीने त्यांना आपली दया आल्यावांचून राहणार नाही. नामदेव कीर्तन करीत असतांना यवनांनी कीर्तनांत गाईचा वध केला. त्या गाईला नामदेवाने उठविले. अशा प्रकारचे आमच्या मारलेल्या गाई फिरून आम्हाला देणारे नामदेव आज आपल्याला किती तरी पाहिजे आहेत ! पूर्वी अशा रीतीने गाई थोड्या मारल्या जात होत्या, आणि त्या जिवंत करणारे मात्र पुष्कळ होते. आतां गाई मात्र सडकून मारल्या जातात, आणि त्यांना जिवंत करणारा कोणी नाही ! प्रत्येक 'स्लॉटर हाउस' वर दहा दहा नामदेव ठेविले तरी त्यांच्याने काम पुरे होईल किंवा नाही याच्याबद्दल शंका आहे. इतकी नाम-

देवाची आज आपल्याला उणीव आहे. पण नामदेव हल्लीच्या काळी आणखीही एक कार्य करावयाला पाहिजे आहेत. नामदेवाच्या बायकोने एक परीस आणलेला त्याच्या हाती लागला. तो घेऊन त्याने चंद्रभागेमध्ये फेकून दिला. अशा द्रव्याविषयीची निरपेक्षता शिकविण्याला आपल्याला नामदेव पाहिजे आहेत. त्या परिसाचा मालक रागावू लागला, तेव्हा नामदेवानी चंद्रभागेतील रेती बाहेर काढून तुझा ह्यातला कोणता परीस असेल तो ओळखून घे, असे त्याला सांगितले. ते रेतीचे खडे दिसत होते. पण त्यातील एक घेऊन लोखंडाला लावल्याबरोबर त्या लोखंडाचे सुवर्ण झाले. भगवद्भक्ति आणि स्वतःचे परिश्रम हेच धन होय, आणि हाच परीस होय. हा परीस जेथे न्यावा तेथे द्रव्याला काय तोटा ? हे तत्त्व शिकविण्याला आपल्यामध्ये आज नामदेव पाहिजे आहेत.

गोरा कुंभार याच्यासारखा महाज्ञानी आणि चांगला परीक्षक साधुही कोणी तरी आज अवश्य पाहिजे आहे. एकदा बरीच संतमंडळी एकत्र बसली असतां गोरा कुंभार मडकी थापटण्याचे एक लाकडाचे थापटणे हातात घेऊन तेथे आला. त्या वेळी ज्ञानदेवानी तेथे बसलेल्या मंडळीच्या डोक्याना अनुलक्षून गोरा कुंभाराला म्हटले की, येथे पुष्कळ मडकी आहेत, ह्यांतून, गोऱ्या कुंभारा, कच्चे घट कोणते आणि पक्के कोणते आहेत ह्याची परीक्षा कर पाहू. तेव्हा ज्ञानदेवाचा अर्थ समजून गोरा कुंभार आपल्या हातातील लाकडाच्या थापटण्याने प्रत्येक साधूचे डोके ठोकून पाहू लागला. अशा प्रकारचे परीक्षक आज पाहिजे आहेत. हल्ली देशहित साधणारे, धर्माची उन्नति करणारे, व्यापार वाढवीत असणारे, जुन्या कलास उत्तेजन देणारे, कौन्सिलातून भांडणारे आणि बंगल्यातून गोड बोलणारे अनेक कार्यसाधू साधु मी मी म्हणून पुढे येत आहेत. या सगळ्यांची डोकी लाकडाच्या थापटण्याने ठोकून पाहून त्यातील कच्चे घट कोणते हे पाहावयाला पाहिजे आहे. यदाकदाचित् गोरा कुंभार हातात थापटणे घेऊन आलाच तर हल्लीच्या पक्क्या म्हणून मानलेल्या जाणाऱ्या घटापैकी बहुतेक घट कच्चे ठरतील !

नागनाथासारखे साधु पुरुष आज निर्माण होतील तर त्यांचे जगावर किती तरी उपकार होणार आहेत ! धर्मांतरासाठी आज जे अनर्थ होत आहेत ते टाळण्याला नागनाथावाचून दुसरा कोणीही समर्थ आहे असे दिसत नाही. पूर्वी पैठण शहरात बहिरभट या नांवाचा एक ब्राह्मण राहत असे. तो पुढे

यवन झाला व यवनाचा फिरून ब्राह्मण झाला. पूर्वीचा हिंदु म्हणून कान टोचलेले होते व नतरचा मुसलमान म्हणून सुता केलेली होती. तेव्हा त्याला व इतर लोकाना प्रश्न उत्पन्न झाला की, हा हिंदु की यवन ? परतु बहिरभटाचा देह कुटून व नवा करून नागनाथानी कान टोचण्यावर किंवा सुता करण्यावर धर्म अवलबून नाही हे सर्व लोकाना सिद्ध करून दाखविलें. पाणी शिपडून अज्ञान मुलाना ख्रिस्ती करणाऱ्या मिशनरी लोकाना असा एखादा नागनाथ भेटेल तर किती तरी अनाथालयाचे काम वाचेल.

कबीरासारख्या साधूचीही आपल्याला फार आवश्यकता आहे. ध्यानस्थ योगी एकाग्र चित्ताने वैकुठलोकी भगवताला शोधीत असता, ज्या कबीराचे शेले विणण्याकरितां गेल्यामुळ, वैकुठात तो कोठें त्याना सापडेना, त्या कबीरासारखे साधु जर हल्ली अवतीर्ण होतील तर त्याना काय अशक्य आहे ? कबीर एक दिवस रस्त्याने चालला असता कोणी एक वाणीण दळीत बसली होती. तें पाहून कबीर तेथेंच उभा राहिला आणि दीर्घ स्वराने रुदन करू लागला. वाटेने जाणारे लोक त्याला हसू लागले, परतु त्याचे रडणे थाबेना. अखेरीस त्या रस्त्याने निपटनिरजन हे साधु आले. तेव्हा हे योग्य पुरुष आहेत असे जाणून कबीराने आपल्या रडण्याचे कारण त्याना सागितले. कबीर म्हणाला, ‘ जाते फिरता देखिले जाण । त्यामाजी पीठ होताति॰कण । तैशीच गती मजकारण । भवचक्रात पडिलिया ॥ ’ सध्याची आपली स्थिति अशाच प्रकारची आहे. आपण जात्याच्या दोन तळ्यामध्ये सापडून त्यामध्ये आपले पीठ होत चालले आहे. आपण शेकडो जाती धान्याचे पीठ करताना पाहिली असतील. पण त्या जात्यामध्ये आपण आपली स्थिति अजून कधीही पाहिली नाही. आपणही जात्याखाली चिरडले जात आहो व अखड गेलेले पीठ होऊन बाहेर पडत आहो, तरी पण आपले डोळे उघडत नाहीत, आणि कबीराला अनुताप झाला तसा आपल्याला अजून होत नाही. तो अनुताप कसा करून घ्यावा हे शिकविण्यासाठी कबीर आज आपल्यामध्ये पाहिजे होते !

कबीर काय, सर्वच साधु आपल्यामध्ये आज पाहिजे होते. रेड्याकडून वेद बोलविणारे ज्ञानेश्वर, देहावरील कातडीच्या आतमध्ये आपले यज्ञोपवीत लपवून ठेवणारे रोहिदासासारखे चाभार, सूरदास आणि दामाजीपत याच्यासारखे कोठारे फोडून दुष्काळातील लोकाना अन्न देणारे परोपकारी पुरुष,

भानुदासासारखे खरी किंमत सांगणारे दुकानदार, आपल्या शेतांतील कणसे तोडून गरीब वारकऱ्यांना देणारे बोधलेबोवा, हे सर्व साधुपुरुष आपल्याला पाहिजे आहेत. जिचे अभंग प्रत्यक्ष देव लिहीत होता त्या जनाबाईसारख्या स्त्रिया आणि मिराबाईसारख्या राजकन्या आपल्याला पाहिजेत. त्या सर्व संतमंडळीची आज आपल्याला अत्यंत आवश्यकता आहे.

पण हे संतजनहो, तुम्ही कोठें आहां ? त्या वेळी सर्वजण एकदम आलां, आणि आतां सगळेचजण कोणीकडे नाहीसे झालां ? हल्ली तुमच्यापैकी कोणीही दिसत नाही, असे तुम्ही गेलां तरी कोठें ? त्या वेळेलाच तुम्ही जे सगळे आलां, ते या वेळेला कांही शिल्लक राहिलां असतां तर चाललें नसतें काय ? त्या वेळचे लोक इतके पुण्यवान् होते काय की, तुम्ही सगळे त्यांच्याच वाटणीला जावेत; आणि हल्लींचे लोक इतके पापी आहेत काय की, त्यांच्या वाटणीला तुमच्यापैकी कोणीही येऊं नये ? हिंदुस्थान देशाच्या पुनरुज्जीवनासाठी तुम्ही पूर्वी जसे धावत आलां तसे आतां कां येत नाहीं ? हिंदुस्थान हा देश तुमचाच देश नव्हे काय ? हिंदुधर्म हा तुमचाच धर्म नव्हे काय ? आणि हिंदुस्थानांतील लोक हे तुमचेच देशबांधव नव्हेत काय ? मग त्यांच्यावर अशी निष्ठुरता तुम्ही कां म्हणून करावी ? जे रंजलेले आणि गांजलेले असतील त्यांच्यावर निरपेक्ष रीतीनें कृपा करावी हा तुमचा पूर्वीचा धर्म तुम्ही विसरलां काय ? तुमचा देश, तुमचा धर्म आणि तुमचे देशबांधव तुमची वाट पाहत आहेत. तुमच्या ध्वजापताकांकडे त्यांचे डोळे लागलेले आहेत. आणि तुमच्या नामगजराचा ध्वनि ऐकण्यासाठीं त्यांचे कर्ण तृषित झालेले आहेत. त्यांची इच्छा तुम्ही केव्हां परिपूर्ण करणार ?

परधर्मीय अम्मल झुगारून देण्याला धर्मभेद हें योग्य कारण आहे काय ? : : २

यूरोप खडाचा पूर्वेकडील काही भाग टर्कीच्या सुल्तानाच्या अमलाखाली आहे. सुलतान मुसलमानी धर्माचा आहे, हे तर प्रसिद्धच आहे. व यूरोपच्या पूर्व भागांतील त्याच्या अमलाखालील प्रातांतील काही लोक ख्रिस्ती धर्मानुयायी आहेत. सुलतानाची राज्यपद्धति यूरोपातील इतर ख्रिस्ती राजाच्या राज्यपद्धतीप्रमाणे सुधारलेली नसेल, तरी पण त्याच्या अमलाखाली प्रजेला पुष्कळ सुख आहे. असे असूनही त्या प्रजेपैकीं ख्रिस्ती धर्मातील लोक टर्कीच्या अमलापासून स्वतत्र होण्याचा आज कित्येक वर्षेपर्यंत प्रयत्न करीत आहेत. व यूरोपांतील इतर ख्रिस्ती लोक त्याच्या प्रयत्नांना साह्य करीत आहेत. सुलतानाच्या अमलापासून स्वतत्र होण्याकरिता हे लोक जी कारणे प्रतिपादन करीत आहेत त्यामध्येच असेही एक कारण त्याच्याकडून पुढे आणण्यात येते की, मुसलमानी धर्माच्या सुलतानाच्या जुलमाखाली ख्रिस्ती धर्मातील लोकांनी राहणे बरोबर नाहीं, व म्हणून इतर स्वतत्र ख्रिस्ती लोकांनी आपल्या धर्मबाधवाना मदत करून त्याना मुसलमानी जुलमातून सोडविणे फार अगत्याचे आहे. बल्गेरियन आणि मॅसिडोनियन लोकाना स्वतत्र होण्याला दुसरी कोणतीही कारणे असोत, पण हे वर दिलेले कारण मात्र भयकर आहे. ह्या धर्मभेदाच्या कारणाठीच जर मॅसिडोनियन लोकांनी मुसलमानी जुलमापासून स्वतत्र झाले पाहिजे असे असेल, तर जगांतील किती तरी दुसऱ्या लोकानी तसेच स्वतत्र झाले पाहिजे, असे प्राप्त होते. तुर्की साम्राज्यामध्ये मुसलमानी अमलाखालील जर ख्रिस्ती लोकांनी राहू नये, तर मग ब्रिटिश साम्राज्यामध्ये तरी इंग्लिशांच्या अमलाखाली मुसलमानांनी का राहावे ? मॅसिडोनियातील ख्रिस्ती लोकाना साहय

करण्याला जसे इतर स्वतंत्र देशांतील ख्रिस्ती लोक आहेत, तसेच हिंदुस्थानातील मुसलमान लोकाना साहाय्य करण्याला इराण, अफगाणिस्थान, टर्की वगैरे स्वतंत्र देशात मुसलमान लोक नाहीत असे नाही. आणि असे जर झाले आणि ही जी एक केवळ कल्पना आहे तिला वास्तविकत्व आले, तर ती गोष्ट ख्रिस्ती लोकाना कितपतशी रुचेल ? धर्माच्या तत्त्वावर राज्याची वाटणी करण्याचे तत्त्व स्वीकारले तर हल्लीची युरोपियन साम्राज्ये हिंदुस्थानातील दुष्काळग्रस्त माणसाप्रमाणे अगदी रोड आणि मरणोन्मुख होऊन जातील. विस्तीर्ण ब्रिटिश साम्राज्याची लाबीरुदी फक्त इग्लड आणि स्कॉटलडच्या लाबीरुदी इतकीच होईल. व फरान्सला आफ्रिकेतील दरवेशी लोकावर आणि जर्मनीला चीनमधील बौद्ध धर्मानुयायी लोकावर साम्राज्य गाजविता येणार नाही. धर्माच्या तत्त्वावर राज्याची मर्यादा ठरवावयाची झाली तर, हिंदुस्थानात साहेबापासून महारणीच्या पोटी झालेल्या हिंदुस्थानच्या नागरिकावरच काय तो फक्त इग्लडला अमल बजाविता येईल. आणि बाकीच्या सर्व लोकाना आपल्या राजकीय बधनातून इग्लडने मोकळे करणे प्राप्त होईल. परतु असले परिणाम कोणत्याही युरोपियन राष्ट्राला इष्ट नाहीत. तर मग ज्या धर्मतत्त्वाचे परिणाम आपल्याला कबूल नाहीत ते धर्माचे तत्त्व ह्या ख्रिस्ती लोकानी मुसलमानाच्या राज्याला तरी काय म्हणून लावावे ? ख्रिस्ती राजे जर हिंदु, मुसलमान, बौद्ध, जैन, ज्यू, पार्शी, निग्रो, काफीर, हॉटेंटॉट, रेड इडियन, मोंगोलियन वगैरे सर्व धर्माच्या आणि जातीच्या लोकावर राज्य करण्याला चालतात, तर मुसलमान राजा ख्रिस्ती लोकावर राज्य करण्याला का चालू नये ? आणि ख्रिस्ती लोकाना मुसलमान राजा चालत नसेल तर मग इतर लोकाना तरी ख्रिस्ती राजा काय म्हणून चालावा ?

वास्तविक पाहिले तर, राजा कोणत्याही धर्माचा असला तरी तो जोपर्यंत नीतीने राज्य करितो आहे, तोपर्यंत त्याच्या अमलाखाली दुबळ्या लोकाना राहण्याला काही हरकत नाही. पण असली तत्त्वे हिंदुस्थानसारख्या पूर्वेकडील सात्त्विक देशातून मान्य असली तरी ती पश्चिमेकडील तमोगुणी आणि रजोगुणी ख्रिस्ती लोकाना कधीही पसत पडावयाची नाहीत. मुसलमानाच्या अमलापासून स्वतंत्र होण्याविषयीचे ख्रिस्ती लोकाचे प्रयत्न कित्येक वर्षे चाललेले आहेत. त्या प्रयत्नानी सर्व्हिया, मॉटिनिग्रो वगैरे काही प्रात आधीच स्वतंत्र

झालेले आहेत, व हल्ली मॅसिडोनियाची स्वतंत्र होण्याची खटपट जारीने सुरू आहे. पूर्वी ह्या लोकाचे प्रयत्न बऱ्याच सौम्य दिशेने चालले होते. आपल्या स्वतःच्या शाळा काढणे, आपल्या धर्ममताची नवीन स्थापना करणे, शेतकरी लोकाची मने आपल्याकडे शांततेने हळूहळू वळवून घेणे, इत्यादि कोवट उपाय मॅसिडोनियन लोक पूर्वी योजीत होते. परतु असल्या उपायामध्ये विनाकारण पैसे आणि श्रम मात्र खर्च होतात, आणि त्यापासून निष्पन्न काही एक होत नाही, असे त्याना आढळून आल्यापासून त्यानी तो मार्ग सोडून देऊन दुसऱ्या मार्गाचे अवलबन केले आहे. त्यासाठी त्यानी एक मॅसिडोनियन कमिटी स्थापन केली आहे. ह्या कमिटीचे काय उद्देश आहेत आणि ते कशा रीतीने परिपूर्ण करण्यात येत आहेत, याबद्दलची कल्पना पुढे दिलेल्या त्याच्या नियमातील काही भागावरून कोणाच्याही मनामध्ये सहज येण्यासारखी आहे. ह्या मॅसिडोनियन कमिटीच्या गुप्त कायद्यातील काही काही गोष्टी येणेप्रमाणे आहेत :—प्रत्येक जिल्ह्यांतील बल्गेरियन लोकाची एक एक टोळी असावी, व कमिटीचे अध्यक्ष जो हुकूम सोडतील तो त्यानी अमलात आणावा. ह्या टोळीतील लोकाना कमिटीकडून हत्याराचा पुरवठा करण्यात येईल. प्रत्येक जिल्ह्यातील राज्यक्रातिकारक मडळीच्या कमिटीकडून ह्या टोळ्या तयार करण्यात येतील, आणि जे लष्करी शिक्षण अवश्य असेल ते त्याना देण्याची तजवीज करण्यात येईल. ह्या लोकानी आपला दारूगोळा आपण मिळवावा व तो त्यांनी दडवून ठेवावा. राजाच्या विरुद्ध काही कट करावयाचा असेल तेव्हां चोहोंकडे फिरून आणि तपासणी करून मुख्य कमिटीच्या आज्ञा बरोबर पाळल्या जात आहेत किंवा नाही हे ठिकठिकाणच्या राज्यक्रातिकारक मडळीच्या कमिट्यानी पाहिले पाहिजे. ज्या ठिकाणी राज्यक्रातिकारक लोक नाहीत तेथील नेटिव लोकाना उठविण्याकरिता आणि तेथे हत्यारबद टोळी बनविण्याकरिता प्रयत्न केले पाहिजेत. ठिकठिकाणच्या कमिट्यानी आपल्या भाषणानी आणि आशाजनक अभिवचनानी लोकाच्या मनामध्ये राज्यक्रातीच्या कल्पना जास्त फैलावतील अशी तजवीज केली पाहिजे. हत्यारबद टोळ्यांतील लोकांनी नवीन माणसाना मन वळवून किंवा भीति घालून आपल्यामध्ये आणण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. अधिकाऱ्याच्या दृष्टीस न पडतील अशा रीतीने हत्यारे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी छपवून नेता आली पाहिजेत. सोफिया येथील मुख्य

कमिटीच्या प्रेसिडेंटचा हुकूम होईल तेव्हां, प्रत्येक ठिकाणच्या टोळीने बडाचे निशाण उभारण्याला तयार असले पाहिजे. टोळीतील लोकांनी इतर लोकांशीं नेहमी चांगल्या रीतीने वागत असावे, म्हणजे प्रसंग येईल तेव्हा वाटेल ती झीज सोसण्याला ते लोक तयार होतील. राज्यक्रांतीपासून चांगले परिणाम झालेच पाहिजेत असे लोकांच्या मनामध्ये नेहमी भरवीत असावे, म्हणजे ह्या उपायांनी लोकांची मने तयार होऊन ते योग्य वेळी उठण्याला मागे घ्यावयाचे नाहीत. देशांतील डोंगर, खिंडी आणि आश्रयाच्या जागा या सर्वांची माहिती करून घेतलेली असली पाहिजे, व प्रत्येक खेड्यामध्ये जे काही कमीजास्त होईल त्याची माहिती तेथील लोकांकडून आपल्याला मिळेल, अशी तजवीज झाली पाहिजे. कमिटीचे हेतु सिद्धीस नेण्याच्या मार्गांत जे कोणी अडथळा आणीत असतील त्यांना दूर करून तसे केल्याबद्दलची वर्दी सोफिया येथील कमिटीकडे टोळीतील लोकांनी दिली पाहिजे. टोळीतील लोकांना मिळालेले हुकूम गुप्त ठेवण्यात आले पाहिजेत. लांच देऊन सरकारी अधिकाऱ्याकडून करून घेतलेली कामे षट्कर्णी होतां उपयोगी नाहीत. कमिटी आणि टोळींतील लोक यांच्यामध्ये बातमी पोंचविण्याकरितां इन्स्पेक्टर्स असावेत. ह्या कामांपैकी कोणतीही गोष्ट बायका आणि मुले यांच्या कानावर जातां उपयोगी नाही. कारण यांच्यापासून गुप्त बातमी काढून घेण्यासाठी सरकार त्यांना जी शिक्षा देईल किंवा त्यांचा जो छळ करील तो सहन करण्याचे त्यांच्या अंगामध्ये सामर्थ्य नसते. नवीन लोक टोळीमध्ये येऊन सामील झाले तर त्यांनी भलभलते खोलांतील प्रश्न विचारू नयेत व त्यांना ते सांगूही नयेत. कमिटीच्या अध्यक्षाचा हुकूम मिळाला तर विशेष कारणासाठी दोन टोळ्यांतील लोकांनी एकत्र व्हावे. कोणत्याही टोळीचा सरकारी सैन्य पाठलाग करीत असल्यावांचून किंवा अशाच कांही विशेष कारणावांचून त्या टोळीने आपल्या जिल्ह्याची हद्द सोडून पलीकडे जाऊं नये. टोळीतील लोकांनी आपसांत एकमेकांचा सूड घेऊं नये, किंवा कोणत्याही खेड्यावर हल्ला करूं नये. प्रत्येक पोटकमिटीने आपण काय काय काम केले याबद्दलचा रिपोर्ट महिनाअखेर सोफिया येथील मुख्य कमिटीकडे पाठविला पाहिजे. प्रत्येक कमिटीच्या अध्यक्षाने आपल्या हाताखालील लोकांना कपडे, शस्त्रे आणि अन्नसामग्री यांचा पुरवठा केला पाहिजे व दडून बसण्याचा प्रसंग आला तर अशा जागा कोठे आहेत हे त्या अध्यक्षाने टोळीतील लोकांना

सांगितले पाहिजे. टोळीतील लोकांनी आपल्या अंगावर कोणत्याही प्रकारचे कागद ठेविता कामा नये. आपसातील तंट्याचा शेवटचा निकाल सोफिया येथील कमिटी करील तो मान्य केला पाहिजे. प्रत्येक टोळीमध्ये एक अध्यक्ष आणि एक त्याचा सेक्रेटरी असावा. टोळीतील सर्व लोक तरुण आणि शूर असून डोंगराळ मुलखांत दिवस काढण्याची त्यांना सवय असावी. जो हुकूम होईल तो बजावण्यासाठी टोळीतील लोक हुशार आणि उत्सुक असावे. आपल्या जबरदस्त मागण्यांनी खेड्यातील लोक त्रासून जातील असे कधीही न करतां त्यांचा आपल्यावर विश्वास बसेल अशा रीतीने शांतपणाने त्यांच्याशी टोळीतील लोकांनी वागले पाहिजे, जो आपल्या स्वतःच्याच फायद्याकडे पाहील आणि लढाईचे वेळी पळून जाईल त्याला परत घेतला जाणार नाही. टोळ्यांमधील सर्व लोकांचा हक्क सारखा मानला जाईल. स्थानिक अध्यक्षाच्या हुकुमावाचून ह्या लोकांनी आपल्या नातेवाइकांना किंवा मित्रांना भेटावयाला जाता कामा नये. आपण कोठून आलो आणि आपले नांव काय वगैरे गोष्टी त्यांनी नेहमी गुप्त ठेविल्या पाहिजेत. दुसऱ्या टोळींत जाऊन मिळण्याच्या मिषाने कोणालाही आपली पहिली टोळी सोडतां यावयाची नाहीं. कमिटीचे गुप्त हेतु कोणी बाहेर फोडील किंवा स्वतःच्या फायद्यासाठीं कोणी निमकहरामपणा करील किंवा लढाई चालली असतां कोणीं पळून जाईल तर त्याला जागच्या जागीं देहान्त प्रायश्चित्त दिले जाईल. अशा रीतीची रचना करून मॅसिडोनियन लोकांनी टर्कीच्या सुलतानाच्या जुलमापासून स्वतंत्र होण्याची तयारी चालविली आहे. व पुढे जे बंड करावयाचे आहे, त्या बंडाचा कर सर्व लोकांवर बसवून कमिटीचे लोक आपल्यापाशी पुष्कळ पैसे जमवून ठेवीत आहेत. व कोठून तरी गुप्त रीतीने बंदुका पैदा करून ते आपल्या शेतकऱ्यांना त्या विकत घ्यावयाला लावीत आहेत. स्वदेशाच्या स्वतंत्रतेसाठी, कोणत्याही उपायाने कां होईना, परंतु पैसा मिळवावयाचा, अशा धोरणावर मॅसिडोनियन कमिटी आपले काम चालवीत आहे. ह्या ख्रिस्ती लोकांवर मुसलमान लोकांचा जसा अम्मल आहे, तसाच पूर्वीं हिंदुस्थानातील हिंदूवर मुसलमानांचा जुलूम चालला होता. त्या जुलमापासून आपला देश स्वतंत्र करण्याकरितां शिवाजीने जे प्रयत्न केले त्यांची या मॅसिडोनियन कमिटीच्या प्रयत्नांशी तुलना केली, तर शेतकरी लोकांच्या टोळ्या करून त्यांच्याकडून मुसलमान सरकारला त्रास द्यावयाचा, इत्यादि गोष्टींमध्ये

असलेले साम्य कोणाच्याही सहज लक्षात येईल. परंतु आपला इष्ट हेतु घडवून आणण्यासाठी मॅसिडोनियन लोकांइतके अत्याचार शिवाजीच्या हातून कधीही झालेले नाहीत. एखादा श्रीमंत व्यापारी पाहून त्याला पकडून न्यावयाचे, आणि त्याने आपल्या सुटकेसाठी पुष्कळ रक्कम देण्याचे कबूल केल्यावाचून त्याला सोडावयाचे नाही, अशा प्रकारची कृत्ये मॅसिडोनियन कमिटीमार्फत प्रत्यही चालली आहेत. अशा प्रकारचे शिवाजीचे वर्तन नव्हते. तरी पण शिवाजी-संबधाने लिहितांना किंवा बोलताना ख्रिस्ती लोक त्याला लुटारूच्या आणि दरवडेखोरांच्या कोटीमध्ये घालण्याला कधीही कमी करीत नाहीत. पण ख्रिस्ती लोकाची ही वर दिलेली कृत्ये पाहिली म्हणजे त्याच्या मानाने शिवाजी हा साधुपुरुष होता असे म्हणावे लागते. या ख्रिस्ती लोकाची स्वतःची कर्मे अशी असून हे दुसऱ्याना दरवडेखोर म्हणतात. अशा लोकाना आपण जीभ दिल्या-बद्दल परमेश्वरालादेखील पश्चात्ताप होत असेल !

मॅसिडोनियन कमिटीतील ख्रिस्ती लोकाची अशा रीतीने तयारी झाल्यानतर पुढे त्यांचे जे धोरण आहे, तेही वरच्यासारखेच अन्यायमूलक आहे. सुलताना-च्या अमलाखालील मुसलमानी धर्माच्या प्रजेला त्रास द्यावयाचा, त्याच्या देवळात निषिद्ध पदार्थ टाकून त्यांना चिडवावयाचे, अशा रीतीने त्याचे डोके खवळून जाऊन रागाच्या आवेशात त्यानी कोठे तरी ख्रिस्ती लोकाची कत्तल केली म्हणजे ' हे पहा मुसलमान लोक आमची क्रूरपणे कत्तल करीत आहेत ! तुमच्या धर्मबाधवाची तुम्हाला काही करुणा येऊ द्या', असे म्हणून युरोपातील इतर ख्रिस्ती राष्ट्राची मने क्षुब्ध करावयाची आणि अशा उपायानीं त्या राष्ट्राना मध्ये पडावयाला लावून त्याच्या साह्याने आपली स्वतत्रता साधून घ्यावयाची, असे मॅसिडोनियन कमिटीचे एकदर धोरण आहे. युरोपातील ख्रिस्ती लोकांना आढेवेढे घेऊन अन्याय करण्याची फार सवय आहे. ते सरळ अन्याय कधीही करावयाचे नाहीत. जर या भाडणात पडून त्याना आपल्या धर्मबाधवाना मदत करावयाची आहे, तर ती उघडपणे करावयाला काय हरकत आहे ? पहिल्याने आगळीक करून त्याचा सूड घेण्याकरिता मुसलमानानी कत्तल केली, म्हणजे मग न्यायाच्या आणि निःपक्षपाताच्या पताका घेऊन भाडण भांडण्याकरितां हे जे पुढे येणार त्याच्यात न्याय कसला राहणार ? हा ढळढळीत अन्यायच होय. युरोपियन राष्ट्रांनी याच्यावर न्यायाचा शिक्का मारला तरी देवाच्या घरी हा

शिवाय आपल्या धर्मबांधवाना ते आणि आपण एका धर्माचे आहो म्हणून परधर्मीय लोकाच्या अमलातून सोडविण्याचे जे तत्त्व या ठिकाणी युरोपियन लोक उपयोगात आणू पाहत आहेत, ते फार भयकर तत्त्व आहे. त्याच्या भयकरपणाची कल्पना युरोपियन लोकाना आज कदाचित् नसेल. पण हे त्याचेच तत्त्व पुढेमागे त्याना जाचल्यावाचून राहणार नाही. जर खिरस्ती राष्ट्र आपल्या खिरस्ती बांधवांना दुसऱ्याच्या अमलाखालून सोडविण्यासाठी एकत्र होतात, तर इतर धर्माच्या राष्ट्रानाही आपल्या धर्मबांधवाना दुसऱ्याच्या अमलांतून सोडविण्याकरिता एकत्र होण्याची कल्पना सुचल्यावाचून कधीही राहावयाची नाही. कित्येक युरोपियन लोकाचे यावर असे एक म्हणणे आहे की, सर्व्हिया, बोस्निया, मॉन्टिनिग्रो, बल्गेरिया वगैरे मुलूख हे मूळचे तुर्की लोकाचे नसून त्यांत ते बळजबरीने घुसले आहेत, म्हणून खिरस्ती लोकानी त्याना तेथून हाकलून लावण्याला काही एक हरकत नाही. परतु हा युक्तिवादही खिरस्ती लोकांच्या गळ्यात येण्यासारखा आहे. कारण खिरस्ती लोक कोठे घुसलेले नाहीत? हल्लीं जेथे जेथे यांची राज्ये दिसतात, तेथे तेथे ती त्याच्या बापजाद्यानीच स्थापन केलेली असतील! तुर्की लोक बल्गेरियामध्ये नवीन घुसले म्हणून जर त्याना तेथून हाकलून द्यावयाचे असतील, तर खिरस्ती लोकाना जगाच्या किती तरी भागातून हांकलून द्यावे लागणार आहे. या सगळ्या गोष्टीचा विचार करून व त्याचा आपल्या स्वतःवर परिणाम होऊ लागला तर आपली कशी स्थिति होईल हे लक्षात आणून, मग असली तत्त्वे उपयोगात आणण्याला खिरस्ती लोकांनी धजावे हे बरे. खिरस्ती राष्ट्र एकमेकाच्या सरक्षणासाठी कशी धावतात हे पाहून आपणही एकमेकासाठी तसे धावले पाहिजे, ही कल्पना इतर धर्माच्या लोकांच्या डोक्यात केव्हा ना केव्हातरी आल्यावांचून राहावयाची नाही. आणि असे झाले तर मग आपले कसे होईल, याचा विचार करून खिरस्ती राष्ट्रानी आपल्या धर्मबांधवाच्या सरक्षणाला जावे हे बरे. कारण 'Do unto others as you wish to be done to yourself' ही खिरस्ती लोकाचीच म्हण आहे!

आपण काय करावें ? : : ३

आतापर्यंतचा हिंदुस्थानचा एकदर इतिहास पाहिला तर हिंदुस्थानावर आजपर्यंत जी परचक्रे आली, ती फक्त दोनच मार्गानी आली, असे दिसून येते. एक हिंदुकुश पर्वताच्या खिंडीमधून आणि दुसरे हिंदी महासागराच्या लाटावरून. ह्यापैकी पहिली वाट अहमदशहा अबदाली या स्वारीनतर बहुतेक बुजाल्यासारखी झालेली होती. अलीकडे हिंदुस्थानावर जे परचक्राचे भोवरे फिरले ते बहुतेक जलमार्गानेच आलेले होते. परतु हल्ली हिंदुकुश पर्वतातील बुजालेली वाट फिरून सुरू होते की काय अशी भीति वाटू लागली आहे. रशियाचा हिंदुस्थानावर पुष्कळ दिवसांपासून डोळा आहे व त्यासाठी रशियाचे अनेक प्रयत्नही चालू आहेत. हल्लीच्या दिवसात नाटकवाल्यानी गावयाचे, म्हणजे त्याना जशी बाजाची पेटी जवळ पाहिजे, त्याचप्रमाणे युरोपियन शिपायानी लढावयाचे म्हणजे त्याना आगगाडी आणि तारायत्र जवळ पाहिजे. सोमलीलॅडमध्ये लढाई सुरू झाली तेव्हा तेथे आगगाडी कोठची ? त्यामुळे इग्रजी शिपायाचे हातपाय मोडले, व काही दिवसपर्यंत लढाई बद ठेवून आधी आगगाडी बाधावी आणि मग लढाई करावी, अशाही सूचना होऊ लागल्या होत्या. ह्यावरून युरोपियन सोजिराचे पाय आगगाडीवाचून किती लगडे आहेत, हे कोणाच्याही लक्षात येईल. त्याप्रमाणे रशियाने हिंदुस्थानच्या जितकी जवळ आगगाडी आणून ठेवता येईल, तितकी ठेविली आहे. व्यापाराच्या मिषाने रशियाने बहुतेक इराण देश व्यापून टाकिला आहे. आणि तितक्या सगळ्या गोष्टी झाल्यानतर मागचे सर्व तह गुडाळून ठेवून आपला स्वतत्र वकील काबूलच्या दरबारामध्ये ठेवण्याची चळवळ रशियाने सुरू केली आहे. याप्रमाणे रशियाची तयारी हिंदुस्थानावर स्वारी करण्याकरितां इतक्या मजलेपर्यंत येऊन पोंचली आहे.

आता येऊन जाऊन रशियाची महत्त्वाकांक्षा आणि हिंदुस्थानचें राज्य ह्याच्यामध्यें पातळ पडदा म्हटला म्हणजे काय तो अफगाणिस्थानचाच होय. रशियाच्या अस्वलाची टक्कर आली तर ती एकदम आपल्या कपाळावर आपटून टेंगूळ येऊ नये, म्हणून इंग्रजांनी मुद्दाम अफगाणिस्थान आपल्या कपाळापुढे ठेविले आहे. या शिरस्त्राणाबद्दल इंग्रजांना बराच खर्च सोसावा लागत आहे. हिंदुस्थानच्या तिजोरीतून इंग्लंड अमिराला पुष्कळ खंडणी देतें. परंतु तिचा काही उपयोग होतो किंवा नाही, ह्याच्याबद्दल शंकाच आहे. इंग्रजांच्या खंडणीचे पैसे घेऊन त्याचा विनियोग हत्यारें घेण्याकडे काबूलचा अमीर करीत आहे. आता या हत्यारांचा उपयोग अमीर कोणाकडे करितो, हे मात्र पाहावयाचे उरलें आहे. अमीर रशियाकडचा आहे, असें खात्रीनें म्हणतां येत नाही. परंतु तो इंग्लिशांकडचा आहे, असें म्हणण्यालाही फारसा भक्कम पुरावा नाही. इंग्रजांचे पैसे घेण्यापुरता तूर्त तो इंग्रजांकडचा आहे एवढें मात्र खरें. हिंदुस्थानांत नुकताच दिल्ली दरबार झाला व त्याला सर्व ठिकाणचे राजे आले होते, परंतु इंग्रजांकडून खंडणी घेणारा आणि इंग्रजांचा दोस्त म्हणविणारा काबूलचा अमीर आला नाही. त्यानंतर अमीर आणि कर्झनसाहेबांची मुलाखत होणार म्हणून एक बातमी उठली होती, परंतु तोही योग जुळून आल्याचें दिसून येत नाही. या सगळ्यावरून अमिराचे इंग्रजांशी फारसें सूत असेल असें दिसत नाही. परंतु अमीर आणि इंग्लिश यांच्यामध्यें खरा मित्रभाव नाही, असें मानण्याला नुकतीच आणखीही एक गोष्ट कारणीभूत झालेली आहे.

हिंदुस्थान आणि अफगाणिस्थान यांच्या दरम्यानच्या सरहद्दीवर लष्करी अधिकारी कर्नल येट यांना काही अफगाण शिपायांनी कैद करून अटकेंत ठेविलें आहे. ही गोष्ट झाल्याला बरेच दिवस झाले, तरी अद्यापि कर्नल येट यांच्या सुटकेचें काहीएक चिन्ह दिसत नाही. अफगाणिस्थानचा वकील कर्नल इस्माएल हा येऊन, फॉरिन ऑफिस आणि कर्नल इस्माएल यांच्या दरम्यान कर्नल येट यांना कां अटकेंत ठेविलें आहे, त्याच्याबद्दलचा खुलासा व्हावयाचा आहे. कर्नल येट यांच्या अटकेसंबंधाचें इंडिया सरकारकडील पत्र कंदाहारच्या गव्हर्नरला पोंचलें आहे, एवढीच काय ती तूर्त खबर आहे. परंतु या प्रकरणांत अमिराचा सल्ला घेतल्यावाचून कोणतीही गोष्ट निकालाला लागावयाची नाही हे उघड दिसत आहे. व काबूलकडील अशी एक बातमी आहे की, अमीर

तर शिकारीसाठी कोहिस्थानकडे निघून गेला असून तिकडे त्याला सुमारे पधरा दिवस लागतील, म्हणजे तेथपर्यंत येटसाहेबाना अटकेत रखडत बसले पाहिजे, हे उघडच आहे. इतकी सगळी मानखडना इग्रज सरकार मुकाट्याने सहन करीत आहेत, यावरून कर्नल येट याच्या हातून काही तरी अतिक्रमण झाले असावे असा तर्क करण्याला पुष्कळ जागा सापडते. एरवी आपल्या ऑफिसरला कैदेत टाकल्याबद्दल इग्लिशानी आकाशपाताळ एक करून सोडले असते. परतु कर्नल येट हे अपराधी असोत किंवा नसोत ते हल्ली ज्या स्थितीत आहेत त्यावरून अमिराचा आणि इग्लिशाचा आंतून फारसा स्नेहभाव असेल असे बिलकुल वाटत नाही.

वायव्येकडील सरहद्दीवर प्रथमतः तोडाशीच असणारा अमीर याची मनोवृत्ति अशा प्रकारची, आणि त्याचेमागे छपून असलेला जो रशिया त्याची तर हिंदुस्थानवर स्वारी करण्याबद्दलची जय्यत तयारी झालेली ! इग्लिश आणि रशियन यांची अफगाणिस्थानात किंवा हिंदुस्थानात लढाई जुपल्याबरोबर इग्लिशांना विलायतेहून हिंदुस्थानात नवीन सैन्य आणता येऊ नये, म्हणून रशियाने फरान्सला तहाने अनुकूल करून ठेवले आहे. त्यामुळे विलायतेचे सैन्य हिंदुस्थानात येऊ लागले तर त्याला फरेंच गलबते अडथळा केल्यावाचून कधीही सोडावयाची नाहीत. हिंदुस्थानात आहे तेवढे सैन्य रशियाशी तोड देण्याला पुरेसे व्हावयाचे नाही, आणि विलायतेतून नवीन सैन्य येण्याला जागा उरावयाची नाही. अशा स्थितीत इग्लिशाच्या पक्षाची फारच तारांबळ उडून जाण्याचा सभव आहे. विलायतेहून नवीन सैन्याची कुमक आली नाही, आणि फक्त लढाईचा सर्व भार हिंदुस्थानात असलेल्या सैन्यावरच पडला तर, त्याच्या हातून कितपत निभाव लागेल याची शकाच आहे. अफगाणिस्थानातील काळ्या लोकाशी लढावयाचे असले तर हिंदुस्थानातील काळे सैन्य उपयोगी पडेल हे खरे. परंतु रशियन आणि इग्लिश याचीच खुद्द लढाई जुपली तर व ट्रान्सवालच्याप्रमाणे हिंदुस्थानातदेखील युरोपियनाच्याविरुद्ध युरोपियनानीच लढावे, इतरानी लढता कामा नये, हे दिव्य तत्त्व उत्पन्न झाले तर हिंदुस्थानात नेटिव सैन्य पुष्कळ असूनही ते निरुपयोगी होणार, व त्याला जागच्या जागीच बसावयाला लागणार. फार झाले तर हिंदुस्थानातील किल्ल्याची वगैरे रखवाली करण्याचे काम त्याच्याकडे सोपविण्यांत येईल, व लढाईचे जे मुख्य काम ते करण्याची पाळी फक्त हिंदुस्थानांत

असलेल्या साठ सत्तर हजार सोजिरांवरच येऊन पडेल. पण रशिया जो सैन्याचा समुद्र आणून हिंदुस्थानावर ओतील, त्याच्यापुढे या मूठभर वाळूच्या कणांचे काय चालणार ? हिंदुस्थानांतील नेटिव सैन्य वर लिहिल्या कारणाने निरुपयोगी झाले नाही तर त्यासबंधाने दुसरी एक भीति आहे. रशियासारखा बलाढ्य रिपु हिंदुस्थान जिंकावयाला आला तर तो केवळ लढाईनेच हिंदुस्थान जिंकू पाहील असे नाही. जो देश जिंकावयाचा त्या देशात चोहोकडे सडकून फदफितुर उत्पन्न करावयाचे, ही तर रशियाची मोठी खुबी आहे. या मार्गाचे अवलबन करण्याचे रशियाने मनात आणिले तर, त्याला हिंदुस्थानातील नेटिव सैन्य आणि नेटिव राजे याच्यासारखी पोकळ जागा दुसऱ्या कोठेही मिळावयाची नाही. रशियामध्येही कोणी तरी इतिहासज्ञ असतीलच. जो रशिया हिंदुस्थानावर स्वारी करण्याला येणार त्याने हिंदुस्थानच्या पूर्वेतिहासाचे परीक्षण केलेले असलेच पाहिजे. अठराशे सत्तावन सालचे बड हिंदुस्थानात कोणी केले, ते का झाले, आणि ते झाले त्या वेळी इग्रजी राज्याचा सुरक्षितपणा कितपत सभवनीय दिसत होता, वगैरे गोष्टीबद्दलची माहिती रशियाला मिळून त्याने जर तिचा उपयोग केला, तर नेटिव पलटणीमधून १८५७ सालापेक्षा हल्ली असतोषाची कारणे कमी आहेत असे नाही. विलायतेतून नवीन सैन्य नाही, आणि हिंदुस्थानातील नेटिव सैन्य फितुर झालेले अशी जर भयकर स्थिति झाली तर सुखवस्तूपणे हिंदुस्थानात नेटिव अस्वलाची शिकार करीत, आणि नेटिव पखेवाल्याकडून हलविल्या जाणाऱ्या पख्याखाली बसून उपहार सुखाचा अनुभव घेत कालक्रमण करणाऱ्या गोऱ्या सोजिरांच्या हातून काय व्हावयाचे आहे हे दिसतेच आहे.

अशी सकटस्थिति प्राप्त झाली तरी, ज्या इग्लडचे साम्राज्य इतके विस्तीर्ण आहे, त्याला यातून पार पाडण्याला फारशी पचाईत मुळीच येणार नाही, असे कोणाला वाटेल, व पंचाईत न पडावी हेच आपले सर्वांचे ईश्वरापाशी मागणे आहे. परतु भावी स्थितीचे पारडे कसे फिरेल याचा बरोबर अदाज करणे हे आपले प्रस्तुतचे काम आहे, व त्या दृष्टीने पाहता ब्रिटिश साम्राज्याचा विस्तीर्ण पसारा अशा वेळी फारसा उपयोगी पडेल असे चिन्ह दिसत नाही. विस्तीर्ण साम्राज्य म्हणजे राखेखालच्या निखाऱ्याप्रमाणे झाकलेल्या शत्रूचा अफाट विस्तार होय. हे झाकलेले निखारे शांततेच्या वेळी शात असलेले दिसतात. पण एकदां भयकर आणि सोसाटयाचा वाऱ्याचे वादळ सुरू झाले म्हणजे त्याच्यावर

असलेली राख उडून नाहीशी होते, आणि ते इगळासारखे लाल होऊन त्यांचे खरे स्वरूप दृग्गोचर होऊ लागते. आयर्लंड, ट्रान्सवाल, ऑरेंज फ्रीस्टेट, केप कॉलनी, वगैरे ब्रिटिश साम्राज्यातील ठिकाणे ही राखेने झाकलेल्या निखाऱ्याप्रमाणे आहेत. इंग्लडचे सर्व सामर्थ्य हिंदुस्थानच्या सरहद्दीवर गुतलेले आहे, अशी संधि सापडली तर आयरिश लोक, बोअर लोक आणि आफ्रिकेंडर बॉन्डमधील लोक हे इतके कृतज्ञ नाहीत की, ते इंग्लडच्या फायद्यासाठी आपल्या स्वातंत्र्याची सुसंधि फुकट दवडतील. इंग्लड रशियाशी झगडण्यात गुतले आहे, अशी वेळ आली असता हातीं पायी पडून आयरिश लोक जो होमरूलचा कायदा मागत आहेत, त्यातील सार जे स्वातंत्र्य तेच प्रत्यक्ष मिळवून घेण्याची आलेली संधि आयरिश लोक फुकट कां दवडतील? आणि तीन वर्षे लढाई करून प्रे० क्रूगरच्या देशभक्तीला जी वश झाली नाही, जनरल बोथाच्या पराक्रमाने जी जिंकली गेली नाही, आणि जनरल डिवेटच्या गनिमी काव्याला जी सापडली नाही, ती स्वतंत्रता आपण होऊनच बोअर लोक कोठे आहेत म्हणून शोधीत आली, तर तिचा अंगीकार बोअर लोक, चेंबरलेनसाहेबांनी एकात एक दुवे अडकवून घट्ट केलेल्या गुलामगिरीच्या साखळीची मुरवत धरून, करणार नाहीत असे कधी तरी होईल काय? ऑस्ट्रेलिया आणि कानडा याना ब्रिटिश साम्राज्याच्या वैभवापेक्षा स्वतःच्या वैभवाची जास्त आकांक्षा असली तर ते मनुष्यस्वभावाच्या फारसे विरुद्ध आहे असे नाही. विस्तीर्ण ब्रिटिश साम्राज्य असे एकदम म्हटले म्हणजे कोणाच्याही मनात सहज मोठा बाऊ उत्पन्न होतो. पण वर दर्शित केलेल्या दृष्टीने पाहिले असता ब्रिटिश साम्राज्यात काय आहे? प्रत्येक अवयव नाखुष आणि बळजबरीने साम्राज्यात कोंबलेला, व त्यातून मी केव्हा सुटेन अशी वाट पाहत बसलेला! अशा घटकावयवानी बनविलेले साम्राज्य हे लहान मुली खेळण्याकरिता गुंजवला म्हणून एक वस्तु तयार करीत असतात, त्याच्यासारखे होय. थंडाईच्या दिवसात हा गुंजवला दगडासारखा टणक बनून सर्व घटकावयव मिळून एक अनिर्भेद्य गोळा झालेला दिसतो. पण त्याला थोडी आंच लागली म्हणजे त्यातील मेण वितळून जाते, आणि सर्व गुंजा वेगवेगळ्या व स्वतंत्र होतात. तशा प्रकारची या साम्राज्याची स्थिति आहे. या साम्राज्यावर दुर्धर प्रसंग आला असतां, आयर्लंड स्वतंत्र होण्याच्या आणि आफ्रिकेंडर बॉन्डचे लोक दक्षिण आफ्रिकेतील स्वतंत्र

संस्थाने स्थापन करण्याच्या कामात गुतून जातील, आणि कानडा व ऑस्ट्रेलिया आपापले वैभव आणि व्यापार वृद्धिंगत करण्यात गर्क होतील व इंग्लंडच्या मदतीसाठी धावण्याला कोणीही जाग्यावर शिल्लक उरणार नाही.

इंग्लंडचे सैन्य हिंदुस्थानात येण्याची भूमध्य समुद्रांतील वाट फ्रान्सने रोखून ठेविलेली, हिंदुस्थानांतील सोजीर हिंदुस्थानांतील पैशावर चाललेल्या चैनीने सुखाला सवकलेले आणि लढाईला विसरलेले, हिंदुस्थानातील नेटिव सैन्य युरोपियनाविरुद्ध लढण्यापासून परावृत्त केलेले किंवा स्वाभाविक असंतोष आणि रशियाचे फितुरीने अतोनात बिथरलेले; साम्राज्यांतील घटकावयव स्वतःच्या पोळीवर निखारे ओढण्यामध्ये गुंग झालेले, अशी स्थिति प्राप्त झाली असतां आपण काय करावे, हा प्रश्न हिंदुस्थानांतील प्रत्येक मनुष्याच्या मनांत उत्पन्न झाल्यावांचून राहणार नाही. वर वर्णन केल्याप्रमाणे स्थिति होणे अशक्य आहे असे नाही. आणि कर्मधर्मसंयोगाने तसे झालेच, तर इंग्लंडला स्वतःचेच संरक्षण करता करता मारामार पडेल. अशा वेळी एकटे इंग्लंड काय काय करणार? लहानशी ट्रान्सवालची लढाई झाली तोंच इंग्लंडची कोण ताराबळ उडून गेली! मग हिंदुस्थानसारख्या सर्व साम्राज्याच्या आधारस्तंभावरच पाळी येऊन बेतली, तर इंग्लंडची काय अस्वस्थ होईल याची कल्पनाही करणे कठीण आहे. इंग्लंडात हिंदुस्थानपासून धान्याचा आणि पैशाचा पुष्कळ पुरवठा होत असतो, तो रशियाने स्वारी केल्यापासून सहजच बंद पडणार. त्या योगानें विलायतेतील कित्येक कुटुंबात हिंदुस्थानातील दुष्काळ कसा काय असतो याचा अनुभव येऊं लागेल, कित्येकाची पेन्शने मिळेनाशी होतील, व्यापाऱ्याची भांडवले नफे परत आणीत नाहीशी होतील आणि हिंदुस्थानात सापडलेल्या प्रत्येक गोऱ्या इसमासाठी विलायतेतील दहा माणसे काळजी करीत बसतील. हुंडणावळीचे भाव वाढतील, आणि नोटांची किंमत कमी होईल, पेढ्याची दिवाळी निघतील, आणि सरकारी खजिने उन्हाळ्यातील विहिरीप्रमाणे कोरडे पडतील. अशी अनर्थपरंपरा इंग्लंडवर येऊन कोसळली तर त्या स्थितीत आपण काय करावे? जी स्थिति येणार नाही तिच्याबद्दल विचार कशाला पाहिजे हें एकाअर्थी खरे आहे, पण येथील टाइम्सनेच पुढील उद्गार काढले आहेत:—

"No man knows on the Indian frontier what a day may bring forth, but though there is every cause for

hoping that no untoward event will arise this year, the situation in a Afganistan suggests that within the next two or three years India may be involved in external difficulties which Lord Curzon has been spared so far.” हिंदुस्थानच्या सरहद्दीवर केव्हा काय होईल याचा काही नेम नाही. आता यदाच जरी अशी काही गोष्ट झाली नाही तरी पण अफगाणिस्थानातील स्थितीवरून तेथे पुढल्या दोन तीन वर्षांत काही तरी झाल्यावाचून राहत नाही हे खास आहे, असा टाइम्सकाराचा तर्क आहे. यावरून वर काढलेले चित्र हे केवळ कल्पनासृष्टीतील नसून त्याला वरील टाइम्सचेच उद्गार कारणीभूत झालेले आहेत. आणि त्यापासूनच असा विचार मनात येतो की, दुर्दैवाने इंग्लडवर आणि हिंदुस्थानावर असा प्रसग आलाच तर आपण काय करावे? अशा प्रसगी आपले कर्तव्य काय? हिंदुकुश पर्वताच्या खडकावर सिंधु नदीच्या वाळवटावर सिंह आणि अस्वल याची झुंज चालली असता आपण काय करावे? ‘आपण’ या शब्दात हिंदुस्थानांतील सर्व लोकाचा समावेश होतो. हिंदुस्थानातील महाराजे, राजे, नबाब, सरदार, अमीर, उमराव, जहागिरदार, इनामदार, शिपाई, व्यापारी, वृद्ध, तरुण, स्त्रिया, पुरुष, मुले, हिंदु, मुसलमान, नेटिव ख्रिश्चन, पारशी या सगळ्यानी ह्या प्रश्नाचा विचार केला पाहिजे. असा प्रसग आला असता आपल्या मनात अनेक तरग उभे राहतील, त्यापैकी आपण कोणत्या तरगाचे ऐकले पाहिजे? त्या वेळची हिंदुस्थानातील अतर्गत व्यवस्था पार बदलून जाईल. ठिकठिकाणी असलेले सर्व सैन्य लढाईच्या तोंडी दिले जाईल व काही राजाचीही सैन्ये वायव्य दिशेकडे रवाना केली जातील. नवीन लोक जे हाती लागतील ते लष्करी खात्यांत चाकरीस ठेविले जातील. लष्करी माणसाच्या कमतरतेमुळे पोलिसांकडे लष्करी कामे सोपविण्यात येतील. व्हालटियर लोकाची पलटणे रणभूमीवर उभी केली जातील. रखवालीच्या कामात बिनवाकबगार अशा लोकाच्या हातामध्ये तरवारी आणि बदुका देऊन त्यांजकडे ओसाड किल्ल्याचे आणि कोरड्या खजिन्यांचे सरक्षण करण्याचे काम येईल. हत्तेबद्या, देवाच्या कोर्टीची कामे आणि शेतकऱ्यांच्या सोडवणुकीसाठी बिले पास करणाऱ्या कायदे कौन्सिलच्या बैठकी या सर्व बद पडतील. बैल, घोडी, उट, लढाईसाठी

पकडून नेण्यात येतील. नांगर ओढणारे बैल आणि हांकणारे बैल यांच्या अभावामुळे शेतकीच्या उत्पन्नाची नासाडी होईल. त्यामुळे महर्घता उत्पन्न होईल व पैसा आणि अन्न ही दोन्होही दुर्मिळ होतील. मदबुद्धीचे आणि कोत्या दृष्टीचे लोक ही दरवडे घालण्याला उत्तम सोय आहे असे समजून एकमेकाची घरे फोडू लागतील. सर्व व्यापारधदे बद पडतील आणि फक्त मनुष्याच्या प्राणाच्या व्यापाराला तेजी येईल. अशी आपल्या देशावर अरिष्टे आली (परमेश्वर ती कधीही न आणो) तर आपण काय करावे, हा एक विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. जेव्हा ज्याला फुरसत सापडेल तेव्हां त्याने या प्रश्नाचा आपल्याशी आणि आपल्या मित्रमडळीशी ऊहापोह करावा इतक्या महत्त्वाचा हा प्रश्न आहे. असा प्रसग दुसऱ्या एखाद्या देशावर आला असता त्या देशातील लोकानी काय केलेले आहे, याचाही जर इतिहासांत कोठे दाखला असेल, तर तो प्रत्येकाने काढून पाहणे जरूरीचे आहे. अशा प्रसगी आपली मने अगदी घाबरलेली असतील व अनेक बधने आपल्याला अनेक दिशानी ओढीत राहतील. त्यापैकी आपण कोणत्या दिशेकडे जावे, हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. आपण काय करावे, हा एकच प्रश्न असला तरी याला प्रत्येकजण निरनिराळे उत्तर देईल. आणि असे होणे स्वाभाविक आहे परतु त्या निरनिराळ्या उत्तरामध्येही एकसूत्रता असावी म्हणून आम्ही येथे एवढे मात्र सुचवून ठेवतो, की आपण काहीही केले तरी ते स्वराज्यनिष्ठेच्या पायावर केले पाहिजे. एवढी गोष्ट लक्षात ठेवून सदर प्रश्नाचा प्रत्येकाने विचार केला पाहिजे. एवढे सुचवून व वर दिल्याप्रमाणे स्थिति प्राप्त झाली असता आपण काय करावे, हा प्रश्न फिरून एकदा पुढे माडून आम्ही वाचकांची रजा घेतो.

आपलें सुख काय झालें ? : : ४

अशी एक वेळ होती की, त्या वेळीं हिंदुस्थान सुखी होते. त्या वेळीं हिंदुस्थानात आगगाडया नव्हत्या, किंवा तारायंत्रे नव्हती. त्या वेळी हिंदुस्थानच्या पर्वतामधून बोगदे नव्हते किंवा नद्यावरून लोखंडी पूल नव्हते. त्या वेळी हिंदुस्थानातील लोकाना इंग्रजी बोलता येत नव्हते, किंवा ते सभातून भाषणे आणि अर्ज करीत नव्हते. पण इतक्या सगळ्या उणीवा असूनही हिंदुस्थानातील लोक त्या वेळी सुखी होते. ते सुख आतां कोठे गेलें ? परकीय लोक आपल्याला येऊन सागत आहेत, की आम्ही तुमच्या सुखाची साधने अतिशय विपुल करून ठेविली आहेत. आता तुम्ही वाटेल तितके सुख भोगा. पण त्याच्या सांगण्याचा प्रत्यय आपल्याला कधीच येत नाही, हे कसे ? जर सुखाची साधने वाढली, तर सुखही वाढलेच पाहिजे, असे तर्कशास्त्रही सागते. म्हणून त्याप्रमाणे सुखाची साधने वाढलेली पाहून त्या साधनानी प्राप्त होणारे सुख शोधण्याकरितां जावे तो ते सुख आपल्याला कोठेच सांपडत नाही हे कसे ? ही भूतचेष्टा कोणी निर्माण केली आहे, की जिच्या योगाने आम्हाला सुखाची साधने मात्र मिळावी परतु सुख मिळू नये ? ही सुखाची अनेक साधने आमच्या हातात देऊन आमचे सुख कोणी हिरावून नेले ? त्यानी त्यापेक्षा आमचे जीवित हरण करून नेले असते तरी हरकत नव्हती. पण सुख हरण करून नेल्यानतर या जगातील जीवितामध्ये काय हशील आहे ? जो मनुष्याचे जीवित हरण करितो तो फक्त खुनाचा एकच अपराध करतो, पण जो त्याच्या सुखाचे हरण करतो तो त्याचा खून तर करतोच, पण तसे करूनही त्याला दुःख भोगण्याकरितां जिवत ठेवून यावज्जन्म त्याला यातना भोगावयाला लावितो. अशा प्रकारच्या यातना आपल्या राष्ट्रांतील सर्व लोकाना सोसाव्या लागत आहेत. आपल्या सभोवतीं जिकडे पाहावे तिकडे सुखाची साधने भरली आहेत, तरी पण आपल्या

स्वतःकडे पाहावे तो आपल्याला सुख नाही, अशी विलक्षण स्थिति झालेली आहे. मानससरोवरामध्ये आकंठ बुडालेले असून आपण तृषाक्रांत झालेले आहो. कल्पवृक्षाच्या झाडाखाली बसलेले असताही आपण प्रत्यही हताश होत आहो. अन्नपूर्णेच्या सन्निध असून आपण उपाशी मरत आहो. सूर्याची आपल्यावर कृपादृष्टि असतानाही आपण थंडीने कुडकुडत आहो. अश्विनीकुमार आपल्याला अनुकूल असूनही आपण व्याधिग्रस्त झालो आहो. आणि अमृताच्या डोहात पोहत असतांनाही आपण मरणोन्मुख झालो आहो. अशी आपल्या राष्ट्राची स्थिति कोणी केली? ते आपले सुख काय झाले? ते आपले पूर्वीचे सुख आपल्याला फिरून मिळेल काय? जर या आगगाड्या आणि तारायंत्रात सुख नाही, तर त्या घेऊन आपल्याला काय करावयाचे आहे? जर या पाश्चिमात्य सुधारणेत आणि इंग्रजी प्रगतीत आपल्याला सुख नाही तर त्या घेऊन आपल्याला काय करावयाचे आहे? जर त्या कायदे कौन्सिलाच्या बैठका, ते पार्लमेंटाकडे पाठवावयाचे निरुपयोगी अर्ज, आणि ती रेड्यापासून दूध निघण्याची वायफळ आशा यापासून आपल्याला काही सुख नाही, तर ती घेऊन आपल्याला काय करावयाचे आहे? याच्यापेक्षा आपली पूर्वीची स्थिति काय वाईट होती? मद्रासचा अय्या बंगालच्या बाबूपाशी बोलला नाही म्हणून आपले काय अडत होते? त्या वेळी मुंबईच्या रस्त्यावर विजेच्या दिव्याचा प्रकाश पडत नव्हता, किंवा कलकत्त्याच्या रस्त्यावरील माती नवीन निघालेल्या मोटारकारच्या चाकांनी तुडविली जात नव्हती म्हणून आपले काय बिघडले होते? द्वारकेच्या मनुष्याला त्या वेळी जगन्नाथास चार–आठ दिवसात जातां येत नव्हते म्हणून आपल्या सुखात काय बिघाड पडला होता? आपण त्या वेळी इंग्रजी पुस्तकांनी आपले विचार बदलून घेत नव्हतो, आपल्या बायका इंग्रजी झगे घालीत नव्हत्या, आणि आपली मुले इंग्रजी खाऊच्या वड्या खात नव्हती, म्हणून आपले काय अडले होते! पूर्वी हिंदुस्थानातील लक्षावधि लोक दुष्काळाने मरत नव्हते म्हणून त्याच्या सुखात काय अंतर पडले होते? दुष्काळाने मरणोन्मुख झालेले लोक बाटून ख्रिस्ती होत नव्हते, म्हणून त्यांच्या धर्मसंचयात काय न्यूनता उत्पन्न झाली होती? पूर्वी वरच्यावर अवर्षणे पडत नसत, आपली आर्यजननी आपल्याला लागेल तितके धान्य पिकवून देत असे. ते पिकविण्याला लागणाऱ्या गाई व बैल जिवंत असत, आणि ते धान्य पिकल्यानंतर आपल्या तोंडांतून काढून कोणी

परदेशात नेत नसे, म्हणून आपले सुख काय कमी झाले होते? त्या दिवसातच आपण जास्त सुखी होतो. आपल्या पूर्वजानी पर्णकुटिकेत राहून, जाडीभरडी स्वनिर्मित वल्कले नेसून वेदवेदातादिकाचे अध्ययन करीत असताना जे सुख अनुभवले ते सुख इग्रजी फॅशनच्या बगल्यात राहून आणि विलायती कपडे नेसून इग्रजी बुके वाचीत असताना आपल्याला आज मिळत नाही. आपल्या त्या पूर्वीच्या लहान लहान स्वराज्यातून आपल्या पूर्वजानी ज्या सुखाचा अनुभव घेतला ते सुख त्याचे वशज अतिशय मोठया साम्राज्याच्या छत्राखाली राहत असूनही आज त्याच्या कपाळी नाही ! ते पूर्वीचे लहान लहान राजे आपसात भाडत असतील, तटे करीत असतील, एकमेकाच्या उरावर बसत असतील, जातिभेद कायम राखीत असतील, किंवा लोकापासून जमिनीचा सारा जास्त घेत असतील, काय वाटेल ते करीत असतील, तरी पण त्याच्या हाताखालची प्रजा सुखी होती. ते सुख आज आम्हाला नाही. शाततेच्या, जातीच्या अभेदाच्या दिवसात आम्ही राहत असूनही आम्हास ते पूर्वीचे सुख नाही. आमच्या पूर्वजाना दहा कोस चालावयाचे झाले तर एक सबध दिवस लागत असे. आणि दहा कोसावर एक चिठ्ठी पाठवावयाची झाली, तर त्याला दोन रुपयाचा जासूद लागत असे. त्यानी आपल्या प्रातापलीकडील एकही गाव पाहिला नसेल किंवा त्याना बाकीच्या जगात काय चालले आहे याची वार्ताही कळली नसेल. तरी पण ते सुखी होते. आणि आम्ही एका तासात दहा कोसांचा प्रवास करणारे, एक पैशामध्ये काशीपासून रामेश्वरापर्यत पाहिजे तेथे आपला जासूद धाडणारे, सगळ्या जगाची सफर करून येणारे, आणि जगाच्या प्रत्येक कोनाकोपऱ्यात काय कमीजास्त झाले याबद्दलची माहिती प्रत्येक सकाळी वाचणारे त्याचे वशज त्याच्याइतके सुखी नाही. असे का? सुखाची साधने असून सुख नाही असे का? ज्यापासून सुखप्राप्ति नाही अशी ही सुखाची साधने आपल्यापासून नाहीशी झाली तरी हरकत नाही, पण ते पूर्वीचे सुख आपल्याला मिळेल काय? स्वराज्यांत, स्वदेशात आणि स्वधर्मात ज्या सुखाचा अनुभव आमच्या पूर्वजानी घेतला ती सुखे आम्हाला आता लाभतील काय? ज्या ठिकाणी आपल्या पूर्वजानी आनदाच्या गोण्या लुटून घेतल्या त्या ठिकाणी आपण जाऊन आनद शोधू लागलो, तर तो तेथे आपल्याला दिसत नाही. तो त्या ठिकाणी आमच्या पूर्वजानी आमच्याकरितां ठेविलेला आनद तेथून कोणी नेला? गगेच्या काठी,

सरस्वतीच्या काठी, हिमालयाच्या शिखरावर, विंध्याचलाच्या गुहेत, नर्मदेच्या पाण्यांत, कावेरीच्या लाटात, रामेश्वरच्या सेतुबंधांत, गंगोत्रीच्या पहाडात, प्रतिष्ठान शहरांत, धारा नगरांत, काशीविश्वेश्वराच्या पुरीत, लाहोरात, अयोध्येत, पाटलीपुत्रात, नागपुरात, पुण्यनगरीत, साताऱ्यात, रायगडावर, विजयनगरात, जिंजीच्या किल्ल्यात, तंजावरच्या शहरात आणि तिरूमल नाइकाच्या राज्यात आपल्या पूर्वजांच्या आनंदाचे डोह भरलेले होते. पण ते आतां कोरडे पडले आहेत. तेथें काही उरले नाही. तेथील आनंद कोणीकडे गेला? तेथील बाकी सर्व दगड, धोंडे, माती वगैरे जेथल्या तेथें आहे. आपला आनंद मात्र तेथून कोणीकडे गेला कोण जाणे! त्याला कोठें शोधावे आणि तो आपल्याला कोठे मिळेल? हल्ली सुखाची साधने नवीन नवीन निर्माण झाली असल्याने आपल्या पूर्वजांपेक्षां आपल्याला वास्तविक पाहिले असता जास्त सुख व्हावे, पण तसे न होता उलट ती साधने दुःखाला कारणीभूत झालेली आहेत. असे का व्हावे? जी सुखाची साधने आहेत म्हणून पाश्चिमात्य लोक आपल्याला सांगतात ती खरोखर सुखाची साधने आहेत किंवा दुःखाची साधने आहेत असा यावरून संशय येतो. जी सुधारणा म्हणून म्हटली जाते, ती सुधारणाच आहे काय, आणि जी प्रगति म्हणून म्हटली जाते ती प्रगतिच आहे किंवा अधोगति आहे या व्याबद्दल अनेक संशय उत्पन्न होतात. व पाश्चिमात्य सुधारणा ही सुधारणा नव्हे, असा मनाचा ग्रह होऊं लागतो. आणि अशा प्रकारची मनाची व्यग्र स्थिति झाली असता टॉल्स्टॉय ह्या प्रसिद्ध रशियन तत्त्ववेत्त्या-प्रमाणे जर कोणी गुरु मिळाला तर एकदम सर्व संशयाची निवृत्ति होऊन मनामध्ये प्रकाश पडतो, आणि पाश्चिमात्य सुधारणाचे खरे स्वरूप काय आहे ते कळून येते.

काउंट टॉल्स्टॉय अशी एक कथा सांगतात की, येशू ख्रिस्ताचा जन्म ह्या पृथ्वीतलावर होऊन त्याने सर्व प्राण्यांना उद्धरून नेण्याचा मार्ग लोकांना दाखविल्यानंतर ह्या जगात जिकडे तिकडे न्याय, सत्य, शांतता वगैरे चांगल्या गोष्टींचा अमल सुरू झाला असे पाहून सैतानाची अगदी निराशा झाली. व पृथ्वीवर आता आपल्याला कोठेंही अवकाश मिळत नाही व आपले राज्य पृथ्वीवर स्थापन करण्याला आतां सवड नाही अशी त्याची खात्री झाली. अशा रीतीने सैतानाचे हातपाय मोडले जाऊन तो मनांत खिन्न आणि निराश होऊन

स्तब्ध राहिला. अशा स्थितीत शेकडो वर्षे लोटली. आणि त्या अवधीत जगांत सुख नादत होते. पण सैतान निरास झाला तरी त्याचे साथीदार निराश झाले नव्हते. त्यानी जगावर सैतानाचा अमल बसविण्याचा प्रयत्न चालू ठेविला होता. त्यांत त्याना यश आले. म्हणून ती सुवार्ता सैतानाला सागण्यासाठी सैतानाचे सर्व साथीदार त्याच्याकडे आले. हे साथीदार म्हणजे सैतानाच्या हाताखालील भुते होती. त्यानी येऊन सैतानाला असे सागितले की, आम्ही प्रत्येकानी काही तरी नवीन युक्ति काढून जगातील सुखशातता याचा उच्छेद करून टाकला आहे, व सैतान महाराज, पृथ्वीवर आपल्या साम्राज्याचा अमल पूर्णपणे बसविला आहे. हे त्याचे म्हणणे सैतानाला खरे वाटेना. येशू खिस्ताने पृथ्वीवरील लोकाना चांगली चागली तत्वे शिकविली असून त्या सगळ्याचा लोप होऊन एकाएकी इतके पातक आणि दु:ख या भूताना पृथ्वीवर कसे प्रेरित करिता येईल, अशी सैतानाला शका उत्पन्न झाली. तेव्हा त्या शकेच्या निरसनासाठी प्रत्येक भुताने दु:खसञ्चारासाठी आपण काढलेली युक्ति सैतानाला सागितली. धदेशिक्षणाच्या प्रगतीचे भूत म्हणाले, “ जितक्या पुष्कळ जिनसा थोडया वेळात तुम्ही कराल तितके चागले, हे तत्त्व मी लोकाच्या डोक्यात भरवून दिल्यापासून विकत घेणाऱ्याना ताबडतोब निरुपयोगी होणाऱ्या अशा जिनसा तयार करण्यामध्ये लाखो लोक आपले आयुष्य फुकट दवडू लागले आहेत.” श्रमविभागाचे भूत सैतानापुढे येऊन म्हणाले की, “ मी मनुष्याना निवळ यत्राप्रमाणे करून ठेविले आहे.” आगगाडयाचे भूत मोठयाने शीळ फुकून म्हणाले, “ मी लोकाना इतके वेड करून सोडले आहे की, आपण जेथे आहो तेथेच आपली स्थिति सुधारण्याचे त्याच्या डोक्यात कधीही न येता आपण एका तासात पचवीस मैल प्रवास करू शकतो याबद्दलच त्याना भूषण वाटू लागले आहे.” ह्यानतर मुद्रणकलेचे भूत पुढे येऊन सैतानाला निवेदन करू लागले की, “ सगळ्या जगातील मूर्खपणाच्या आणि वेडगळपणाच्या गोष्टी एकत्र करून जितक्या जास्त लोकाना कळतील तितक्या लोकाना कळविण्याची मी तजवीज केली आहे ” इतक्यात औषधाचे भूत पुढे येऊन म्हणाले की, “मी लोकांच्या मनात आपल्या शरीराबद्दल इतकी कळकळ उत्पन्न करून ठेवली आहे की “त्यात गर्क होऊन ते आपल्या आत्म्याची कधीच काळजी घेत नाहीत.” इतक्यांत सुधारणेचे भूत बाकीच्या भुताना मागे सारून सैतानापुढे आपली अशी फुशारकी मारू लागले की, “ माझ्याशिवाय

इतर भुताना कोणी विचारिले नसते. मी सर्व लोकाच्या मनात भरवून दिले आहे की, धदेशिक्षणाची प्रगति, श्रमविभागाचे तत्व, आगगाडयाची सोय, छापखाने, आणि दवाखाने ही एक प्रकारची मनुष्याला भूषणे आहेत. त्याशिवाय मनुष्याचे जिणे व्यर्थ होय. हे तत्त्व जर लोकाच्या डोक्यात भरवून दिले नसते आणि सुधारलेल्या मनुष्याला या गोष्टी अवश्य आहेत असे जर लोकाना भासवून दिले नसते, तर ह्या बाकीच्यांना कोण विचारीत होते ?" नतर शिक्षणाचे भूत सैतानाला सागते झाले की, "स्वतःचे वर्तन वाईट असूनही दुसऱ्याना सद्वर्तनाचे सुशिक्षण देण्याची कला मी जगांत प्रचलित केली आहे." दानधर्माचे भूत म्हणाले की, लोकाच्या घरावर लाखो रुपयाचे दरवडे घालून त्यातून पाच रुपये धर्म केला म्हणजे तो धर्मात्मा होय, असे मी मानण्याला लोकाना शिकविले आहे." ह्या सगळ्याची कामगिरी सैतानाने ऐकून घेतली. पण तेवढ्याने त्याचे समाधान होईना. कारण, जगात कोणी तरी दरवडेखोर आणि खून करणारे असल्यावाचून ह्या जगात खरे दुःख कधीही नादावयाचे नाही, अशी सैतानाची खात्री होती, व येशू खिस्ताच्या उपदेशानतर जगात कोणी दरवडेखोर आणि खून करणारे नसतील अशी त्याची समजूत होती. तेव्हा सैतान दीर्घ श्वास टाकून म्हणाला, " तुम्ही एवढे सगळे केले खरे, पण जगात जर चागले प्रतिष्ठित चोर, दरवडेखोर आणि खून करणारे नसतील तर जगात दुःख कसले नादणार आहे ! " इतक्यात एक कायद्याचे आणि राज्यव्यवस्थेचे प्रचड व अक्राळविक्राळ भूत पुढ ओरडत येऊन म्हणाले, "का, चोर, दरवडेखोर आणि खून करणारे नाहीत का ? लागतील तितके आहेत. पूर्वी लोक एकमेकाच्या चोऱ्या वगैरे करीत होते, परतु मीं आता लोकाची अशी समजूत करून दिली आहे की, एकमेकानी एकमेकांची चोरी करण्यापेक्षा चोरी करण्याचा, दरवडे घालण्याचा, लुटण्याचा आणि खून करण्याचा अधिकार फक्त एकाचकडे दिला तर त्यात जास्त फायदा आहे. व या गोष्टी त्या एका इसमाने कशा कराव्या, याबद्दल त्याला कायद्याच्या नावाखाली नियम ठरवून दिले आहेत. साराश, मीं दरवडयाचे आणि खुनाचे स्वरूप बदलले आहे." दरवडे आणि खून हे बद केले नाहींत असे या भुताचे भाषण ऐकल्यानतर सैतानाला धीर आला, व असे असेल तर पृथ्वीवर आपले राज्य चालण्याला काही हरकत पडणार नाही, अशी त्याची खात्री झाली व तेव्हांपासून पृथ्वीवर सैतानाचे साम्राज्य निष्प्रतिबध चालत आहे.

काउंट टॉल्स्टॉय यानी निरूपण केलेल्या ह्या सैतानाच्या आख्यानावरून पाश्चिमात्य सुधारणा आणि प्रगति याचा वास्तविक अर्थ काय आहे आणि त्यापासून आपणाला सुखप्राप्ति का होत नाही, याबद्दलची कल्पना कोणाच्याही मनामध्ये सहज येण्यासारखी आहे.

चळवळ : : ५

'चळवळ' हा शब्द अलीकडे बराच उपयोगात आलेला आहे. इंग्रजी-मध्ये ' Agitation ' हा जो शब्द आहे त्याला प्रतिशब्द म्हणून हा योजण्यात आलेला आहे. या शब्दाने आपण हल्ली जी कल्पना व्यक्त करतो ती इंग्रजी अमलाबरोबर हिंदुस्थानात आलेली आहे. या चळवळीचे दोन प्रकार मानले जातात, एक कायदेशीर चळवळ (Constitutional Agitation) आणि दुसरी गैरकायदेशीर चळवळ (Unconstitutional Agitation) या दोन्ही प्रकारच्या चळवळीवर राष्ट्राचे हित किंवा अहित अवलंबून असते इतके मोठे ज्याचे परिणाम आहेत, ती गोष्ट दाखविण्याकरिता इंग्रजीतील Agitation हा शब्द बराच योग्य आहे. पण त्याचे मराठीत चळवळ या शब्दाने जे भाषातर करण्यात आलेले आहे ते कितपत योग्य आहे याबद्दल शका येणे स्वाभाविक आहे. हिंदुस्थानसबधानेच बोलावयाचे झाले तर ज्या गोष्टीमुळे हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत सर्व हिंदुस्थान खवळून किवा हालून जावयाचे, तिला चळवळ हा शब्द लावणे हे भाषेतील अनभिज्ञपणाचे लक्षण होय. चळ-वळ हा शब्द सस्कृतमधील चलनवलन या जोडीपासून अपभ्रष्ट होऊन मराठी भाषेत आलेला आहे. आणि सस्कृतमधील ' चल् ' किंवा ' वल् ' या धातूचा मूळचा अर्थ पाहिला तर या धातूपासून ज्या गतीचा बोध होतो ती गति फारशी चपळ आणि चचल नसून मद आणि अल्प आहे असा प्रत्यय येतो. चलनवलन

याचा आपण कोठें उपयोग करतो? एखादा मनुष्य मरणोन्मुख झाला असतां तो मेला किंवा नाही याबद्दल शंका आली असता कोणी वैद्य जवळ असतो तो म्हणतो की, अजून चलनवलन बंद झालें नाही. कोणी झोपेंत असला तर त्याच्यासंबंधाने आपण असें म्हणतो की, तो चळवळ करतो आहे, तेव्हा त्याला गाढ झोप लागलेली नसावी. वर दिलेल्या उदाहरणावरून एवढें तात्पर्य कळून येईल की, अत्यंत स्वल्प हालचाल दाखविण्याकरिता आपण प्रथमतः चळवळ या शब्दाचा उपयोग करीत होतो. पण हल्ली आपण तोच शब्द तीस कोटि लोकांच्या हिताहिताच्या उलाढालीकडे लावण्याला सुरुवात केली आहे. अर्धवट झोपेंत असलेला मनुष्य या कुशीचा त्या कुशीवर होताना जशी चळवळ करतो तशाच प्रकारची आपल्या या अर्धवट झोपी गेलेल्या राष्ट्राची चळवळ आहे असें दर्शविण्यासाठी जर या शब्दाची योजना केलेली असेल तर काही हरकत नाही. परंतु जिच्यापासून हिंदुस्थानातील लोकांची स्थिति सुधारेल, जिच्यापासून हिंदुस्थानातील लोकांना राजकीय हक्क प्राप्त होतील आणि जिने हिंदुस्थानातील लोकांच्या उत्कर्षाची स्थानिक स्वराज्याच्या प्राप्तीमध्यें परिसमाप्ति होईल, अशी आपण आशा करीत आहों, तिला चळवळ हा शब्द लावणें हे कधीही बरोबर होणार नाही. अशा दृष्टीने पाहिलें असतां चळवळ हा शब्द अगदी अयोग्य ठरतो. एखादी सरपटणाऱ्या जनावराची गति दाखविण्याकरिता किंवा मरणोन्मुख प्राण्याची गति दाखविण्याकरितां चळवळ हा शब्द साधारण बरा आहे, पण हिंदुस्थान म्हणजे काही सरपटणारा प्राणी नव्हे. आता हिंदुस्थान हा झोपेंत असलेला किंवा मरणोन्मुख झालेला देश आहे असें कदाचित् म्हणता येईल, व त्या दृष्टीने पाहिलें असतां त्याच्या हालचालीला चळवळ हा शब्द अनुरूप होईल. पण मग तसल्या चळवळीपासून आपली सर्व इष्ट कार्ये सिद्धीस जातील असे जें साहेब लोकांनी आपल्याला वरचेवर आश्वासन दिलेलें आहे आहे ते खरें कसें होणार! सारांश, नुसत्या शब्दाच्याच दृष्टीने पाहिलें तर चळवळ हा शब्द फारसा चांगला नाही. असो. याप्रमाणे agitation हा शब्दाचें मराठीत ज्या शब्दानें आपण भाषांतर करतो त्या शब्दाच्या योग्यतेसंबंधानें येथपर्यंत विचार करून, आतां आपण कायदेशीर चळवळ आणि गैरकायदेशीर चळवळ असे जे चळवळीचे दोन विभाग वर सांगितले आहेत त्यांच्याकडे वळू. चळवळ हा शब्द वाईट कसा,

एवढेच तूर्त दाखविण्याचे काम होते. त्याच्याऐवजी दुसरा चागला शब्द कोणता हे शोधून काढण्याचे काम शब्दपडिताचे होय. जो शब्द आहे तो चागला नाही व तो चागला का नाही इतके दाखवून दिले म्हणजे आपले प्रस्तुतचे काम भागले. सबब तेवढे भागवून व फिरून तोच शब्द हाती धरून आता त्याच्या पोटविभागाकडे आपण वळू. चळवळी हजार कामात होत असतील. आपल्याला राजकीय चळवळीबद्दल बोलावयाचे आहे. एवढे सागितल्याने बाकीच्या चळवळी सहजच व्यावृत्त होतात. आता राजकीय चळवळ म्हटली म्हणजे अर्थात् तिचा राजा आणि प्रजा या दोहोशी सबध येतो. प्रजेने राजापाशी काही हक्क मागावयाचे असले किंवा आपली काही सोय करून घ्यावयाची असली तर त्यासाठी लोकाचे जे प्रयत्न चालतात, त्याला सामान्यत. agitation अथवा चळवळ असे म्हणण्याचा प्रघात आहे. ही चळवळ लोक करितात, पण ती कोठल्या थरापर्यंत न्यावयाची हे ठरविण्याचे राजावर अवलबून असते. वास्तविक पाहिले असता राजा हा जर लोकाच्याच हितासाठी आहे आणि त्या उद्देशाव्यतिरिक्त राजाला अस्तित्वात येण्यालासुद्धा जर काही कारण नाही, तर लोकाना राजापासून आपले हित साधून घेण्याला इतके आयास करणे का जरूर पडावे, व राजाने तरी त्याना इतक्या श्रमामध्ये का घालावे, हे समजणे कठीण आहे. राजा म्हणजे कल्पना अशी की, त्याने लोकाचे हित सदैव चिंतीत असावे, त्या राजाच्या कानीकपाळी लोकानी ओरडावे, त्याने न वाचण्याकरिता लोकानी अर्ज करावे व त्याने न ऐकण्याकरितां लोकानी हातीपायी पडून त्याच्या विनवण्या कराव्या, अशी स्थिति कां असावी? राजाने लोकाचे कल्याण साधण्याकरिता सदोदित दक्ष असावे, हा जर राजाचा धर्म होय, तर मग एखादी क्षुल्लक मागणी करण्याकरितांसुद्धा लोकाना इतका खटाटोप करणे अवश्य का पडावे? सगळ्या लोकाना अवश्य असणारी मागणी मागण्याकरिता सगळ्या देशभर चळवळ कशाला पाहिजे? आणि हजारो लोकानी ओरडून ती मागणी कशाला मागावयाला पाहिजे? राजा काय कोणी बहिरा प्राणी आहे की काय, की ज्याच्या कानामध्ये लोकाचे म्हणणे शिरण्याकरिता ते हजारो लोकानी ठिकठिकाणी ओरडूनच सागितले पाहिजे? राजा लोकाच्या हिताकरिता आहे. असे असून व लोक आमचे हित अमक्या अमक्या गोष्टीमध्ये आहे असे स्पष्ट सागत असूनही राजाकडून

लोकाना हितकारक असलेली गोष्ट घडवून आणली जात नाही, अशी पुष्कळ उदाहरणे दृष्टीस पडतात. व असे झाले म्हणजे त्यात राजाची काही तरी लबाडी असली पाहिजे असे उघड होते. एरव्ही लोकाच्या कल्याणासाठी म्हणून बसलेल्यानी लोकाचे कल्याण का साधून देऊ नये ? पण वस्तुस्थिति अशी होते की, राजे आपले मूळचे कर्तव्यकर्म विसरतात. लोकाच्या हितासाठी आपले अस्तित्व ही गोष्ट त्याच्या लक्षातून नाहीशी होते. प्रजाहितसाधनाच्या जागी स्वार्थबुद्धि उत्पन्न होते. आणि लोकसरक्षणाच्या ऐवजी लोकाना बुचाडण्याची इच्छा जागरूक होते. न्यायबुद्धि नष्ट होऊन त्याऐवजी जुलूम करण्याचा जोर वृद्धिंगत होतो. आणि लोकाचा हक्क ही एक आपणापाशी ठेव आहे, ही कल्पना लयाला जाऊन त्या हक्कावर आपलीच सत्ता आहे, आणि ते हक्क देणे हे आपले कर्तव्यकर्म नसून ते आपल्या खुषीचे काम आहे, असे त्याना वाटू लागते. समजुतीमध्ये असा बदल पडल्यामुळे लोकाना आपले हक्क मिळवून घेण्यासाठी चळवळ करण्याचे प्रसग येऊ लागले. मूळचे लोकाचेच हक्क खरे, पण लोकानी ते राजाच्या हवाली केले आणि राजाला सैन्य ठेवण्याला परवानगी दिली. त्यामुळे राजाचे पारडे शिरजोर होऊन लोकावर चळवळ करण्याचा प्रसग आला व अशा रीतीने राजानी भाग पाडल्यामुळे लोकाना चळवळ करणे भाग पडले.

ह्याप्रमाणे लोक आपलेच हक्क आपल्यासाठी परत मिळविण्याच्या प्रयत्नाला लागले. परतु हे प्रयत्न सर्व ठिकाणी सारखेच नव्हते. देशकालवर्तमानाप्रमाणे आणि लोकाच्या धैर्य, शौर्य इत्यादि गुणाच्या मानाप्रमाणे या प्रयत्नाना निरनिराळी स्वरूपे येऊ लागली. कित्येक प्रयत्नाचे स्वरूप सौम्य असे. पण कित्येकाचे उग्र आणि असह्य झाले. कित्येकानी सामोपचाराने हक्क मागून पाहिले आणि त्या रीतीने ज्या काहीना काही मिळाले नाहीत त्यानी जबरदस्तीचे, दाडगाईचे आणि बडाळीचे मार्ग स्वीकारून आपल्याला पाहिजे होत्या त्या गोष्टी प्राप्त करून घेतल्या. लोकाना राजापासून पाहिजेत त्या गोष्टी मिळाल्या नाहीत म्हणून त्या प्राप्त करून घेण्यासाठी लोकानी एक सौम्य आणि एक उग्र असे हे वर दिलेले दोन मार्ग स्वीकारिले. लोकाच्या दृष्टीने या दोन्ही मार्गामध्ये कांही एक फरक नाही. कारण कोणत्याही मार्गाने झाले तरी आपले हक्क मिळवायचे हाच लोकाचा काय तो हेतु. दोन्ही मार्गाचे

पर्यवसान एकच. मग त्यात लोकांच्या दृष्टीने भेद तो कसला ? साम आणि दंड यापैकी ज्या उपायाने आपला हक्क आपल्याला मिळेल, तो उपाय योजावयाचा एवढेच काय ते लोकांचे पाहणे. पण धूर्त राजांनी यामध्ये यापेक्षा जास्त पाहिले. त्यांनी असे पाहिले की, वास्तविक हे लोकांचेच हक्क आहेत, व ते त्यांचे त्यांनाच देण्याच्या कामी आपण उघड रीतीने नकारात्मक उत्तरे देऊ लागलो तर ते चांगले दिसणार नाही, म्हणून येथे काही तरी वंचनाच केली पाहिजे. लोकांचे सामाचे आणि दंडाचे असे दोन उपाय पाहून त्यांपैकी सामाचा उपाय राजांनी पसंत केला. जेथे लोक प्रबळ झाले तर ते आपल्याला दंड करूनही आपल्यापासून आपले हक्क जबरदस्तीने घेणार, तेथे सामोपचाराने आणि दिरंगाईने आपणच त्यांना हक्क दिले तर काय वाईट, अशी कल्पना मनात येऊन राजांनी आपल्या प्रजाजनामध्ये द्वाही फिरविली की, ‘ हे सर्व प्रजाजनहो, ऐका, ऐका, आनंदाची आणि महत्त्वाची बातमी ऐका. आम्ही मेहरबान होऊन तुम्हाला एक अतिशय महत्त्वाचा हक्क देत आहो. त्याचा प्रणिपातपूर्वक स्वीकार करण्याकरिता तुम्ही धावत या, तुम्ही आपले हक्क मिळविण्यासाठी कायदेशीर चळवळ (Constitutional Agitation) करीत जावी. हा हक्क आजपासून तुम्हाला देण्यात आलेला आहे. हा आपला हक्क तुम्ही अत्यंत अहमहमिकेने सदोदित पाळीत जावा.’ ही अपूर्व मेहरबानगीची बादशाही देणगी मिळाल्याबरोबर कित्येकांचे डोळे चकित होऊन गेले व इंद्राच्या नंदनवनामध्ये रोवलेल्या कल्पवृक्षाचेच हे फळ आपल्या हाती पडले आहे असे त्यांना वाटू लागले. वास्तविक वरच्या करवटीशिवाय दुसरे त्या फळात काही नव्हते. तरी पण दृष्टि दिपावलेले लोक त्या एकत्र जुळलेल्या करवट्या हातात घेऊन ते श्रीफळ म्हणून ज्याला त्याला दाखविण्याकरता नाचत जाऊ लागले. पण कित्येक कमी मूर्ख होते त्यांना या कायदेशीर चळवळ करण्याबद्दलच्या हक्काचा अर्थ काहीच कळेना. ते असे म्हणत की, आमचेच हक्क मिळविण्याला आम्हाला चळवळ कशाला करावयाला पाहिजे ? अशी कोठे रीत आहे काय ? सावकाराने कुळाला कर्जाऊ पैसे दिले तर ते परत मिळविण्यासाठी तू चळवळ कर असे सावकाराला कुळाने सांगण्याची रीत आहे काय ? एखाद्याने एखाद्या पेढीवर काही ठेव ठेवली आणि नंतर कांही दिवसांनी तो ती परत मागण्याकरितां गेला, तर तू आपली ठेव परत

मिळविण्यासाठी चळवळ कर, असे कोणी पतीचा पेढीवाला सागत असतो काय? सागश, आपलेच हक्क आपण राजापाशी ठेव म्हणून ठेवलेले आपल्याला परत मागण्याची वेळ आली असता ते मागण्याकरिता लोकाना चळवळ करावयाला सागावयाची म्हणजे हे ठेव बुडविण्याचे लक्षण होय. ठेव ठेवणाराला बाजारातील पेढीवाला असे उत्तर देईल तर त्याची पत बाजारात एक क्षणभरदेखील टिकणार नाही, व त्याच्या दुकानाचे तावडतोब दिवाळे निघेल. पण आपल्या ठेवी आपल्याला योग्य वेळी परत मिळण्यासाठी लक्षावधि लोक ठणूठणू शब्द करीत असताही मूर्ख लोकाच्या दृष्टीने ज्याची नापत झाली नाही, आणि वेडगळ लोकाच्याच बाजारात ज्याचे दिवाळे निघाले नाही, अशा कित्येक मोठमोठया सावकारी पेढ्या पृथ्वीच्या पाठीवर अस्तित्वात राहिलेल्या आहेत. राजाने लोकाना जे हक्क द्यावयाचे ते राजाचे नसून लोकाचेच कसे आहेत, आणि ते एक प्रकारचा न्यास म्हणून लोकानी राजापाशी कसे ठेवलेले असतात, याच्याबद्दलची विवेचने पूर्वी अनेक वेळा होऊन गेलेली आहेत, सबब त्याचा येथे फिरून निर्देश करण्याचे काहीच कारण नाही. तेव्हा जे वास्तविक लोकाचेच हक्क ते लोकानी परत मिळविण्यासाठी चळवळ कशाला करावयाला पाहिजे? आणि ती करण्याबद्दलचा हक्क सरकारने लोकाना कशाला द्यावयला पाहिजे? लोकानी भूक लागली तर तुम्ही जेवा, असला हक्क लोकाना देण्याला सरकार नको. हे देवानेच लोकाना सागून ठेविलेले आहे. भूक लागली तर जेवणे, अति झोप येऊ लागली तर निजणे हे जितके स्वाभाविक आहे, तितकेच आपल्या हक्काच्या प्राप्तीसाठी वाटेल ती खटपट करणे स्वाभाविक आहे. व ऊन्ह लागले असता सावलीत जावे, आणि थडी वाजू लागली तर उन्हात जावे, ह्याच्याप्रमाणेच आपल्या हक्कासाठी वाटेल तो प्रयत्न करावा, हाही एक ईश्वरदत्तच हक्क आहे. या ईश्वरदत्त हक्कामध्ये वाटेल त्या प्रयत्नाचा समावेश वास्तविक होत असता, तुम्ही फक्त कायदेशीर चळवळ करा असे सांगणे म्हणजे राजाने लोकाना जास्त हक्क देणे नसून त्याच्या ईश्वरदत्त हक्कापैकी निम्मे हक्क खालसा करण्यासारखे आहे. असा हक्क देणे म्हणजे उन्नतीचे साधन लोकाच्या हातात देणे नसून त्याना उन्नत प्रदेशात उडता येऊ नये म्हणून त्याच्या एका बाजूचे पख समूळ कातरून टाकण्यासारखे आहे.

तुम्ही आपले हक्क आमच्यापासून मिळविण्याकरिता कायदेशीर चळवळ करा असे कोणी राजा आपल्या प्रजेला सागतो तेव्हां ते सांगण्यांत त्याने कांही गोष्टी कबूल केलेल्या असतात. मी तुमचे काही तरी देणे लागत आहे, आणि ते माझ्यापासून घेण्याचा तुम्हाला अधिकार आहे, या गोष्टी वरील वाक्य बोलताना राजा कबूल करतो हे उघड होते. आता लोकाचे घेणे जर खरे आहे आणि ते खुद्द राजालाही कबूल आहे, तर मग ते घेणे कोणत्या रीतीने वसूल करून घ्यावे हे वसूल करून घेणाराच्या सोयीवर अवलबून असले पाहिजे, ते राजाच्या हुकुमावर काय म्हणून अवलबून असावे? लोकाना सामोपचार सोयीचा वाटला तर लोक सामोपचाराचा उपयोग करतील, नाही तर दडाचा उपयोग करतील. अशी वास्तविक स्थिति असता फक्त कायदेशीर चळवळ करा, असे सागून राजानी आपली सोय करून घेतली आहे. आपले हक्क परत मिळविण्यासाठी लोक अप्रतिहत रीतीने प्रयत्न करू लागले असते तर ते वाटेल त्या दरवाजाने आत घुसले असते. आणि त्यानी आपले हात आपल्या हक्कापर्यंत तेव्हाच नेऊन पोहोचविले असते. पण राजांनी आता अशी व्यवस्था केली आहे की, ते ज्या ठिकाणी लोकाच्या हक्काना खाली घालून त्यांच्यावर बसलेले आहेत, त्या ठिकाणचे दरवाजे त्यानी कडेकोट बदोबस्ताने बद करून फक्त एकच दरवाजा उघडा ठेविला आहे, व त्या दरवाजावरही चौकीपहारे, पासपरवाने वगैरे इतके ठेविलेले आहेत की, त्या उघडया दरवाजातूनही कोणाचा प्रवेश होणे फार मुष्किलीचे काम आहे. अशा रीतीने सर्व दरवाजे लावून घेतल्यामुळे दुसऱ्या कोणत्याही बाजूने भीति न उरून सर्व लक्ष एकाच बाजूने येणाऱ्या मागणेकऱ्याकडे लावण्याची राजाची सोय झाली आहे. व इतक्या अडचणीमधून आपले हक्क परत मिळवावयाचे असल्याकारणाने लोकाना मात्र फार गैरसोय झाली आहे. हक्कच घ्यावयाला यावयाचे आहे तर मग या दरवाजाने काय आणि त्या दरवाजाने काय, कोणीकडून गेले तरी सारखे का नसावे? एखाद्या ऋणकोने आपल्या सावकाराला जर असे सागितले की, मी तुमचे देणे आहे खरे, पण मी आपल्या घराची सर्व दारे बद करून ठेवीन, आणि तुमच्या प्रवेशाला प्रतिबध करण्याजोगी मजपाशी जी जी साधने असतील ती ती सर्व मी जेथे गोळा करून ठेविली आहेत, असा एक दरवाजा मात्र उघडा ठेवीन, त्या दरवाजातून तुम्ही येऊन आपले पैसे वसूल करून घ्यावे, तर त्या ऋणकोचे

म्हणणे कोणाला तरी सयुक्तिक आणि न्यायाचे वाटेल काय? या ऋणकोच्या म्हणण्याप्रमाणे राजाचेही म्हणणे थोडेसे गैरशिस्त दिसते.

कायदेशीर चळवळीबद्दल हा एका बाजूने विचार झाला. पण त्या प्रश्नाला दुसरीही बाजू आहे. चार लोक चोहोकडून येऊन जर राजापाशी मागण्या मागू लागले, व राजावर एकदम गिल्ला करू लागले व त्याचे अस्तित्व धोक्यात आणू लागले, तर त्याच्यापासून लोकाना राजकारणामध्ये दुसरे जे काहीं अनेक फायदे व्हावयाचे असतात ते सर्व बद पडतील, व राजाचाच अशा प्रसगात उच्छेद झाला तर अराजक अवस्थेमुळे उत्पन्न होणारे सर्व अनर्थ उद्भवतील ते टाळण्यासाठी हा सामोपचाराराचा उपाय योजिलेला आहे. त्याच मार्गाने जाऊन लोकानी आपला फायदा करून घ्यावा हे उचित आहे. पूर्वीच्या विवेचनात जे वाजवी मिळावयाचे आहे ते मिळविण्याकरिता लोकांनी चळवळ कशाला करावयाला पाहिजे, असा एक प्रश्न उपस्थित झालेला होता. त्या प्रश्नालाही वर दर्शविल्यापेक्षा निराळी अशी दुसरी एक बाजू आहे. सरळ रीतीने पाहिले तर चळवळीची जरूर नाही. परतु चळवळ करणे कां जरूर आहे, यालाही एक उपपत्ति सागता येण्यासारखी आहे. राज्यांतील लोकाच्या बहुमताला जी गोष्ट जरूर वाटत असेल ती द्यावी, असे राजाचे धोरण असते. व हे धोरण समजसपणाचेही आहे. तेव्हा आपण जो हक्क राजापाशी मागत असू त्या हक्काची जरूरी पुष्कळ लोकाना आहे, निदान एकदर राज्यातील निम्मेपेक्षा अधिक लोकाना आहे, असे सिद्ध करून दाखविणे जरूरीचे असते व त्यासाठी लोकाची मने आपल्या मताकडे वळविण्याकरिता चळवळ करणे जरूर पडते. पण ही उपपत्ति मान्य करताना एक गोष्ट लक्षात ठेविली पाहिजे ती ही की, जेथे लोकमतावर अवलबून असलेली प्रतिनिधिसत्तात्मक राज्यपद्धति सुरू आहे, तेथेच या चळवळीविषयीची उपपत्ति लागू पडण्यासारखी आहे. युनायटेड किंगडमची एकदर लोकसख्या चार कोटीच्या वर आहे, पण त्यापैकी राजकारणामध्ये बरे वाईट मत देण्याची योग्यता जवळ जवळ सदुसष्ट लक्ष लोकाना आहे. ह्या सदुसष्ट लक्ष लोकानी निवडून दिलेले सुमारे सहाशे सत्तर प्रतिनिधि पार्लमेंटच्या सभेमध्ये बसतात. म्हणजे पार्लमेंटमधील प्रत्येक सभासद आपल्या दहा हजार मतदाराच्या जागी असतो. अशा प्रतिनिधीपैकी निदान तीनशे छत्तीस प्रतिनिधीना एखादी गोष्ट मान्य झाली म्हणजे ती युनायटेड

किंगडममधील अर्थातच जास्त लोकाना मान्य झाली असे म्हणण्यास हरकत नाही. परतु तशी स्थिति प्राप्त होण्याला आणि तितकी लोकाची मने वळविण्याला लोकानी चळवळच करावी लागते, हे ठीक आहे. पण जेथे लोकमतावर राजाची क्रिया अवलबून नाही त्या देशातून असल्या चळवळीचा काय उपयोग आहे, हे समजणे फार कठीण आहे. उदाहरणार्थ, हिंदुस्थानातील राज्यकारभार लोकमतावर सर्वस्वी अवलबून नाही. असल्या देशातून असल्या चळवळीचा काय उपयोग? सहाशे सत्तर सभासदांच्या पार्लमेंटात तीनशे चौतीस सभासदानाच फक्त एखादी गोष्ट मान्य आहे, तोपर्यंत इग्लडचा राजा ती गोष्ट करीत नाही, पण तीच गोष्ट जर तीनशेछत्तीस सभासदाना मान्य झाली तर मग राजाला नाही म्हणण्याची सोय नाही. म्हणून तिकडे तीनशे चौतिसाचे तीनशे छत्तीस करण्यासाठी लोकानी चळवळ करणे युक्त आहे. पण हिंदुस्थानात तसे काय आहे? येथे पार्लमेंट कोठे आहे? आणि येथे लोकाना काय वाटते आहे आणि काय वाटत नाही, याच्याबद्दलची तिकडच्याप्रमाणे मोजदाद कोठे आहे? येथे लोकाच्या म्हणण्याला विचारतो आहे कोण? येथे तीनशे चौतिसाचे तीनशे छत्तीस नव्हे, सहाशे सत्तर झाले तरी त्याची दाद घेण्याला कोण बसले आहे? जर कोणी नाही, तर मग ह्या चळवळीचा काय उपयोग? मोर नाचतो म्हणून लाडोरीने नाचावे, त्याप्रमाणे इग्लडातील लोक चळवळी करितात म्हणून हिंदुस्थानातील लोकही चळवळी करू लागले आहेत! पण तिकडच्यात आणि इकडच्यात फरक काय आहे हे कोणीही लक्षात आणीत नाही. हिंदुस्थानातील लोकाना काही तरी नादी लावून ठेवण्याला हे एक साधन बरे आहे, असे पाहून साहेब लोकानी शिकलेल्या नेटिव लोकाना सांगितले की, तुम्ही इग्लडातल्याप्रमाणे चळवळी करा. पण त्या साहेब लोकाना असे कोणी विचारीना की, होय, आम्ही तिकडच्यासारख्या चळवळी करितो, पण त्या चळवळीने जे लोकमत बनेल याची मोजदाद घेण्याला आणि ते निम्मेपेक्षा अधिक भरल्यास त्याप्रमाणे वागण्याला राज्यकर्ते कोणते तयार आहेत? निम्मेपेक्षा अधिक लोकमत झाल्यास त्याप्रमाणे वागण्याचे सरकारने कबूल केल्यावाचून, म्हणजे प्रतिनिधिसत्ताक पद्धत सुरू केल्यावाचून लोकानी पुष्कळ शख केले तरी त्याचा काय उपयोग आहे? भोळे बिचारे, आपले हात आणि तोंड मात्र दमवून घेतील! आपण पुष्कळ चळवळी करितो आणि त्याचा काही एक परिणाम होत नाही याचे कारण हेच

आहे की, आपण पुष्कळ चळवळी केल्या तरी त्याप्रमाणे वागण्याचे आपल्या सरकारने कबूल केलेले नाही. आपले लोकमत काहीही झालेले असले तरी सरकारला जे उचित दिसेल तेच सरकार करणार. अशा प्रकारचे शिरजोर सरकार जोपर्यंत आहे तोपर्यंत नेभळ्या लोकाच्या दुबळ्या सभा, शिळपट अर्ज, पोचट परिषदा, दिखाऊ नॅशनल कॉंग्रेस आणि निरुपयोगी इंग्लडातील व्याख्याने, या सगळ्याचा काय उपयोग व्हावयाचा आहे, हे अलीकडच्या शहाण्या लोकाशिवाय दुसऱ्या कोणालाही सागण्याची जरूरी नाही. साराश, हिंदुस्थानात आज अशी स्थिति आहे की, हिदुस्थानातील लोक मात्र इंग्लडातील लोकाप्रमाणे कॉन्स्टिटयूशनल पद्धतीने हक्क मागण्याच्या चळवळी करीत आहेत, पण लोकमत मोजून ते अधिक भरले तर त्याप्रमाणे आपण वागू असे राजाने आपल्याला कोठेच बाधून घेतलेले नाही. हिंदुस्थान सरकारच्या एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलमधील चार-पाच सभासदाना आणि व्हाइसरॉयसाहेबाना इंग्लडातील लोकाच्या जे कांही सोईचे दिसेल ते ते करणार. आणि हिंदुस्थानातील लोकानी मात्र कॉन्स्टिटयूशनल चळवळी कराव्या, अशी व्यवस्था आहे ! ही बरोबर नाही. राजाला आणि प्रजेला दोघानाही एकच बधने पाहिजेत. हिदुस्थानातील लोकानी जर कॉन्स्टिटयूशनल चळवळीच कराव्या तर हिंदुस्थान सरकारलाही बाधणारी कॉन्स्टिटयूशन पाहिजे.

लोक कॉन्स्टिटयूशनल आणि सरकार मर्जीस येईल तसे वागणारे असे कधी चालावयाचे नाही. दोघानीही सारख्याच तत्त्वावर चालले पाहिजे. असे लिहिण्यातील आमचा हेतु सरकार स्वैराचारी आहे त्याप्रमाणे लोकानीही गैरकायदेशीर रीतीने वागावे असा मुळीच नाही, तर लोक जसे कॉन्स्टिटयूशनने बाधले गेले आहेत त्याचप्रमाणे राजाही बाधला गेलेला असला पाहिजे व त्याप्रमाणे हिंदुस्थान सरकार हिदुस्थानातील लोकावर कायदेशीर रीतीने राज्य करण्याची केव्हा ना केव्हातरी मेहेरबानी करतील अशी आशा बाळगण्याला जागा आहे. परतु जोपर्यंत सरकार लोकमत मोजून बहुमताप्रमाणे सर्व व्यवस्था करण्याला तयार नाही तोपर्यंत हिंदुस्थानातील लोकाच्या सर्व चळवळी फुकट आहेत.

आता ह्या चळवळीपैकी कायदेशीर चळवळी कोणत्या देशातील लोकानी कराव्या आणि का कराव्या, आणि गैरकायदेशीर चळवळी कोणत्या देशातील लोकानी करू नयेत आणि त्या का करू नयेत, हाही एक विचार करण्यासारखा

प्रश्न आहे. परंतु प्रस्तुतचा विषय बराच लांबल्यामुळे तूर्त या प्रश्नाकडे वळणें अशक्य आहे.

जुन्या सुशिक्षिताचा एक मासला : : ६

हल्ली जसें आपल्यावर ब्रिटिशसाम्राज्याचें दडपण आहे, तसें तीनशें वर्षांपूर्वी आपल्यावर मुसलमानी साम्राज्याचें दडपण होतें. त्या मुसलमानी साम्राज्याखालीं आपण जेव्हां दडपले जात होतों, तेव्हां आपली पुष्कळ बाबतींत हल्लींच्यासारखीच स्थिति होती. तेव्हांही एक सुशिक्षित वर्ग आणि एक अशिक्षित अथवा अडाणी वर्ग, असे दोन वर्ग आपल्यामध्यें होते. त्या वेळच्या सुशिक्षित वर्गांत हल्लींप्रमाणें बॅरिस्टर, ॲडव्होकेट, एल्एल्. बी., वकील, जज्ज, एम्. डी., एल्. एम्. ॲण्ड एस्., इंजिनिअर, प्रोफेसर, हेडमास्तर आणि कॉंग्रेसचे किंवा परिषदेचे अध्यक्ष आणि पुढारी यांचा समावेश होत नसे हें जरी खरें आहे, तरी दोन्ही वेळची त्यांच्याबद्दलची कल्पना एकच होय. हल्लीं इंग्रजी भाषेनें सुशिक्षितत्व येतें, तसें तें पूर्वी संस्कृत भाषेनें येत असे. संस्कृत शिकला म्हणजे तो सुशिक्षित झाला असा पूर्वीचा समज होता. व ज्यांना संस्कृत विद्येचें शिक्षण नाहीं असे लोक अडाणी वर्गांत मोडत होते. हिंदुसमाजाची सर्व रचना श्रुतिस्मृतिमूलक असल्यामुळें व हे श्रुतिस्मृतींचे ग्रंथ संस्कृतमध्येंच असल्यामुळें संस्कृत जाणणारांना स्वाभाविकपणेंच चारी वर्णांत एक प्रकारचें विशेष महत्त्व येत असे. शिवाय श्रुतिस्मृति खेरीजकरून इतरही सर्व शास्त्रांवरील आणि कलांवरील ग्रंथ संस्कृतमध्येंच लिहिलेले असल्यामुळें त्या वेळीं साहजिकपणें संस्कृत भाषा ही त्या वेळच्या उपलब्ध असलेल्या सर्व ज्ञानाची किल्ली होय, असें मानण्यांत येत असे. व संस्कृतच्या मानानें पाहिलें असतां मराठी भाषा त्या वेळेस फारच दैन्यावस्थेंत होती. तिला अद्यापि चांगलें स्वरूप आलेलें नव्हतें, व निरनिराळ्या विषयांवरील ग्रंथसमुच्चयही तिच्यामध्यें अजून अवतीर्ण

झालेला नव्हता. असा या दोन भाषामध्ये मुख्य फरक असल्यामुळे, संस्कृत भाषा जाणणारे ते सुशिक्षित आणि बाकीचे अडाणी असे त्या वेळचेही एक साधारण मत झालेले होते. आता या त्या वेळच्या सुशिक्षित वर्गापैकी मासल्याकरिता एक सुशिक्षित घेऊन त्याचे आचारविचार, त्याची रीतभात, त्याच्या कल्पना, त्याची महत्त्वाकांक्षा, त्याची नीति, त्याचा देशाभिमान, त्याचे राजकीय धोरण, वगैरे कसे काय होते याबद्दलचे त्या वेळच्या सुशिक्षित वर्गाची स्थिति समजण्याकरिता आपण थोडक्यात येथे परीक्षण करू.

ज्याला संस्कृत काव्याचे थोडेबहुत ज्ञान आहे, पण ज्याला जगन्नाथ पंडिताचे नाव माहीत नाही, असा मनुष्य फारच विरळा सापडेल. जगन्नाथ हा एक त्या वेळचा फारच जाडा पंडित होता. आणि त्या वेळच्या पंडितांना ग्रॅज्युएट हा शब्द लावण्याची परवानगी जर हल्लीच्या एखाद्या युनिव्हर्सिटीने दिली, तर त्यामध्ये जगन्नाथ पंडिताला प्रिन्स ऑफ ग्रॅज्युएट्स असे म्हणण्याला बिलकुल हरकत नाही. याची विद्वत्ता आश्चर्य करण्यासारखी होती, व याने लिहिलेले ग्रंथ अद्यापि अत्यंत लोकमान्य आहेत. याची कविताशक्ति अप्रतिम होती, आणि त्यातच प्रसाद, माधुर्य, कोमलता, इत्यादि अनेक गुणांची भर पडल्यामुळे ज्याला ज्याला म्हणून संस्कृत समजते, त्याला त्याला जगन्नाथ पंडिताची कविता आपल्या प्रियतमेप्रमाणे अत्यंत प्रिय झालेली आहे. जगन्नाथ पंडिताचा शृंगाररस मनुष्याला कामुक करून सोडितो. त्याच्या करुणरसात्मक कविता कठोर अंतःकरणाच्या मनुष्याच्याही डोळ्यामध्ये अश्रु निर्माण करितात, आणि त्याच्या भक्तिरसाच्या ओघामध्ये सापडलेला मुमुक्षु वाहत जाता जाता क्षणभर परमेश्वराच्या चरणाशीच जाऊन लागतो. जगन्नाथाची कविताशक्ति जशी उत्कृष्ट तशीच त्याची तर्क आणि अलंकारशास्त्रातील गतिही उत्कृष्ट होती. त्याने अलंकारशास्त्रावर लिहिलेल्या रसगंगाधरनामक ग्रंथाप्रमाणे सर्वमान्य ग्रंथ अलंकारशास्त्रावर पूर्वी कधी झालेला नाही, व याच्यापुढेही होण्याचा संभव नाही. जगन्नाथ पंडिताच्या अद्वितीय ग्रंथकर्तृत्वाबद्दल आणि अलौकिक कविप्रतिभेबद्दल त्याची योग्य स्तुति करून आता आपण त्याच्या चरित्रातील इतर गोष्टीकडे वळू. हा मूळचा दक्षिण देशात राहणारा होता. परंतु तिकडे त्याचे बरोबर जमेना म्हणून तो उत्तर हिंदुस्थानात आला. जगन्नाथाचा उदय कोणत्या वर्षी झाला याच्याबद्दल बरोबर निश्चय करण्याला तूर्त काही साधन

नाही. परतु त्याच्याबद्दल ज्या कित्येक दतकथा कर्णपरपरेने ऐकण्यात येतात त्यावरून तो अकबराच्या कारकीर्दीत उदय पावला असावा असे दिसते. आणि त्याच्या लेखातील अतर्गत पुराव्यावरून पाहिले असता शहाजहान बादशहाच्या कारकीर्दीमध्ये तो असलाच पाहिजे असे मानण्याला पुष्कळ जागा असल्याचे आढळून येते. जगन्नाथ पडिताची बरोबर कालनिर्णय करण्याचे हे स्थळ नव्हे. सामान्यपणे आपल्या कामाला तूर्त एवढे पुरे आहे की, अकबर, जहांगीर, शहाजहान, याच्या कारकीर्दीमध्ये जगन्नाथ पडित नावलौकिकाला चढला. हा त्या वेळचा जाडा सुशिक्षित काय करीत असे, हे आता आपल्याला पाहावयाचे आहे. या सुशिक्षिताचा—या त्या वेळच्या प्रिन्स ऑफ ग्रॅज्युएट्सचा—देश मुसलमान लोकानी कैलासपर्वतापासून सेतुबधापर्यंत सर्वतः व्यापून टाकिला असता, त्याच्या देशबाधवाचा मुसलमान लोक जिकडे तिकडे छळ करीत असता, हा त्या वेळचा सुशिक्षित, हा त्या वेळचा प्रिन्स ऑफ ग्रॅज्युएट्स, काय करण्यात गुग झालेला होता ? हा सुशिक्षित मुसलमानाच्या दरबारात राहून आणि मुसलमानाचे अन्न खाऊन त्याचा तोडपुजेपणा करण्यामध्ये आपल्या आयुष्याचे दिवस फुकट घालवीत होता ! जगन्नाथाच्या काव्यातील श्लोक शोधून पाहिले तर त्यामध्ये ज्यात विनाकारण मुसलमान नबाब आणि बादशहा याची स्तुति केली आहे असे बरेच श्लोक सापडतील. जगन्नाथाने अलकाराच्या उदाहरणासाठी प्रायशः हे श्लोक केलेले आहेत. त्या श्लोकातून कोठल्याही राजाचे नाव घातले असते तरी चालले असते. असे असूनही त्याने मुद्दाम तोडपुजेपणा करण्यासाठी आणि खुशामत करण्यासाठी मोगल बादशहाचे नाव घातले आहे. यावरून वरील विधानाची सत्यता कोणाच्याही सहज लक्षात येईल. पुढे दिलेले काही चरण वरील गोष्टीच्या प्रत्ययासाठी उदाहरणे म्हणून होण्यासारखे आहेत. 'चिरजीवन्नास्तामधिधरणि दिल्लीनरपतिः,' 'जानीमो भवता न हत विदितो दिल्लीधरावल्लभः,' 'दुग्धाब्धे भवतासमो विजयते दिल्लीधरावल्लभः,' 'व्याकुष्यन्नूरदीनक्षितिरमणरिपुक्षोणि भूत्पक्ष्मलाक्षी,' 'भूमीनाथ शहाबुद्दीन भवतस्तुल्यो गुणाना गणैः...' जगन्नाथाच्या पूर्वी ज्यानी अलकारावर उदाहरणे रचली त्याना ती उदाहरणे करावयाला दिल्लीपतिच लागत होता असे नाही. परतु जगन्नाथाला आपल्या देशाची धूळधाण करणाऱ्या मोगलाचीच स्तुति करणे आवडत असे. त्याच्याबद्दल अशी एक आख्यायिका सागतात की, जगन्नाथ

दिल्लीच्या दरबारामध्ये असताना त्याला दुसऱ्या कोणा राजाकडून आपल्या पदरी राहण्याला येण्याविषयी बोलावणे आले होते. हा राजा कदाचित् हिंदुही असेल पण त्याचा तिरस्कार करून आणि दिल्लीधराला जगदीश्वराच्या तोडीला बसवून जगन्नाथाने 'दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा मनोरथान् पूरयितु समर्थः। अन्यैर्नृपालैः परिदीयमानं शाकाय वा स्याल्लवणाय वा स्यात्॥' असे उद्गार काढले. दुसरे राजे काय देणार? त्यांनी दिलेले माझ्या मीठभाजीला पुरेल किंवा नाही याची वानवा आहे. माझे मनोरथ परिपूर्ण करण्याला केवळ एक दिल्लीश्वर किंवा दुसरा जगदीश्वर हेच काय ते समर्थ आहेत. अशा अर्थाचे हे वरील उद्गार ऐकून या त्या वेळच्या सुशिक्षिताबद्दल वाचकाची काय बरे कल्पना होईल! शिवाय ज्या वेळी जगन्नाथ मोगल बादशहाची अशा रीतीने खुशामत करीत होता, त्या वेळी त्याची वास्तविक त्याने वर्णन केल्याप्रमाणे स्थिति नव्हती. मोगल साम्राज्याचे चांगले दिवस अकबराबरोबर समाप्त झाले होते, व शहाजहानच्या मुलांच्या भाडणाबरोबर मोगल साम्राज्यात अपकर्षाचा शिरकाव झालेला होता. मोगल साम्राज्य चोहोकडून पोखरले जाऊन ते लहानशाही धक्क्याने मोडण्याच्या बेतात आलेले होते, व दिल्लीच्या बादशहाचे सामर्थ्य चोहोकडे उत्पन्न होत चाललेल्या शत्रूंच्या प्राबल्यामुळे हळूहळू संपुष्टात येत चालले होते, तरी जगन्नाथ पंडित 'दुग्धाब्धे भवतासमो विजयते दिल्लीधरावल्लभः' असे म्हणून त्याची खुशामत करीतच होता! असली वागणूक कोणत्याही दृष्टीने प्रशस्त आहे असे म्हणता येत नाही. तरी पण जगन्नाथाच्या मनामध्ये आपण करीत आहो हे आपल्या देशाच्या आणि धर्माच्या दृष्टीने उचित आहे किंवा अनुचित आहे याबद्दलचा विचार कधी आलाच नाही. आणि स्वार्थापलीकडे त्याची दृष्टि कधी गेलीच नाही. त्याच्या सुशिक्षितपणाचे पर्यवसान मोगलाच्या अन्नावर पुष्ट होण्यामध्ये झाले आणि त्याच्या विद्वत्तेचे पर्यवसान मोगलाची वृथा स्तुति करण्यामध्ये झाले. ह्या त्या वेळच्या सुशिक्षिताची महत्त्वाकांक्षाच बेताबाताची होती. त्याच्या महत्त्वाकांक्षेचे चित्र पुढील श्लोकामध्ये फार चांगल्या रीतीने व्यक्त झालेले आहे. 'शास्त्राण्याकलितानि नित्यविधयः सर्वेपि संभाविता दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः। संप्रत्युज्झितवासनं मधुपुरीमध्ये हरिः सेव्यते सर्वं पंडितराजराजितिलकेनाकारि लोकाधिकम्॥' सर्व लोकांपेक्षा पंडितांनी अधिक केले ते काय केले?

तर दिल्लीच्या राजाच्या पदरी आपलें नवीन वय खर्ची घातलें ! सर्व लोकांपेक्षां अधिक करावयाचें म्हणजे काय करावयाचें, याच्याबद्दलची पूर्वीच्या सुशिक्षिताची कल्पना आणि हल्लीच्या सुशिक्षिताची कल्पना या अगदी ततोतत जमतात ! युनिव्हर्सिटीची परीक्षा द्यावी, भोजनादिक नित्यविधी नऊ वाजता करावे, वीस वर्षांपासून पन्नास वर्षांपर्यंतचें उमेदीचे वय दिल्लीपतीच्या चाकरीमध्ये खर्च करावें, आणि अखेरीस नाशिक, वाई, काशी वगैरे सारख्या ठिकाणी पेन्शन घेऊन हरि हरि म्हणत बसावें, हे जे आजकालच्या सुशिक्षितांना लोकाधिक वाटत आहे तेंच जगन्नाथाला वाटत होतें हे मोठें आश्चर्य आहे ! तीनशें वर्षांपूर्वीचा सुशिक्षित जेथें होता तेथेंच आजचा सुशिक्षित उभा आहे हे पाहून हिंदुस्थानच्या खगोलांतील ताऱ्याची गति किती धिम्मेपणाची आहे, हे कोणाच्याही लक्षात येईल. जगन्नाथ पंडिताबद्दल दुसरीही एक वाईट आख्यायिका आहे. ती अशी की, त्याचा एका यवनीशी संबंध होता. त्याबद्दलचा एक श्लोकही प्रचलित आहे. तो असा की, ' यवनी नवनीतकोमलांगी शयनीये यदि लभ्यते कदाचित् । अवनीतलमेव साधु मन्ये न वनी माघवनी विलासहेतुः ॥' हे वाक्य जर खरोखरच जगन्नाथानें उच्चारिलें असेल तर त्यानें महाराजा सर किसनप्रसाद याच्याही वर ताण केली असें म्हटलें पाहिजे.

जगन्नाथ पंडिताच्या चरित्रांतील ज्या कांही गोष्टी वर दिल्या आहेत, त्यावरून त्या वेळचा सुशिक्षित मनुष्य कसा होता, याची आपल्याला चांगली कल्पना येईल, व हल्लीच्या सुशिक्षितानें त्याच्याकडे पाहिलें असता त्याला तेथें आपलें प्रतिबिंब बरोबर दिसेल. जगन्नाथ हा उत्तम कवि होता हें सांगितलेंच आहे. पण दुःखाची गोष्ट ही की, ज्या परमेश्वरानें त्याला कविताशक्ति दिली, त्यानें त्या कविताशक्तीचा उपयोग कोणाची स्तुति करण्याकडे करावा हे ठरविण्याची विचारशक्ति त्याला दिली नाही. जगन्नाथानें आपली कविता गुलामगिरीची गाणी गाण्याकडे लाविली. पण कवितेचा खरा उपयोग हा नव्हे. कविताशक्ति आणि चित्रकला ह्या दोन देवांच्या घरच्या विद्या आहेत. त्यांचा उपयोग गुलामगिरीच्या अभिवृद्ध्यर्थ करावयाचा नाही. आपल्याला चित्रें काढतां येत असली तरी आपण कोणाची चित्रें काढावी, आणि आपल्याला कविता करता येत असल्या तरी आपण कोणाविषयी कविता कराव्या, या प्रश्नांचा विचार चित्रकारानें आणि प्रत्येक कवीनें केला पाहिजे. त्या वेळचे मोगल

बादशहा हिंदु लोकावर फार जुलूम करीत होते आणि त्यानी हिंदु लोकाना आपले गुलाम करून ठेविले होते. अशा स्थितीमध्ये हिंदु कवीनी आपल्या गुलामगिरीमध्ये सतोप मानून त्या गुलामगिरीची बेडी आपल्या पायामध्ये अडकविणाऱ्या जुलमी राजाची स्तुति करण्याकरितांही कविता रचाव्या, हे खऱ्या कवीचे काम नव्हे. असला कवि आणि पोपट यान्यामध्ये काय फरक उरला ? दोघाचाही शब्द रम्य आहे, पण दोघानाही त्या रम्य शब्दाचा उपयोग कोणासाठी करावयाचा याच्याबद्दल सारासार विचार नाही ! पण कवीला आणि पोपटाला देवाने या जगामध्ये एकाच उद्देशाने पाठविले नाही. कवीचे काम आपल्या कवितेच्या द्वाराने लोकाना काही तरी शिकवावयाचे आहे, व जे कांही शिकवावयाचे ती वाईट गोष्ट असता कामा नये. कवीने लोकाना गुलामगिरीची चटक लावून द्यावयाची नाही किंवा तिच्यासाठी कविता करावयाच्या नाहीत. इतर देशातून अशी उदाहरणे आढळून येतात की, तेथील कवीच्या कविता वाचून गुलामगिरीत असलेल्या लोकाना आपले स्वातत्र्य परत मिळवून घेण्याची उत्कट इच्छा उत्पन्न होते, आणि आमच्यातील कवीनी जे आमच्यावर जुलूम करतात त्याचीच गाणी गावी ! अर्वाचीन सस्कृत ग्रथससमूहामध्ये पुष्कळ चागल्या गोष्टी आहेत. परतु ज्याच्या योगाने वाचणाराच्या मनात स्वदेशाभिमानाचे आणि स्वदेशभक्तीचे स्फुरण उत्पन्न होईल, असा ग्रथ फारच विरळा दृष्टीस पडतो. उलट गुलामगिरीमध्ये आनद उत्पन्न करणारे श्लोक मात्र जगन्नाथ पडिताने करून ठेविले आहेत !

त्या वेळच्या सुशिक्षितामध्ये गुलामगिरीची आवड किती होती, तोडपुजेपणामध्ये त्याना किती गोडी वाटत होती, आणि स्वातत्र्याबद्दलची त्याना किती थोडी कल्पना होती, हे यावरून दिसून येईल. त्या वेळी हिंदुस्थानला तोडपुजेपणाहून भिन्न अशा गोष्टीची आवश्यकता होती. पण ती या सुक्षिताकडून परिपूर्ण झाली नाही. ती कामगिरी अखेरीस अशिक्षित वर्गामध्ये मोडणाऱ्या लोकानीच शेवटास नेली. सस्कृत भाषेतील पडिताचा बहुजनसमाजाला काही एक उपयोग होत नव्हता. हल्लीचे पडित जसे इग्रजीत बोलतात आणि इग्रजीत चालतात, त्याचप्रमाणे त्या वेळचे पडित केवळ सस्कृतमध्ये बोलत आणि चालत असत. त्याच्या विचाराचा जनसमुदायावर काही एक परिणाम होत नसे. त्या समुदायावर जे लोक आपल्या विचाराचा

काही परिणाम घडवून आणीत होते, ते ह्या पंडितवर्गात मोडणारे नसून अशिक्षित किंवा अडाणी वर्गामध्ये ज्याची गणना होईल अशाच लोकाकडून ते काम झाले. हिंदुधर्माचा उच्छेद चालला असता आणि हिंदुस्वातंत्र्याची पायमल्ली होत असता त्या धर्माचे पुनरुज्जीवन रामदास, तुकाराम यांच्या-सारख्या मराठी बोल बोलणाऱ्या लोकांनीच केले आणि त्या स्वातंत्र्याचे पुनरुज्जीवन शिवाजी, तान्हाजी वगैरेसारख्या अशिक्षित आणि अडाणी लोकांनीच घडवून आणिले. आणि हे मराठी भाषा बोलणारे, अशिक्षित व अडाणी लोक ही महत्कृत्ये करीत असता गीर्वाण भाषा बोलणारे, सुशिक्षित जगन्नाथ पंडित यवनाच्या अन्नावर आपला पिंड पोसून व यवनीच्या शयनावर पडून माधवनी वनीचे विलास तुच्छ मानून दिल्लीपतीच्या चरणसेवेमध्ये आपले नवीन वय घालविण्याचे लोकाधिक कृत्य केल्याबद्दल आपल्या धन्यतेचे वर्णन करण्यामध्ये गुंग झालेले होते ! मुसलमानांनी आपल्या धर्माला किती जखमा केल्या आहेत, डच, पोर्च्युगीज, फरेंच या लोकांनी आपल्या देशाचे तुकडे तोडण्याला कसा प्रारंभ केला आहे, आणि इंग्लिशांनी मोगल बादशाहापुढे हाती पायी पडून आपल्या मातृसमान आर्यभूमीच्या शरीराला रक्त शोषणाऱ्या जळवा लावण्याला कशी सुरवात केली आहे, याच्याबद्दल या सुशिक्षितांच्या स्वप्नातसुद्धा कधी विचार आले नाहीत. ह्या गोष्टी रामदासासारख्या भगवी कफनी घालून भीक मागणाराच्या आणि मावळे हेटकरी जमवून त्यांच्या काठ्यांनी किल्ले सर करणाऱ्या शिवाजीच्या मनामध्ये आल्या !

दैवाची गति विचित्र आहे! : : ७

● गेल्या शतकात आफ्रिका खंड बेवारशी होते. चार युरोपियनानी कोठेही जावे, आपले निशाण रोवावे व आपण तो प्रदेश आपल्या देशासाठी जिंकला असे जाहीर करावे, असे प्रकार ठिकठिकाणी होत होते. १८९८ साली आधुनिक शस्त्रास्त्रांनी सज्ज असलेल्या सैन्यानिशी रानटी टोळ्याना जिंकून इंग्लंडचे साम्राज्य वाढवीत असताना पांच–सहा गोऱ्या लोकांनी फॅशोडावर झेंडा लावल्याची बातमी लॉर्ड किचनेर याना मिळाली. ताबडतोब तेथे जाऊन त्यानी ईजिप्तचा झेंडा रोवला व ब्रिटनच्या नावाने ग्वाही फिरवून निशाणाला तोफांची सलामी दिली. तेथे दाखल झालेल्या गोऱ्यानी मेजर मार्शॉ याच्या नेतृत्वाखाली तो मुलूख यापूर्वीच फ्रान्सच्या साम्राज्याला जोडला होता. त्याच्याबरोबर फक्त शंभर सेनेगाली शिपाई होते. दोघांच्या दडेलीनतर राजकारण सुरू झाले. फ्रेंचाचेपूर्वीच तो मुलूख आपण काबीज केला आहे या सबबीवर ब्रिटनने माघार घेण्याचे नाकारले इंग्लंडबरोबर टक्कर देण्याइतका जोर अंगी नसल्यामुळे फ्रान्सने पडते घेतले व मेजर मार्शॉला फ्रान्सचा झेंडा उखडून यूरोपला परत यावे लागले. नंतर सूडान प्रांत इंग्लंडच्या साम्राज्यांत सामील करण्यात आला. फॅशोडा हे खेडे नाइल नदीच्या काठावर आहे. या प्रसंगाची आठवण राहू नये म्हणून या गावाला कोडोक हे नाव देण्यात आले.

फॅशोडा प्रकरणामध्ये इंग्लंडने फ्रान्सची काही वर्षापूर्वी मानखंडना केली होती हे सर्वांना माहीतच आहे. त्या अपमानाबद्दल फ्रेंच लोक इंग्लिशांविरुद्ध मनामध्ये पुष्कळ दिवसपर्यंत जळत होते व त्या फॅशोडा प्रकरणाबद्दल आपल्याला

केव्हा सूड घ्यावयाला सापडेल, याची ते डोळ्यात तेल घालून वाट पाहत बसले होते. बरीच वर्षेपर्यंत तशी संधि मिळाली नाही परंतु १९०३ सालापासून फरान्सला पाहिजे तसा योग हळूहळू जुळून येत चालला. इंग्लंडने बोअर लढाईकरिता जे जास्त सैन्य गोळा केले होते त्याला रजा देण्यात आली. आणि त्यामुळे इंग्लंडचे लष्करी सामर्थ्य पुष्कळ संपुष्टात आले व खुद्द इंग्लंडचे संरक्षण करण्याचे काम नागरिक लोकानी बनविलेल्या सैन्याकडे सोपविण्यांत आले. इंग्लंडची स्थिति अशा रीतीने कमकुवतपणाची हळूहळू होत चालली असता युरोप खंडातील इतर देशातूनही बऱ्याच महत्वाची स्थित्यंतरे होत चालली होती. प्रिन्स नेपोलियन हा इतके दिवसपर्यंत रशियामध्ये अज्ञातवासात राहत होता, तो एकाएकी प्रकट झाला, व चवथा नेपोलियन अशी पदवी धारण करून तो फरान्स देशाच्या गादीवर बसला व सर्व साम्राज्याचा तो बादशहा झाला. फरान्समध्ये या उलाढाली चालल्या असता, जर्मनीमध्ये तर याच्याहीपेक्षा विलक्षण आणि आश्चर्यकारक गोष्टी घडून आल्या. जर्मनीचा बादशहा एके दिवशी आपल्या काही मित्रमंडीसह व्हिएन्ना येथे विमानात बसून जाण्याकरित निघाला असता मध्येच एक फार मोठा अपघात झाला. इ. स. १९०५ सालच्या मार्च महिन्याची ती पहिली तारीख होती. तो भयंकर दिवस लोकाच्या स्मरणातून कधीही नाहीसा व्हावयाचा नाही. जर्मन बादशहाचे विमान डॅन्यूब नदीवरून जात असता एकाएकी सोसाटयाचा वारा सुटला व त्या विमानातील यंत्रे मोडून गेली, आणि ती विमानातील सर्व मंडळी पुष्कळ उंचावरून डॅन्यूब नदीमध्ये पडली. नदीच्या पाण्याचा जोर अतिशय असल्यामुळे ते सर्व लोक ताबडतोब खाली वाहून गेले व त्याचा काही एक पत्ता लागला नाही. ते सर्व लोक बुडून मरण पावले अशी सगळ्याची खात्री होऊन जो तो अतिशय दुःख करू लागला. बर्लिनमध्ये ही बातमी येऊन पोचल्यावर बादशहाचा मुलगा वयात आलेला होता त्याला एकदम गादीवर बसविण्यात आले. जर्मन साम्राज्यामधील लोकामध्येही एक प्रकारचे स्थित्यंतर होत चालले होते. जर्मनी, फरान्स, आणि रशिया या तीन देशानी एकत्र व्हावे आणि इंग्लंडचे अलीकडे जे मोठे स्तोम माजले आहे ते मोडून टाकावे, इंग्लंडची समुद्रावरील सर्व सत्ता नष्ट करून टाकावी, आणि इंग्लंडच्या जितक्या वसाहती आपल्या ताब्यांत घेता येतील तितक्या घ्याव्या, अशा प्रकारची इच्छा जर्मन लोकाच्या मनांत दिवसेंदिवस

जास्त जास्त वाढत चालली होती. विमानातून डॅन्यूब नदीत पडलेल्या केसर वुइल्यमने आपल्या लोकांची ही इच्छा दाबून ठेवली होती. परतु नवीन बादशहा गादीवर बसल्याबरोबर इग्लडच्याविरुद्ध असलेले सर्व लोक भराभर पुढे आले, व प्रधानमडळातील सर्व जागा त्यानी आपल्या हस्तगत करून घेतल्या. जुन्या बादशहाची मोठी इच्छा म्हटली म्हणजे आपले आरमार वाढविण्याची होती, तेव्हा ते आरमार आपण अतिशय वाढवावे हेच त्या बादशहाचे उत्तम स्मारक होय, असे सर्वाना वाटून त्यानी आरमाराला यत्किंचितही वादविवाद केल्याशिवाय लागेल तितका पैसा खर्च करण्याविषयी आपली मजुरी दिली. या गोष्टी चालू असता जर्मन वर्तमानपत्रानी इग्लिशाच्या विरुद्ध टीका करण्याचे अगदी बद केले. ही एक अगदी लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे.

फरान्समधील लोक लोकसत्तात्मक राज्याला अगदी कटाळून गेले होते, व प्रिन्स नेपोलियनसारखा रशियाच्या सैन्यात लष्करी शिक्षण मिळून तयार झालेला राजा मिळाल्यामुळे त्याना अतिशय आनद झाला होता. शिवाय फरेंच लोकाच्या मनात फॅशोडा येथील अपमान धुमसतच होता. इग्लिशाना मात्र वाटत होते की, आपण जसे फॅशोडाप्रकरण विसरलो आहो, त्याचप्रमाणे फरेंच लोकही ते विसरले असतील. आणि ज्याना जय मिळतो त्याच्या मनात असले विचार येणे स्वाभाविकच आहे. पण ज्याचा पराजय होतो ते ती गोष्ट तो कलक धुऊन टाकल्याशिवाय कधीही विसरत नाहीत. त्याप्रमाणे फरेंच लोक फॅशोडाबद्दल सूड घेण्यासाठी वाट पाहत बसलेले होते

जर्मनी आणि फरान्स या देशातून अशा घडामोडी होत असता इग्लडमधील कित्येक लोकाना असे वाटू लागले की, जर्मन लोक आपल्याविरुद्ध जातात तेव्हा आपण रशियाला अनकूल करून घ्यावा. इकडे रशियाचीही तयारी पूर्णपणे शेवटास जाण्याला काही अवकाश होता. ती तयारी निर्विघ्नपणे व्हावी म्हणून रशिया इग्लडपाशी गोड गोड बोलत असे. परतु आतून रशियाने आपली लढाईची तयारी गुप्तपणाने चालू ठेविली होती. रशियाने आपले आरमार वाढविले, अफगाणिस्थानात आपला वकील पाहिजे म्हणून बोलणे लाविले, मध्य एशिया आणि चायना येथील आपल्या आगगाड्याचे काम पुरे केले, व पाण्यासारखा पैसा ओतून पर्शियामध्ये आपले वर्चस्व स्थापित केले. इतक्या सगळ्या गोष्टी रशियाने केल्या तरी बाह्यात्कारे रशिया इग्लडपाशी

गोडच होता फ्रान्समध्ये लोकसत्ताक राज्य मोडून तेथील गादी राजाच्या हातात आली, व जर्मनी आणि रशिया येथे तर मूळचेच राजे होते. या तीन राजाच्या सयोगाने इग्लिशाच्याविरुद्ध लढाईची तयारी जारीने सुरू झाली, पण ती इतक्या रीतीने चालली होती की, बाहेरून कोठे लढाईचे यत्किंचितही चिन्ह दिसत नव्हते. इग्लिश प्रवासी साऱ्या यूरोप खडभर फिरत होते. पण त्यानामुद्रा ही बातमी कळली नाही. एका प्रवाश्याने एका वर्तमानपत्रात याबद्दल काही बातमी प्रसिद्ध केली होती. पण तिच्यावर इग्लडमध्ये कोणीही विश्वास ठेविला नाही. फरेच सैन्य आपल्याबरोबर तोफा, बायसिकल्स वगैरे घेऊन आगबोटीत चढत आहेत वगैरे जी बातमी त्या प्रवाश्याने प्रसिद्ध केली होती, ती इग्लिशाना शक्यच वाटेना. इग्लडमध्ये पार्लमेंटपुढे प्रत्येक गोष्टीची उघडपणे वाटाघाट होण्याची वहिवाट असल्यामुळे जेथे एकएकटेच राजे मुखत्यार असतात तेथे गुप्तरीतीने लढाईची तयारी कशी होते याची इग्लिशाना कल्पनाही नव्हती.

असो. अशा प्रकारची परिस्थिति यूरोप खडात अस्तित्वात असताना १९०५ सालच्या प्रारभाच्या सुमारासच अफगाणिस्थानातील पश्चिम प्रातामध्ये धामधुमीची काही चिन्हे दिसू लागली. हिरातचा सुभेदार रशियाला आतून सामील आहे असा अमिराला सशय आला, परतु त्या सुभेदाराला रशियाचे पाठबळ असल्यामुळे त्याला काढून टाकण्याची अमिराला छाती होईना. म्हणून अमीर योग्य सधीची वाट पाहत बसला होता. पुढे एकदम अशी बातमी आली की, हिरातच्या सुभेदाराने रशियाच्या सैन्याला हिरात शहरात घेतले. ही गोष्ट झाल्याबरोर अमीर आपले सैन्य घेऊन हिरातवर चाल करून गेला. हिरातचा प्रात आपल्या राज्यात सामील करून घेण्याचा रशियाचा इरादा स्पष्ट दिसून आला, व त्यासाठी रशियाचे सैन्य चोहोकडून जमा होऊ लागले. परचक्रा-पासून आम्ही तुमचे सरक्षण करू, असे इग्लिश अमिराला कित्येक वर्षे आश्वासन देत गेले असल्यामुळे अमिराने त्यांच्यापाशी कुमक मागितली तेव्हा बरीच भवति न भवति होऊन अखेरीस इग्लिशानी रशियाशी लढाई सुरू करण्याचा निश्चय केला. हिंदुस्थानातील सैन्याची तयारी झाली. एक तुकडी हिरातवर पाठविण्याचा निश्चय ठरला व बाकी राहिलेले सैन्य हिंदुस्थानच्या सरहद्दीवर रशियन शिपायांना प्रतिबध करण्याकरितां उभे राहिले. रशियाचे आणखी एक सैन्य हिंदुकुश पर्वताकडील अफगाणिस्थानातील उत्तर प्रदेशात

उतरले होते, व पामीरमधून रशियन शिपाई चित्राळवर उतरतात की काय, अशी क्षणोक्षणी भीति वाटत होती. अशी स्थिति येऊन पोहोचली तरी विलायत सरकार मागेपुढे पाहत होते. अमीर एकटाच पुढे चाल करून गेला. त्याचा रशियन शिपायानी पराभव केल्यामुळे सव अफगाणिस्थानात अदाधुदी माजून राहिली. रशियाने अफगाणिस्थानात येऊन तळ दिल्यामुळे काबुली लोकाच्या मनाची पुष्कळच चलबिचल उडून गेली. व या सगळ्या सकटाचा परिहार करण्याकरिता अमीर रशियाला खात्रीने शरण जातो अशी सर्वाना भीति पडली. तरी पण अफगाणिस्थानात आपण जावे किंवा नाही याच्याबद्दल विलायत सरकारने असे कळविले की, आमच्या सरहद्दीचे सरक्षण करण्याकरिता पुरेसे सैन्य आमच्यापाशी आहे, परतु अफगाणिस्थानात पाठविण्याला सैन्य व ऑफिसर लोकाचा तर फारच तोटा आहे. अशी ब्रिटिश साम्राज्याची लढाईसाठी धादल उडून गेली असता रशियन लोकानी हिरातमधील सैन्य वाढविण्याचा एकसारखा सपाटा चालविला होता व इराणच्या बाजूने धान्याचा वगैरे पुरवठा करण्यात येत होता. युरोपियन इतिहासामध्ये सिबॅस्टोपॉलचा वेढा जो प्रख्यात आहे, तशाच प्रकारचा प्रसग अफगाणिस्थानामध्ये येऊन बेतला. चोहोकडे शातता असता एकाएकी रशियाने स्वारी केली हे बरोबर नाही, असे इग्लिश लोक म्हणू लागले. त्यावर रशियन सरकारनेही जाहीरनामे काढून आपले म्हणणे प्रसिद्ध केले, व खुद्द इग्लडने अशा रीतीने एकाएकी लढाया सुरू केल्याची उदाहरणे दाखवून दिली. ह्या उपायानी रशिया ऐकेना, तेव्हा काळ्या समुद्रातील रशियाच्या गलबताना तेथल्या तेथे अडकवून ठेवावे असे कोणी सुचविले. परतु टर्की आणि जर्मनी हे इग्लडला आपली जहाजे डार्डनेलिसकडे नेऊ देईनात, तेव्हा उत्तरेकडून बाल्टिक समुद्रातील रशियाची गलबते अडवून ठेवण्याचा इग्लिशानी विचार केला. परतु ह्या वेळी इग्लडपाशी फारसे मोठे आरमार राहिलेले नव्हते. खर्च कमी करण्याच्या नादी लागून इग्लिशांनी गेल्या दोन तीन सालात आपले आरमार पुष्कळ कमी केले होते, व रशियाने हिरातवर केलेल्या स्वारीला प्रतिबध करण्यासाठी सुवेझच्या कालव्याच्या वाटेने काही गलबते हिंदुस्थानात पाठविण्यांत आली होती. काही आरमार भूमध्य समुद्रात होते, आणि बाकीचे उत्तरेकडे बाल्टिक समुद्राच्या तोडाशी पाठविण्यात आले. रशियन गलबतांचा कोडमारा करण्यासाठी बाल्टिक समुद्रामध्ये

इंग्लिश आरमार गेले होते. पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही. रशियाची गलबते काळ्या समुद्रात बिनहरकत जात येत होती. ती आपला माल फ्रेंच आणि जर्मन लोकाना विकीत. आणि ते लोक तो माल आपल्या गलबतात भरून पाठवीत. आणि फ्रेंच व जर्मन ह्या लोकाशी लढाई नसल्यामुळे त्याच्या गलबताना इंग्लिशाना हरकत करतां येत नसे. इकडे रशियाने चीनच्या किनाऱ्यावरही कांही गडबड चालविली होती. तेव्हा तिकडे पाठविण्या-साठीही इंग्लडला काही गलबते पाहिजे होती. जपानचा या लढाईमध्ये काहीं संबध नसल्यामुळे तिकडील मदत इंग्लिशाना मागता येईना. अशा सर्व बाजूनी इंग्लडवर अडचणी येत असता १९०५ सालच्या जून महिन्याच्या प्रारभी एकाएकी अशी बातमी आली की, तीन फ्रेंच आगबोटी दगड भरून सुवेझच्या कालव्यातून येत असता एकाएकी फुटून बुडाल्या, व तेथून गलबते जाण्यायेण्याचा रस्ता त्याच्या योगाने अगदीं बद होऊन पडला. सुवेझचा रस्ता बद करून टाकण्यासाठी फ्रेंचानी मुद्दाम ही गोष्ट केली की काय, याबद्दल खात्रीलायक माहिती नाही. हा रस्ता बद झाल्यामुळे हिंदुस्थानात मदत घेऊन चाललेली जी गलबते भूमध्य समुद्रात अर्ध्या वाटेवर गेली होती, ती माघारी बोलावून केप ऑफ गुडहोपच्या रस्त्याने पाठविणे भाग पडले. अशा स्थितीत खुद्द इंग्लडच्या किनाऱ्याचे सरक्षण करण्याची तजवीज काही एक नव्हती. इंग्लडचा सर्व किनारा मोकळा आहे ही बातमी यूरोप खडातील प्रत्येक देशातील गुप्त बातम्या काढणाऱ्या ऑफिसातून माहीत होती. अशा स्थितीत एके दिवशीं जर्मनीचे आरमार आपल्या बदरातून बाहेर निघाले आणि स्कॉटूलडच्या उत्तरे-कडून चालले. याने तर इंग्लडमध्ये फारच गडबड उडून गेली. इतक्यात समुद्रा-तील सर्व तारा तुटल्याबलद्दची बातमी आली. दक्षिण अफ्रिकेची तार तुटली, तेव्हा ती काही कारणाने तुटली असेल असे वाटले. परतु पुढे असे कळून आले की नॉर्थ सीमधील तार व हिंदुस्थानाकडे गलेली तार याही तुटल्या आहेत. तेव्हा हे शत्रूचेच कृत्य असावे असे इंग्लिशाना वाटले. व चोहोकडून सकटाची वेळ आली असता आपले आरमार दूर दूर ठिकाणी कसे पागले जाते, इंग्लडचा किनारा सरक्षणावांचून कसा उघडा पडतो, सुवेझचा रस्ता थोडया युक्तीने कसा बद होतो, आणि तारा तोडून टाकल्या म्हणजे विस्तीर्ण साम्राज्याचे एक लहानसे बेट एकाएकी कसे बनून जाते, याबद्दलची कल्पना इंग्लिशाना

त्या वेळी आली. जर्मन आरमाराचा पाठलाग करण्याकरिता काही थोडे बहुत शिल्लक असलेले इंग्लिश आरमार पाठविण्यात आले, त्यामुळे इंग्लिश चॅनेल अगदीच उघडा पडला. व त्या चॅनेलच्या पलीकडच्या किनाऱ्यावर फ्रेंचाचे आरमार जय्यत तयार होते. तरी पण फ्रेंच लोक बाह्यत्कारी इंग्लिशापाशी अतिशय गोड गोड बोलत होते. या सुमारास इंग्लंडशी लढाई सुरू करण्याचा जर्मनीचा निश्चय ठरून राहिला होता. परंतु त्याला काही विघ्न आले. इंग्लंडमध्ये असलेल्या जर्मन लोकांनी या वेळी एक कट केला होता. वूलविच् हे इंग्लिशाचे दारूगोळा ठेवण्याचे जे मुख्य ठिकाण त्या ठिकाणी रात्री एक वाजता सर्व जर्मन लोकांनी जमून तेथील भिंतीवर शिड्या लावून चढून आतील सामानाला आग लावून द्यावयाची, असा त्या कटातील मंडळीचा विचार होता. परंतु पोलिसला त्यांची बातमी कळल्यामुळे तो बेत फसला, व त्यामुळे जर्मनीमधील लोकांनीही आपला बेत काही वेळ तहकूब केला इतक्यात फ्रेंच लोकांचे आरमार आपल्या जागेवरून हल्ले, व उत्तर समुद्राकडे त्याने आपला रोख वळविला. इकडे इंग्लंडमध्ये पार्लमेंटची बैठक ४ ऑगस्टलाच संपून पार्लमेंट बंद झाले होते. सर्व सभासद आपल्या गावी निघून गेले होते, व खुद्द प्रिन्स ऑफ वेल्स हेही एक घोड्याचे प्रदर्शन पाहण्याकरिता लिंकनशायरमध्ये गेले होते. लॉर्ड रोझबरी हे जे फॉरिन ऑफिसचे काम त्या वेळी पाहत होते, तेही रशियाने चालविलेल्या लढाईशिवाय दुसरे काही फारसे काम नाही असे पाहून लंडन सोडून डालमेनी या ठिकाणी विश्रांतीकरिता गेले होते. ते ऑगस्टच्या ५ व्या तारखेला गेले. त्याच दिवशी फ्रेंचाचा वकील लॉर्ड रोझबरीकडे गेला होता. परंतु त्याची भेट न झाल्यामुळे त्याने एक खलिता लॉर्ड रोझबरीकडे ताबडतोब पाठवून देण्यासाठी लिहून दिला. आणि तो वकील त्याच रात्री आपल्या सर्व मंडळीसह पॅरीसला निघून गेला. फ्रेंच वकिलाने दिलेला खलिता लॉर्ड रोजबरी यांना फारच उशीरा पोचला. त्या खलित्यात फ्रेंचानी इंग्लिशाशी का लढाई सुरू केली आहे याची कारणे दर्शविण्यात आली होती. इतके होते आहे न होते आहे तोच दुसरे दिवशी पहाटेस स्पर्नहेडजवळ फ्रेंच सैन्य येऊन इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर उतरले. त्या सैन्याचे पहिले काम तारा तोडून टाकण्याचे होते. नंतर त्या सैन्यातील शिपाई मोटार सायकलवर बसून चोहोकडे निघाले व ठिक-

ठिकाणची शस्त्रे, दारूगोळा, घोडी वगैरे सामान ते आपल्या हस्तगत करीत चालले. त्यांनी घोडे फरान्समधून बिलकुल आणले नव्हते. तरी इंग्लिशांच्या घोड्यांनी फरेंचांना कोणतीही उणीव भासू दिली नाही. फरेंचांनी जिकडे तिकडे तारा तोडल्या, पूल पाडले, आणि उथळ गलबतांच्या साधनाने नद्यांच्या पात्रांतून आणि कालव्यांतून त्यांनी इंग्लंडांत प्रवेश केला. त्यांना जे जय मिळाले त्यांत विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे ही होय की, खुद्द प्रिन्स ऑफ वेल्स हेही त्यांच्या हातीं सांपडले. या गोष्टी होईपर्यंत फरान्सचें बहुतेक सैन्य इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर येऊन उतरलें. नंतर बऱ्याच वेळाने इंग्लिशांना वाटूं लागलें कीं, फरेंच लोक आपल्या देशावर खरोखरच स्वारी करण्याकरितां आले आहेत. असें कळल्यावर इंग्लिश लोकांनीं पुष्कळ पराकाष्ठा केली, परंतु कांहीं उपयोग झाला नाहीं. इंग्लिशांकडील सेनापतीच्या हाताखालील शिपाई अगदीं नवखे असल्यामुळें अखेरीस लढाईमध्यें फरेंचांनाच जय प्राप्त झाला. असाच क्रम पुढें चालला असता तर फरेंचांनीं सर्व इंग्लंड काबीज करून घेतलें असतें. परंतु इतक्यांत बाल्टिक समुद्रामध्यें गेलेलें आरमार माघारें आलें व त्या योगानें इंग्लंडचा बचाव लागला. पुढें लवकरच सर्व राष्ट्रांमध्यें तह झाला, आणि फिरून एकदां यूरोप खंडामध्यें सर्वत्र शांतता नांदूं लागली.

ही हकीकत सर टामस हालवें यांनीं मागील गोष्टी आठवून आठवून एकत्र करून लिहिलेली आहे. इंग्लंडनें आपलें सैन्य आणि आरमार यांजवरील खर्च कमी केल्याचे परिणाम, फरान्स, जर्मनी, रशिया येथील लोकांच्या मनामध्यें इंग्लिशांविषयीं वाणलेल्या द्वेषाचा परिणाम, सुएझचा कालवा, आर्मी कोअर्स, आरमारें, मिलिशिया, समुद्रांतील केबल्स आणि जमिनीवरील तारा वगैरे क्षणभंगुर साधनांवर बांधलेल्या मोठमोठ्या आशांचें निष्फलत्व, अतिशय मोठ्या दिसणाऱ्या फापटपसाऱ्याची क्षणभंगुरता वगैरे अनेक गोष्टी वरील हकीकतीवरून इंग्लिशांखेरीज कोणाच्याही मनामध्यें चांगल्या रीतीनें ठसल्यावांचून राहणार नाहींत.

स्वयंवर व संकुल युद्ध : : ८

कोकिळाबाई दिसण्यात अगदी कोवळ्या आणि तरुण दिसत असत, तर पण त्यांचे वय चाळीशीच्या जवळ जवळ आलेलें होतें. त्यांना वैधव्य आल्याला आठ दहा वर्षे झाली होती, तरी पण त्या बहुतेक बाबतीत अगदी एखाद्या सवाष्ण बायकोप्रमाणे दिसत असत आणि वागतही असत. त्या फार पापभीरु होत्या, व हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे आपण नेहमी आपले आचरण ठेवावे अशी त्यांची फार इच्छा असे. त्यांचे विचार नेहमी हिंदुधर्मशास्त्रामध्ये घोटाळत असत. कांही करावयाचे झाले तरी ते हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे करावयाचे अशी आपली सवय त्यांच्या मनाला लागूनच गेलेली होती. फार काय, त्यांच्या मनातून पुनर्विवाह करावयाचा होता, परंतु तोसुद्धा हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे सशास्त्र होतो किंवा नाही, याची यांच्या मनाला शंका वाटत होती. परंतु कोणी एका सद्गृहस्थाने कोकिळाबाईंना असे सांगितले की, पुनर्विवाह सशास्त्र आहे किंवा अशास्त्र आहे याच्याबद्दल शंकराचार्यांच्या नजरेखाली पूर्वी एकदा वादविवाद झाला होता, त्यात पंच नेमण्यात आले होते, व त्यांच्या बहुमताने जे निश्चित होईल त्याप्रमाणे करावें असें ठरलें होतें. त्या पंचापैकी सहाजण पुनर्विवाहाला विरुद्ध होते तरी पण बाकी चौघेजण पुनर्विवाह सशास्त्र आहे असेंच म्हणत होतें. ही हकीकत ऐकून आणि पुनर्विवाहाच्या सशास्त्रतेबद्दलचे हे दांडगें प्रमाण लक्षात आणून पुनर्विवाह सशास्त्रच असला पाहिजे, अशी कोकिळाबाईंच्या मनाची खात्री झाली, व पुनर्विवाह करण्यात आपण आपल्या धर्माच्याविरुद्ध जात नाही असे समजून त्यांनी एके दिवशी आपला पुनर्विवाह करून घेण्याचा निश्चय कायम केला.

आपत्यांतील सगळ्या वेदकालीन आणि पुराणकालीन चाली अमलांत आणाव्या ही कोकिळाबाईंची फार मोठी महत्त्वाकांक्षा. त्यामुळे पुनर्विवाहाबरो-

बरच स्वयवराचीही चाल आपल्यामध्ये फिरून सुरू करता आली तर फार बरे होईल, असे त्याना वाटले. व त्यानी स्वयवराने आपला पुनर्विवाह करण्याचे ठरविले. व तो आपला विचार त्यानी एका वर्तमानपत्रातून प्रसिद्ध करून जगाला कळविला. ही पुनर्विवाहाच्या स्वयवराची नोटीस प्रसिद्ध झाल्यापासून जिकडे तिकडे गडबड उडून गेली. हिंदुधर्माच्या चालीरीतीप्रमाणे ऑगस्ट महिन्याची पाचवी तारीख हा स्वयवराचा दिवस नेमण्यात आला होता. कोकिळाबाई ज्या शहरात राहत होत्या त्या शहरात आगस्टची पाचवी तारीख हा फारच महत्त्वाचा दिवस होता. ही पुनर्विवाहाच्या स्वयवराची बातमी ऐकून छप्पन देशचे आणि शहाण्णव कुळींचे पुनर्विवाहास तयार असलेले सर्व लोक त्या शहरात येऊन दाखल झाले होते. कोणी आपल्या स्नेह्याच्या येथे उतरले होते, कोणी इग्रजी खानावळीतून बिऱ्हाड लाविले होते, आणि कोणी इग्रजी दुकानातून मिळणाऱ्या फराळाच्या जिनसावर दिवस काढीत होते. स्वयवराच्या जागेकरिता एक मोठा थोरला दिवाणखाना भाड्याने घेण्यात आला होता, व तो दिवाणखाना छते, हड्या, झुंबरे, मत्रज्या, गालिचे, खुर्च्या वगैरे साधनानीं अत्यत सुशोभित केलेला होता. तारीख पाच ऑगस्ट रोजी सकाळी दहा वाजण्याच्या आधी ते छप्पन देशचे आणि शहाण्णव जातींचे पुनर्विवाहासाठी तयार असलेले लोक त्या दिवाणखान्यात येऊन नबरवारीने आपापल्या जागेवर बसले होते, व विवाहाचा मगलवेष धारण करून व हातामध्ये ती सौवर्ण पुष्पमालिका घेऊन नववधूप्रमाणे कोकिळाबाई आपल्याला वरण्याकरिता केव्हा येतात, इकडे सर्वांचे डोळे लागून राहिले होते. इतक्यात एकाएकी त्या दिवाणखान्याच्या भिंतीतील एक लहानसा दरवाजा उघडला आणि त्यामधून कोकिळाबाई बाहेर पडल्या. त्या वेळचा त्याचा पोशाख फारच रमणीय दिसत होता. ईषद्दीर्घविलबी केसावरून त्यानी मुडावळ्या बाधल्या होत्या. त्यामुळे त्याचे स्वरूप फारच मोहक दिसत होते. त्याच्याबरोबर कामदकी या नावाची एक बाई बाहेर आली. ही बाई फार चतुरस्र होती. ह्या बाईला पुनर्विवाहास तयार असलेले पुरुष आणि तयार असलेल्या स्त्रिया याच्याबद्दलची सर्व माहिती होती. व या उभयवर्गाच्यामध्ये निरोप पोहोचविणे किंवा नजराण्याची नेआण करणे वगैरे सर्व कामे करण्यात ही बाई फार कुशल असे. कोकिळाबाई स्वतः जरी धूर्त होत्या तरी हे छप्पन देशचे आणि शहाण्णव जातीचे पुनर्विवाहास तयार

असलेले जे लोक जमले होते, त्या सगळ्यांची माहिती कोकिळाबाईना नव्हती. पण ती माहिती स्वयवराच्या वेळी मिळणे जरूर असल्यामुळे व ती सर्व माहिती कामदकीबाईला माहीत असल्यामुळे, इदुमती जशी आपत्या स्वयवराच्या वेळी सुनदेला आपल्याबरोबर घेऊन निघाली, त्याप्रमाणे कोकिळाबाई कामदकीला आपल्याबरोबर घेऊन त्या पुनर्विवाहास तयार असलेल्या लोकाच्या खुर्च्याच्या पक्तीमधून चालण्याकरिता निघाल्या. त्या वेळी पुनर्विवाहास तयार असलेल्या लोकाची फारच गाळण उडून गेली. सगळ्यात आपण चागले दिसावे आणि आपले स्वरूप त्या नववधूच्या अतःकरणात शिरावे यासाठी जो तो प्रयत्न करू लागला. कोणी आपत्या कोटाची बटणे खुली केली, कोणी खुली असलेली बद केली, कोणी आपल्या टोप्या सरसावल्या, कोणी हातरुमालानी तोडावरील घाम पुसला, कोणी खिशातील घड्याळे काढून वेळ पाहू लागले आणि कोणी तोडातील जळक्या विड्या काड्याच्या पेटीवर विझवून ते तुकडे सुरक्षित ठेवू लागले. अशा प्रकारची त्या नवऱ्या मुलामध्ये गडबड चालली आहे तो कोकिळाबाईचा स्वयवरसमारभ सुरू झाला. कामदकी पुढे चालली आहे, कोकिळाबाई त्याच्या पाठीमागून जात आहेत, आणि प्रत्येक नवऱ्या मुलाचे वर्णन कोकिळेच्या माहितीकरिता कामदकी सागत चालली आहे असा प्रकार सुरू झाला. कामदकी पहिल्या नवऱ्या मुलाला उद्देशून कोकिळेला म्हणाली:–बाई, हा तुझ्या मनास येतो काय ? हा मोठा सुधारक आहे. याच्याशी जर तू पुनर्विवाह केलास तर तुझे अनेक फायदे होणार आहेत. मुख्य फायदा हा होईल की, तुझ्या ससारात तुला याच्या घरी पाहुण्यापासून कधीही त्रास सोसावा लागणार नाही. कारण, याचे घर वाळीत टाकलेले आहे. अथवा तो नको असेल तर हा दुसरा पहा. हाही मोठा सुधारक आहे. याच्यापासून मोठा फायदा हा आहे की, याच्या घरी असताना तुला चोरीबद्दल कधीही भय बाळगण्याचे कारण उरणार नाही. कारण, याच्या घरामध्ये चहाचे चिनी पेले, आणि बिस्किटाचे जस्ती डबे यांच्याशिवाय काही एक नाही, ही गोष्ट याच्या गावातील सगळ्या लोकाना ठाऊक झालेली आहे. नतर पुढे सरून तिसऱ्या एकाकडे बोट दाखवून कामदकी म्हणाली:—हे कोकिळे, ते वर जर तुझ्या मनास येत नसतील, तर तू याला अवश्य वर. सासू, सासरा, नणदा, भावजया वगैरेचा किती त्रास असतो, हे बायकाना सांगावयाला पाहिजे असे नाही. तो त्रास चुकावयाला पाहिजे असेल-

तर तू याच्याशी रममाण हो. कारण, मी अतिशय मोठा सुधारक आहे असे वाटून हा अतिशय बहकून जाऊन भलभलतेच करू लागल्या कारणाने याच्या आईबापानी आपल्या कुटुबातून याला बाहेर हाकलून लाविला असल्यामुळे हा हल्ली एका मिशनऱ्याच्या पागेत एकटाच राहत आहे. असला नवरा मिळणे फार दुर्घट आहे. तरी पण ' भिन्नरुचिर्हि लोकः ' या न्यायाने जर तुला हा आवडत नसेल, तर हा पलीकडे एक नवरा मुलगा बसला आहे तो पहा. याच्याशी लग्न केले असता तुझी मोठमोठ्या साहेब लोकात ओळख होण्याचा फार सभव आहे. कारण हा तुझा भावी नवरा चाकरी मागण्यासाठी ज्याच्या बगल्यावर गेला नाही असा एकही साहेब आपल्या या देशात नसेल. अथवा या दुसऱ्या सुधारकाशी जर तू लग्न लावशील तर त्यापासूनही तुझे अनत कल्याण होणार आहे. हा मोठा शूर आहे व बैल ज्याप्रमाणे आपल्या पायाखाली चिखल तुडवितात त्याप्रमाणे याने हिंदुस्थानातील सर्व जुन्या चालीरीति आपल्या पायाखाली तुडवून टाकल्या आहेत. कारण, हा त्याच्याप्रमाणे कधी वागत नाही. अथवा तुला देवाची पूजा करणे, देवाला जाणे, देवाला नमस्कार करणे, वगैरे गोष्टींचा कटाळा आला असेल तर तू त्या पलीकडच्या महासुधारकाच्या गळ्यामध्ये माळ घाल. कारण, तो प्रार्थनासमाजी आहे. किंवा हा नास्तिक असेल अशी तुला भीति वाटत असली तर तू याला वरू नको. त्याच्या शेजारी बसलेला तुला पसत पडेल असे मला वाटते. कारण, तो पक्का आस्तिक आहे. का की त्याने एक नवीन युक्ति शोधून काढिली आहे ती अशी की, सुधारणेची एकच बाब हाती घ्यावयाची, व बाकीच्या सर्व बाबतीत अगदी धर्माभिमानी लोकाप्रमाणे वागावयाचे, असा याने अलीकडे आव घातला आहे. आता कोकिळे, या दिवसामध्ये प्रत्येकाने थोडीबहुत सुधारणा आपआपल्या शक्तीप्रमाणे केली पाहिजे. तेव्हा तुला जर जातिभेदाचे बड मोडण्याची सुधारणा करावयाची असेल, तर तू त्या पलीकडच्या रागेतील खुर्च्यावर बसलेल्या नवरदेवाना वर. कारण त्यातील कोणी गुजराथी आहेत, कोणी तेलगी आहेत, कोणी परभू आहेत, कोणी कमअस्सल आहेत, कोणी नेटिव ख्रिश्चन आहेत, आणि कोणी ब्राह्मण आहेत. पण हेही तुझ्या मनास येत आहेत असे दिसत नाही. तेव्हा पुढे चल. तुला दुसऱ्या तऱ्हेचे सुधारक दाखविते. तुला कदाचित् समाजाची भीति वाटत असेल; आणि आपण एखादा सुधारक नवरा वरिला, आणि त्याने बोलल्याप्रमाणे कृति

केली तर त्यामुळे आपला समाज विरुद्ध होऊन आपले विनाकारण नुकसान होईल, अशी जर तुला शंका वाटत असेल, तर मी सांगते या सुधारकाला तू बेलाशक वर. कारण, हा सुधारक लागोपाठ आज तेरा वर्षे सामाजिक परिषदेमध्ये निरनिराळ्या विषयावर बोलत आलेला आहे. पण याने सुधारणेची अमुक एक गोष्ट केली, असा आळ धर्माभिमानी लोकसुद्धा याच्यावर घालण्याला धजणार नाहीत. तेव्हा इतका बोलका सुधारक नवरा तुला दुसऱ्या कोठेही मिळावयाचा नाही. वास्तविक पाहिले असता सुधारकाच्या अगातला हा गुण काही हलका नव्हे. तरी पण तो नवरा मुलगा कोकिळेला नाही आवडला झाले ! तेव्हा कामदकी दोन खुर्च्या पुढे सरून फिरून कोकिळेला म्हणाली—तुला हिमालय पर्वतावर चढणारा नवरा पाहिजे असेल तर याला वर, हिंदुसमाजाला धरणीकपाचे धक्के देणारा नवरा पाहिजे असेल तर त्याला वर, सबगोलकार करणारा पाहिजे असेल तर त्याला वर, ज्याच्या अगावर वज्रासारख्या अस्त्राचे प्रहार केले तरी लागावयाचे नाहीत असा नवरा पाहिजे असल्यास त्याला वर. अशा रीतीने तिने कोकिळेला अनेक नवरे दाखविले, परतु त्यापैकी तिला फारसे कोणी पसत पडले नाहीत, व मला यापैकी स्वयवरणाला कोणीही एक पसत पडत नाहीत, असे तिने अखेरीस आपले मत सर्वांना जाहीर रीतीने कळविले तेव्हा सर्वांना अतिशय दु.ख झाले. प्रत्येकाची मनापासून इतकी वर्णने केली ती सर्व फुकट गेली म्हणून कामदकीलाही वाईट वाटले, व छप्पन देशचे जे नवरे मुलगे आपल्या पदरच्या खर्चाने या स्वयवराकरिता आले होते, त्याना अगदी वेड्यासारखे होऊन गेले. व आता आपल्या गावच्या लोकानी पुनर्विवाहाची बायको कोठे आहे म्हणून विचारले तर त्याना काय सागावे अशी त्याना मोठी पचाईत पडली व त्यामुळे ते अगदी चवताळून गेले. आपण इतकी सुधारणा करीत असता, आणि आपण इतके मोठे सुधारक झालो असता अजूनही आपल्याला बायका पसत करीत नाहीत, म्हणजे आम्ही आता याच्यापलीकडे सुधारणा तरी करावयाची कशी ? असे विचार मनात येऊन त्यातील शूर होते ते कोकिळाबाईच्या अगावर धावून गेले, आणि आपण पुढे जाण्यासाठी दुसऱ्याना मागे ढकलीत ढकलीत त्या नवरदेवानी कोकिळाबाईच्या अगावर अतिशय गर्दी केली व तिला उद्देशून अनेकजण अनेक बोलू लागले— आम्ही इतक्या खटपटी करतो तरी आमच्यापैकी कोणीच तुमच्या मनास येत

नाही, याचा अर्थ काय ? आमच्या महत्कृत्याना काही किंमतच नाही की काय ? आम्ही केस राखले आहेत चष्मे लावतो, बूट घालतो, देवाची थट्टा करतो, उपयुक्त चालीविरुद्ध वागतो, धर्माला धाब्यावर बसवितो, जातिभेद मोडला पाहिजे म्हणून बोलतो, पाहिजे त्या निरनिराळ्या जातीचे एकमेकाशी पुनर्विवाह झाले तरी त्याचे अभिनदन करतो, स्वत.चे कांही कार्य नसतं तेव्हा समाजाची बिलकुल पर्वा करीत नाही. प्रत्येक वर्षी दगडावर दगड ठेवून आणि खुर्चीवर अध्यक्ष ठेवून सुधारणेच्या सभा भरवितो, सडकून बोलतो, परस्पर लोक सुधारणा करीत असले तर अशीच सुधारणा झाली पाहिजे म्हणून म्हणतो, अशा एक ना दोन हजारो गोष्टी आम्ही करीत असता त्याचे चीज झाले नाही, तर मग त्या करण्यापासून काय उपयोग ? असे अनेक शब्द उच्चारून तेथे त्यानी बराच गिल्ला केला. जिकडे तिकडे गडबड आणि ओरड सुरू झाली व सगळाच गोंधळ माजून गेला. कोणी हातात काठया घेऊन उठले, व एकमेकावर धावू लागले, कोणी खुर्च्यावर उभे राहिले, कोणाच्या खुर्च्या फाटल्या, आणि काही खुर्च्या मोडल्या. कोकिळाबाई ही स्त्रीजातीची असल्यामुळे तिच्याविरुद्ध इतका दगा करणे असभ्यपणाचे होय, असे मानणारा एक पक्ष दुसऱ्या पक्षाशी हातात काठ्या घेऊन भाडू लागला. त्याच्या भाडणात तेथील हड्या, झुबरे छताला टागलेली होती त्यापैकी बहुतेक जमिनीवर उतरली. आज या दिवाणखान्यात पुनर्विवाहाचा स्वयवर व्हावयाचा आहे, अशी बातमी पूर्वीच पसरली असल्यामुळे सोडावॉटर, लेमोनेड, व्हिस्की, बर्फ, कोल्ड्रिंक, काडयाच्या पेट्या वगैरे जिन्नस विकणाराची दुकाने तेथे बरीच जमा झाली होती. त्याच्याही बाटल्यापैकी बऱ्याच बाटल्या रिकाम्या होऊन आणि फुटून जाऊन या भाडणात कामास आल्या. सगळीकडे गोंधळ आणि अस्ताव्यस्तपणा आणि कलकलाट होऊ लागला. आपल्यामुळे हा सगळा एवढा अनर्थ ओढवत आहे आणि हे सकुल युद्ध माजून राहिले आहे, तेव्हा याचे उपशमन आपणच काही तरी केले पाहिजे असे मनात आणून जो सुधारक सगळ्यात पुढे होऊन आणि अतिशय मोठ्याने ओरडून भाडत होता, त्याचा हात धरून कोकिळाबाईने म्हटले की, बरे आहे, थाबा, तुमचे म्हणणे मला बरोबर दिसते. तेव्हा स्वयवराच्या नियमाप्रमाणे मी तुम्हाला पसत करते. आता तुम्ही आणि मी मिळून पुनर्विवाह लावू या. हे शब्द बाहेर निघत आहेत न

निघत आहेत तोच मोठयाने भाडणारा सुधारक म्हणाला, छे, छे, मी स्वतः-करिता मुळीच भाडत नाही. आमच्या घरी माझ्या वडील मामाच्या पुतणीची काकी आहे तिने मला अजून पुनर्विवाहाची परवानगी दिली नाही, सबब मी आपल्यासाठी भाडत नाही. माझे भाडण तत्त्वासाठी आहे व्यक्ती-साठी नाही हे त्याचे शब्द ऐकून कोकिळाबाईने दुसऱ्या एका त्यातील अग्रेसरचा हात धरिला. तेव्हा तो म्हणाला, देशाच्या उन्नतीसाठी असे झाले पाहिजे, असा माझ्या म्हणण्यातील मुद्दा आहे. आणि पुनर्विवाहाच्या जोडप्याच्या संततीला कुंड गोळक, रंड गोळक वगैरे हलक्या जातीमध्ये न मोडता, ते सर्व जातीमध्ये श्रेष्ठ होत असे जर सगळा हिंदुसमाज एक कबूली-पत्र मला लिहून देत असेल तर मी हे धाडसाचे, शौर्याचे, देशोन्नतीचे, परोपकाराचे आणि भूतदयेचे कृत्य करण्याला एका पायावर तयार होईन. ‘न कर्त्याचा वार शनवार’ या वर्गापैकी हे उत्तर ऐकून कोकिळाबाईने त्याचा हात सोडून दिला, व तिसऱ्या एका सुधारक पुढाऱ्याचा हात धरण्याला ती पुढे सरसावली. इतका प्रकार होत आहे तो त्या दिवाणखान्यात माजलेली गर्दी बरीच कमी झाली. पूर्वी भाडणाच्या आवेशात कोकिळाबाईच्या अगावर जे अगदी तुटून पडत होते ते हळूहळू एक एक पाऊल मागे घेऊ लागले. दिवाणखान्यात नवरदेवाची थोडया वेळापूर्वी जी अतिशय भीड झाली होती तेथे आता हळूहळू पातळाई दिसू लागली. पुष्कळानी आपल्या घरचा रस्ता सुधारला. ही पुनर्विवाहाची माळ आपल्या गळ्यात पडली तर आपले कसे होईल आणि आपला छळ झाला तर तो सोसण्याचे आपल्या अगा-मध्ये सामर्थ्य कोठे आहे, असे अनेक विचार मनात येऊन बहुतेकानी आपल्यावर पाळी येण्याच्यापूर्वी येथून पाय काढला. कोकिळाबाईला ती सर्व सुधारक मडळी त्या दिवाणखान्यातून हाकलून लावण्याला हाच उत्तम उपाय वाटला, व ती सौवर्णमाला घेऊन ज्याच्या त्याच्या पुढे जाऊ लागली, तेव्हां चटसारे सुधारक “का हो तुम्ही पळून चालला” असे एकमेकास म्हणत तेथून पाय काढून पटापट पळून गेले. आणि आता या दिवाणखान्यात रक्त-पात होतो की काय, अशी ज्याबद्दल भीति पडली होती, तो दिवाणखाना पाच मिनिटाच्या आत खाली झाला व तेथे औषधालासुद्धा सुधारक उरला नाही.

हिंदुस्थानची गरिबी नाहींशी करण्यासाठीं चार उपयुक्त सूचना : : १

हिंदुस्थान देश दिवसेदिवस अधिक भिकार होत चालला आहे. पूर्वी हिंदुस्थान देश अतिशय सपन्न म्हणून चोहोकडे ख्याति होती, व प्रत्येक गिधाडाला आपण हिंदुस्थानावर जाऊन चोच मारावी अशी महत्त्वाकाक्षा वाटत होती. परतु हल्ली हिंदुस्थानचे ते दिवस जाऊन हिंदुस्थान हा एक अतिशय भिकार देश असा याचा डका सर्व जगभर वाजून राहिला आहे, व आता या देशाकडे येण्यासाठी आपल्या पखाना श्रम द्यावे असे अतिशय भिकार गिधाडाच्याही मनामध्ये येईनासे झाले आहे. येथील लोक म्हणजे अर्थात् मूळचे रहिवाशी नेटिव लोक, इग्रज लोक नव्हेत, कगाल होत चालले आहेत. आणि चागल्या सुबत्तेच्या दिवसामध्येही कित्येक गरीब लोक उपाशी मरतात, आणि त्यातून दुष्काळाचे दिवस आले तर मग विचारावयालच नको, लक्षावधि लोक उपासमारीने मृत्युमुखात पडतात. अशी हिंदुस्थानची स्थिति होत चाललेली फक्त नेटिवानाच कळते असे नाही. इग्लिशाच्याही ती लक्षात येते. व खासगी रीतीने बोलत असता हिंदुस्थानची अशी अशी स्थिति झाली आहे असे ते कबूलही करतात. व या स्थितीला काही तरी आळा घालण्यासाठी त्यांच्यातील विचारी आणि दूरदृष्टि लोकाचे विचार आणि प्रयत्नही नेहमी काही तरी सुरू आहेत. एकदा काही साहेब लोक याच हिंदुस्थानच्या गरिबीबद्दल आणि उपासमारीबद्दल विचार करीत बसले असता, एकाच्या मनात पुढील कल्पना आली, तेव्हां ती त्याने आपल्या बाकीच्या मित्रमडळीना आणि सल्लामसलतगाराना सागितली. ती त्याना पसत पडली व तिची उपयुक्तता त्या मडळीना इतकी कांही भासली की, त्यानी ती आपल्या गोऱ्या रगाच्या

वरिष्ठ वर्गामध्ये बहुतेकांच्यापुढे ठेविली. आणि ती कल्पना ज्याच्या ज्याच्यापुढे गेली त्याच्या त्याच्याकडून ती पसत होऊनच आली. त्या कल्पनेच्य उत्पादक साहेबानी ती कल्पना दोन चार तत्त्वाच्या आधारावर उभारलेली होती. हिंदुस्थान गरीब होत चालले आहे, हा प्रश्न त्या साहेबाने घेतला, आणि हा हिंदुस्थानावरील गरीबीचा आळ जाण्याकरिता काय केले पाहिजे या विचाराला ते लागले. अर्थात् गरीब देशाला श्रीमत करावयाचे, म्हणजे श्रीमत देशामध्ये गरीब देशापेक्षा जास्त काय असते हे पाहण्याकडे ते साहेब प्रथमतः वळले. त्यानी इंग्लड, फरान्स, जर्मनी, अमेरिका हे देश हिंदुस्थानच्याजवळ आणून माडले, आणि त्या सर्वांची तुलना करण्याला सुरवात केली. त्या तुलनेमध्ये त्याना असे आढळून आले की, इंग्लड वगैरे जे श्रीमत देश आहेत त्यांच्यामध्ये त्या देशाच्या क्षेत्रफळाच्या मानाने लॅड रेव्हिन्यूचे उत्पन्न पुष्कळ जास्त आहे. ही खुबी त्याच्या लक्षात आल्याबरोबर आणि हिंदुस्थानच्या जमीनमहसुलाच्या पद्धतीतील हा दोष त्याच्या नजरेस आल्याबरोबर त्यांनी पहिला सिद्धान्त ठरविला तो असा की, हिंदुस्थानाला जर इंग्लड वगैरे देशाइतके श्रीमत दिसावयाला पाहिजे असेल, तर हिंदुस्थान देशाने ब्रिटिश सरकारला त्या मानाने शेतसारा पुष्कळ जास्त दिला पाहिजे. आतां हिंदुस्थानांतील लोक तक्रारी आहेत, आणि त्यना आपला हिंदुस्थान देश श्रीमत मात्र व्हावयाला पाहिजे आहे, परतु त्या श्रीमतीच्या इतमामाला शोभेल असा शेतसारा त्यांना द्यावयाला नको, ही नेटिव लोकाची खोड सदर साहेबाना चागली माहीत होती तरी पण कोणत्याही गोष्टीचा फायदा करून तो नेटिवापुढे माडला म्हणजे ती गोष्ट नेटिवाना शिरसावद्य होते हाही त्याच्या स्वभावातील सद्गुण साहेबाना माहीत होता. आणि एकदम घेण्यापेक्षा कोणाहीपासून हळूहळू थोडेथोडे घेतले असता तो ते सुखासतोषाने देतो हा मनुष्यस्वभाव लक्षात आणून साहेबानीं पहिली सूचना अशी लिहिली की, हल्ली तीस वर्षांनीं जमिनीचा शेतसारा वाढविण्याची सरकारने जी पद्धत ठेविली आहे तीच कायम ठेवावी. ज्या जमिनीवर पेशवाईमध्ये दहा रुपये शेतसारा दिला जात होता, त्याच जमिनीवर इंग्रज सरकारने एकदमच शभर रुपये वाढविले असते तर ते लोकांना फार जड वाटले असते. पण प्रत्येक तीस वर्षांनीं पन्नास पन्नास रुपये याप्रमाणे सरकार वाढवीत गेले तर तिसऱ्या रिव्हिजन सर्व्हेमध्ये सरकारचे

दीडशे रुपये होऊन शिवाय त्या देशाच्या मालकाला आपली जमीन उत्तरोत्तर जास्त कसदार आणि जास्त उत्पन्नाची होत चालली आहे असे समाधान वाटून तो जास्त सतुष्ट होईल हा एक फायदा होईल तो निराळाच. हळ्याहळ्याने रिव्हि-जन सर्व्हे करून त्या योगाने देशाची जमाबदी वाढली असता, देश कितीही भिकार झाला असला तरी तो ह ह म्हणता श्रीमत होईल. कॉंग्रेसवाले लोक कायमचा शेतसारा सर्व हिंदुस्थानावर असावा असे म्हणत आहेत. पण अज्ञानी बिचारे ! देश कशाने श्रीमत दिसतो, याची बापड्याना मुळीच कल्पना नाही. कॉंग्रेसची ही कल्पना सरकारने मुळीच ऐकू नये. उलट हल्ली तीस वर्षांनी जी रिव्हिजन सर्व्हे केली जाते ती पाहिजे असल्यास सरकारने पधरा वर्षांनी, इतकेच नव्हे दहा वर्षांनी केल्यास हरकत नाही. कारण तितक्या जलद हिंदुस्थान श्रीमत दिसू लागेल. देशाची श्रीमती श्रीमती म्हणजे काय ? ज्या देशातील शेतसारा पुष्कळ तो देश श्रीमत ! हे तत्त्व लक्षात बाळगून इग्रज सरकार हल्ली शेतसारा वाढवीतच आहे, पण तो त्यानी याच्याहीपेक्षा जास्त झपाट्याने वाढविला पाहिजे. कारण हिंदुस्थान देशाला झपाट्याने श्रीमत करणे हे त्याचे पहिले कर्तव्यकर्म आहे.

हिंदुस्थान देशाच्या श्रीमतीसबधाने सदर साहेबानी आणखीही कित्येक तत्त्वे सुचविली आहेत. हिंदुस्थान श्रीमत आहे व जास्त श्रीमत होत चालले आहे, असे जगाला दाखवावयाचे असेल तर हिंदुस्थानाने सदर साहेबाच्या मताप्रमाणे दुसरीही एक गोष्ट केली पाहिजे. जगात इग्लड, अमेरिका, वगैरे जी श्रीमत राष्ट्रे म्हणून नावाजलेली आहेत, तेथील कामगाराना जो पगार मिळतो त्याच्यापेक्षा जास्त मोठमोठाले पगार हिंदुस्थान देशाने आपल्यावर राज्य करणाऱ्या अधिकाऱ्याना द्यावे, म्हणजे हिंदुस्थानच्या श्रीमतीची सहजच खात्री होईल. हिंदुस्थानला जर युनायटेड स्टेट्सपेक्षा पाचपटीने अधिक श्रीमत व्हावयाचे असेल तर अमेरिकन प्रेसिडेंटला जितका पगार आहे, त्याच्या पाचपट अधिक पगार हिंदुस्थानने आपल्या व्हाइसरॉयला दिला म्हणजे झाले. इग्लडपेक्षा दसपट श्रीमती हिंदुस्थानला पाहिजे असेल तर इग्लडच्या प्राइम मिनिस्टरपेक्षा हिंदुस्थानाने आपल्या व्हाईसरॉयला दसपट पगार दिला म्हणजे झाले. अगदी सोपी युक्ति ! व तीही सगळी हिंदुस्थानच्याच हातात. इतर देशातून लोक जेथे पाच रुपये देत असतील तेथे हिंदुस्थानाने पचवीस दिले म्हणजे मग

हिंदुस्थान गरीब आहे असे म्हणण्याची कोणाची माय व्याली आहे ! हिंदुस्थानची गरिबी घालविण्याला सर्वात अतिशय उत्तम उपाय म्हटला म्हणजे हाच आहे. आजपर्यंतचे व्हाइसरॉय यथाशक्ति हा उपाय करीतच आले आहेत. तरी पण थोडया मुदतीत पुष्कळ कमिशने नेमून पोलीस कमिशन सारख्या रिपोर्टान्वये जास्त पगाराचे जास्त युरोपियन ठेवण्याबद्दल खटपट करून कर्झनसाहेब हिंदुस्थानाला आपली श्रीमती जगाच्या निदर्शनास आणून देण्याची जी उत्तम संधि देत आहेत ती फार वर्णनीय आहे आणि हाच क्रम जर हिंदुस्थानने पुढे चालविला तर थोडयाच दिवसात हिंदुस्थान किती श्रीमत होईल, याची कल्पनाही करता येणे शक्य नाही. एकदरीत हिंदुस्थान देश श्रीमत करण्याविषयी साहेबमजकुरानी अशा प्रकारचे काही उपाय सुचविले. परतु कोणत्याही देशांतील व्यक्ति श्रीमत झाल्यावाचून तो सर्व देश कधीही श्रीमत व्हावयाचा नाही, हे तत्त्व साहेबाना पूर्णपणे मान्य होते त्यामुळे या देशातील बहुतेक व्यक्तिही कशा श्रीमत दिसतील याविषयीसुद्धा त्यानी कित्येक सूचना केल्या आहेत. साहेबाचे असे म्हणणे आहे की, एकदर देश श्रीमत दिसण्यासाठी ज्याप्रमाणे शेतसारा वाढविला पाहिजे, त्याप्रमाणे निरनिराळ्या व्यक्तीना श्रीमत करण्यासाठी त्यांच्यावरील इनकमटॅक्स वाढविला पाहिजे. लॅन्ड रेव्हेन्यु देशाला श्रीमत करितो, आणि इनकमटॅक्स व्यक्तीना श्रीमत करितो. पूर्वीचे मोगल राजे, भट राजे, हे आपली चैन चालण्यासाठी, देश श्रीमत करण्यासाठी नव्हे, शेतसारा लोकापासून पिळून घेत असत. पण देशातील व्यक्तीना श्रीमत करणाऱ्या या इनकमटॅक्सची त्याना कल्पनाही नव्हती. इनकमटॅक्स हा थरमॉमीटर आहे. हा प्रत्येक मनुष्याला तो किती श्रीमत झाला आहे, हे प्रत्येक क्षणी दाखवीत असतो, व आपण इतके श्रीमत झालो आहो, याबद्दल त्या त्या व्यक्तीना समाधान वाटत असते. शिवाय आपण यदा इतके श्रीमत झालो तर पुढल्या वर्षी काही तरी जास्त श्रीमत होऊ, याबद्दल त्याना आनद होत असतो. कारण पुढल्या वर्षी आपल्यावर काही तरी जास्त इनकमटॅक्स बसेल अशी त्याना मागील व इतरांच्या अनुभवावरून खात्री असते. हल्ली हिंदुस्थान सरकारने दिल्लीदरबारच्या वेळी हजार रुपयाच्याखालील प्राप्तीवरचा कर उठविला आहे, त्यामुळे कदाचित् कांही दिवसपर्यंत हिंदुस्थानातील लोक व्यक्तिशः गरीब झालेले आहेत, असा कदाचित् कोणाचा गैरसमज

होण्याचा संभव आहे. पण एक दोन वर्षातच हिंदुस्थानातील एकदर इनकम-टॅक्सची बेरीज दिल्लीदरबारच्या पूर्वीच्या बेरजेशी सामना करूं लागून मध्यतरीं दुर्दैवाने हिंदुस्थानावर आलेला गरिबीचा आळ नाहीसा होऊन हिंदुस्थानातील व्यक्तीची श्रीमती पूर्ववत् कायम राहील किंवा वाढतही जाईल, अशी साहेबांना आशा आहे. परंतु या बाबतीत केवळ हिंदुस्थानच्या श्रीमतीकडे लक्ष देऊन साहेबांचे असे म्हणणे आहे की, हिंदुस्थान श्रीमत व्हावयाला पाहिजे असेल तर हिंदुस्थानातील व्यक्ति श्रीमत झाल्या पाहिजेत. आणि हिंदुस्थानातील व्यक्ति श्रीमत व्हावयाला पाहिजे असतील तर त्याच्यावरील इनकम टॅक्स वाढविला पाहिजे. दिल्लीदरबारकरिता दोन दिवस प्राप्तीवरील कर कमी केला असला तर ती गोष्ट वेगळी. पण फिरून सरकारने हिंदुस्थानास गरीब करण्याचा असा प्रयत्न कधीही करूं नये. जर हिंदुस्थान खरोखरच श्रीमत व्हावयाला पाहिजे आहे, तर पांचशेपेक्षाही कमी प्राप्तीवर, आणि दहा रुपयापेक्षाही जास्त दराचा कर बसविणे जरूर आहे. कर वाढतो ह्या म्हणण्यात काहीं अर्थ नाही. हिंदुस्थानातील व्यक्तीना श्रीमती यावयाला पाहिजे असेल तर ती फुकटची येणार नाही. आणि हिंदुस्थान देशातील एकदर व्यक्तीच्या प्राप्तीवरील कराचा आकडा अतिशय भयकर वाढलेला इतर युरोपियन मुत्सद्द्यानी पाहिला म्हणजे ब्रिटिश अमलाखालील हिंदुस्थान गरीब झालें असे म्हणण्याची कोणाची छाती होणार आहे ?

इतक्या दूरदर्शीपणाच्या सूचना ज्यानी केल्या त्या साहेबाची दृष्टि कोती कधीही नव्हती. त्याच्या लक्षात सर्व काही गोष्टी येत होत्या. जोपर्यंत उपास-मारीने माणसें मरत आहेत, तोपर्यंत लॅन्ड-रेव्हिन्यु, मोठया पगाराचे कामगार, आणि इनकमटॅक्स हे आपण कितीही वाढविलें तरी हिंदुस्थान खरोखरी श्रीमत झाले असे हिंदुस्थानातील दुराग्रही लोक आणि कॉंग्रेसवाले हे कधीही म्हणावयाचे नाहीत, हे साहेब मजकूर जाणून होते. म्हणून हिंदुस्थानातील नेहमीच्या आणि दुष्काळातील उपासमारीवर त्यानी आपल्या विचाराची तोफ वळविली. व अखेरीस त्यानी असे पाहिले की, हिंदुस्थानातील लोक कायद्यासारखे दुसरे कशालाही भीत नाहींत, तेव्हा लॅन्ड-रेव्हिन्यु, मोठया पगाराचे अधिकारी, आणि इनकमटॅक्स यांच्या वाढीच्या मुदतीला हिंदुस्थानांत गरिबीच्या विरुद्ध एक कायदा करून दिला म्हणजे सर्व काम होणार आहे, व

हिंदुस्थानात गरिबीचे नावही राहणार नाही. हिंदुस्थानवर मोगल किंवा भट राज्य करीत होते तेव्हा भिकार लोक दुर्मिळ असावे आणि इंग्रजांचे न्यायी राज्य हिंदुस्थानावर चालत असता हिंदुस्थानात भिकाऱ्याचा सुकाळ व्हावा, ही गोष्ट इंग्रजाच्या इभ्रतीला कमीपणा आणणारी आहे. तेव्हा इंग्रज सरकारने या गोष्टीकडे लक्ष देऊन गरिबीविरुद्ध हिंदुस्थानात एक कायदा पास करून घेतलाच पाहिजे. आणि कायदा केल्यावर हिंदुस्थानातील गरिबी नाहीशी होणार नाही, असे मानण्याला काय जागा आहे? हिंदुस्थानात सतीचा कायदा केला आणि सती बंद झाली, बालहत्तेच्याविरुद्ध कायदा केला आणि बालहत्या हिंदुस्थानातून नाहीशी झाली, संमतिवयाचा कायदा केला आणि त्या वयाच्या पूर्वीचे संभोग बंद झाले, लोकांच्या जमिनी सरकारने आपल्या ताब्यात घेण्याचा कायदा केला आणि त्या हळूहळू सरकारच्या हातात येत आहेत; बडोद्यात बालविवाहाविरुद्ध कायदा होत आहे आणि त्याप्रमाणे तेथं बालविवाह बंद होणार आहे. अशी जर स्थिति आहे तर गरिबीविरुद्ध कायदा केल्याने गरिबीही हिंदुस्थानात का होणार नाही? हिंदुस्थानात कायद्याने वाटेल ते होण्यासारखे आहे. करणारा मात्र पाहिजे. अशा प्रकारचा उपोद्घात करून गरिबीविरुद्ध करावयाच्या कायद्यातील काही महत्त्वाच्या कलमांची आणि बाबींची फोड सदर साहेबांनी फार विचारपूर्वक केली आहे.

ते म्हणतात की, गरिबीमध्ये पुष्कळ प्रकार आहेत. कित्येक लोक कंजुषपणामुळे अतिशय गरिबीने वागत असतात, आणि अगदी भिकाऱ्यासारखे दिसत असतात. त्यांचा या कायद्यातील 'गरीब' ह्या शब्दात समावेश केला जाऊ नये. कारण एकीकडे ते जरी अगदी भिकाऱ्यासारखे दिसत असले आणि लक्तऱ्या पांघरीत असले तरी देखील ते दुसरीकडे सरकारला हजारो रुपये इनकमटॅक्स भरीत असतात. यामुळे त्यांची गरिबी ही देशाच्या श्रीमंतीलाच परंपरेने कारणीभूत होत असल्याने गरिबीविरुद्ध कायद्यातील गुन्ह्याच्या कलमाखाली सरकारने त्यांना आणू नये. पण असे लोक खेरीजकरून बाकी जे कोणी गरीब असण्याचा गुन्हा करतील ते या कायद्यान्वये शिक्षेला पात्र व्हावेत. हिंदुस्थानात या गरिबीचा प्रकार म्हटला म्हणजे भिक्षा मागणे हा होय. इंग्लंडमध्ये भिक्षा मागणे हा गुन्हा म्हणून मानलेला आहे. त्याचप्रमाणे हिंदुस्थानातही हा गुन्हा म्हणून मानला जावा. कोणीही नेटिव

इंडियन भिक्षा मागताना आढळला तर पोलिसाने त्याला पकडून मॅजिस्ट्रेटकडे न्यावे, आणि मॅजिस्ट्रेटने त्याला शंभर रुपये दंड करावा. ह्या उपायाने भिक्षा मागण्याचा गुन्हा बहुतकरून बराच कमी होईल. पण पुष्कळ गरीब लोक अंगावर वाकळा घेऊन रस्त्याने हिंडत फिरत असतात. यावरून गरिबी एखादे वेळेला कोणाच्या चटकन नजरेला येईल. याकरिता असले देखावे कायद्याने प्रथम बंद केले पाहिजेत. जो कोणी भिकारी अंगावर वाकळा पांघरून रस्त्याने फिरेल, त्याला एकदम पन्नास रुपये दंड करावा, व त्या वाकळा त्याने फिरून वापरू नयेत म्हणून त्या त्याच्या अंगावरून ताबड-तोब काढून घेण्यात याव्या. अशा रीतीने हिंदुस्थानातील सर्व भिकाऱ्याच्या अंगावरच्या वाकळा सुमारे पांच वर्षांच्या अवकाशात सरकारला आपल्या ताब्यांत घेता येतील. आणि असे झाले म्हणजे हिंदुस्थानात वाकळा पांघर-णारा भिकारी एकही न उरल्यामुळे गरीब लोकांचे हिडिस देखावे दाखविणाऱ्या युरोपियन देशापेक्षाही हिंदुस्थान किती तरी जास्त श्रीमंत आहे, असे मत देण्याला कोणीही काकू करणार नाही. आणि शिवाय हिंदुस्थानातील सर्व चिंध्या इतक्या थोडक्या अवधीत बिनखर्चाने सरकारपाशी गोळा झाल्या तर तेवढ्या चिंध्या-वर कागदाच्या किती तरी गिरण्या चालविता येण्यासारख्या असल्याकारणाने त्यापासून हिंदुस्थानची औद्योगिक आणि सांपत्तिक स्थिति विलक्षण प्रकारची सुधारेल ती निराळीच! गरिबीच्या गुन्ह्याचा दुसरा एक प्रकार म्हटला म्हणजे थंडीत कुडकुडणे हा होय. हिंदुस्थानातील भिकारी लोक तर हा गुन्हा पौष, माघ या महिन्यात करीतच असतात. परंतु भीक न मागणारे लोकदेखील आप-आपल्या घरातून चोरून हा गुन्हा करीत असतात. हा गुन्हा इतका वाईट आहे की, थंडीच्या दिवसात एखादा पार्लमेंटचा मेंबर हिंदुस्थानात प्रवास करण्याकरिता आला, आणि त्याने थंडीत कुडकुडत पडलेले असंख्य लोक पाहिले म्हणजे हिंदुस्थान गरीब झाले आहे असे त्याने कोठून बोलून दाखविले नाही तरी त्याच्या मनाला खात्रीने वाटते. असला ग्रह फार अपायकारक असल्यामुळे या थंडीत कुडकुडण्याच्या गुन्ह्याला फार कडक शिक्षा ठेविली पाहिजे. हा गुन्हा दंडावर सोडण्यासारखा नाही. अतिशय थंडी पडली असतां हिंदुस्थानातील जो गरीब मनुष्य थंडीत कुडकुडत बसेल किंवा निजलेला आढळेल त्याला पन्नास फटके मारण्यात यावे. शिक्षेमध्ये दोन हेतु आहेत, एक

तर या कडक शिक्षेच्या भीतीने गरिबीच्या ह्या गुन्ह्याचा प्रकार पुष्कळ कमी होईल, आणि शिवाय डॉक्टर लोकाच्या मताप्रमाणे फटक्याच्या अगामध्ये उष्णता उत्पन्न करण्याचा धर्म असल्यामुळे ज्याना ही शिक्षा देण्यात येईल, त्याना त्यापासून सुखच होईल ! कारण त्यांना थडी वाजणार नाही. पण थडी वाजण्याची बद करण्याचा फटक्यामधील हा गुण फार दिवस टिकत नाही. फटक्याचे उठलेले वळ बरे झाले म्हणजे फिरून थडी वाजू लागते. याकरिता विलायतेहून येणाऱ्या उत्तम ब्लॅकेट्स पाच पाच रुपये किंमतीच्या, पाघरल्या असता थडी वाजत नाही, असा समज मॅजिस्ट्रेटानी आपआपल्या सर्व गुन्हेगाराना देण्याविषयी नेहमी दक्षता ठेवावी.

गरिबीपासून उत्पन्न होणाऱ्या या बारीक सारीक गुन्ह्याची अशा रीतीने व्यवस्था लाविल्यानतर गरिबीचा मोठा गुन्हा जो उपासमार याची व्यवस्था लावण्याकरिता ज्या काही सूचना करण्यात आल्या आहेत, त्यातील गोषवारा पुढे दिल्याप्रमाणे आहे. या नवीन होणाऱ्या कायद्याप्रमाणे उपास हा एक फौजदारी गुन्हा समजला जावा. परमेश्वराने मनुष्याला चावण्याकरिता दात, चाखण्याकरिता जीभ, गिळण्याकरिता गळा, आणि पचविण्याकरिता पोट, दिले असता मनुष्याने कृतघ्नपणाने या देणग्याचा काहीएक उपयोग न करिता दाताशी दात लावून बसणे, आणि उपास करणे, हा परमेश्वराच्या इच्छेविरुद्ध अतिशय मोठा गुन्हा आहे. शिवाय हिदुस्थानातील लोकाना खावयाला कमी दिलेले आहे असे नाही. जे हिंदुस्थान आज इग्लडला बहुतेक रीतीने पोशीत आहे, ते आपल्याला स्वत.ला पोसण्याला असमर्थ आहे, आणि तेथील लोकानी उपास काढले पाहिजेत, असे कोण म्हणेल ? खुशाल खावे, प्यावे, मजा मारावी. पण ते टाकून देऊन स्वतः उपास काढून आणि कधी कधी उपाशी मरूनही हिंदुस्थानातील गरीब लोकानी ब्रिटिश साम्राज्याच्या वैभवाला कमीपणा आणण्याचा जो क्रम चालविला आहे, तो अत्यत गर्हणीय असून शासनाला पात्र आहे. आपले नाक कापून दुसऱ्याला अपशकुन करणे हे कधीही चागले नव्हे. उपासाचा गुन्हा हा दोन प्रकारचा आहे. एक गुन्हा श्रीमत लोकही करीत असतात, आणि गरीब लोकाकडून दुसऱ्या प्रकारचा गुन्हा होतो. हिंदुस्थानातील मुख्य वर्ग म्हटले म्हणजे हिंदु आणि मुसलमान हे दोन होत. या दोघाच्याही धर्मांत उपास करण्याविषयी सागितले आहे व ते उपास पुष्कळ श्रीमत

लोकही करितात. परतु ही धर्माची बाबत असल्यामुळे सरकारने स्वतः यामध्ये न पडता ही उपाशी राहण्याची चाल मोडण्याचे काम—हे धर्माचे घर—मोडण्याचे कॉन्ट्रॅक्ट घेणारे सुधारक लोक निघाले आहेत त्याच्याकडे सोपविले असता ते हे काम फार चागल्या रीतीने करून देतील. त्यांच्याकडे ते काम सोपविले आणि सुधारकानी ते हाती घेतले आहे असे झाले आणि त्यावर सामाजिक परिषदेमधून ठराव पास होऊ लागले, म्हणजे त्याबद्दल बहुतकरून बडोद्यामध्ये एक कायदाच पास होईल. आणि एकदा हा प्रकार प्लेगप्रमाणे सुरू झाला म्हणजे त्याचा ससर्ग कोल्हापुराइतक्या दूर अतरावरही जाणे फारसे अशक्य आहे असे नाही. अशा रीतीने सुधारक लग्यासुग्यानी खालसा मुलखात आणि सुधारक राजानी नेटिव सस्थान त चळवळ सुरू केली म्हणजे धर्मसमजुतीच्या वेडगळपणामुळे चालू असलेले उपास सहज बद होतील. अशा रीतीने हे काम सुधारकाकडे सोपविल्याने निरुद्योगी श्रीमत पेन्शनरांना, चाकरीवरून हाकलून लाविलेल्यांना, आणि सरकारी नोकराना आपला वेळ फुकट दवडण्याला एक चागले साधन करून दिल्यासारखे होईल. आणि सरकारचा इष्ट हेतु साध्य होऊन सरकारने आमच्या धर्मात हात घातला, असेही कोणाला वाटणार नाही. लोक नाखूष झाले तर ते सुधारकांसबधाने होतील, आणि सरकार आमच्या धर्मात हात घालीत नाही म्हणून सरकारचे उलट लोक धन्यवादच गातील. म्हणून हा धार्मिक उपासासबधाचा साप पाहुण्याकडूनच मारावा हे उत्तम होय. आता गरिबीमुळे जे लोक उपास करतात त्याच्याविरुद्ध मात्र सरकारनेच अम्मलबजावणी केली पाहिजे. उपाशी राहणे हा किती मोठा गुन्हा आहे याची कोणाला कल्पना नाही. पण वास्तविक उपाशी राहणे म्हणजे खून करण्याइतका हा भयकर गुन्हा आहे. जो मनुष्य खून करतो तो काय करतो? तो ईश्वराने निर्माण केलेल्या मनुष्याच्या जीवाचा नाश करतो. आणि हीच गोष्ट करण्याचा प्रयत्न जो उपाशी राहतो तो करीत असतो. फरक एवढाच की, जो खून करतो तो दुसऱ्याच्या जीवाचा नाश करतो आणि उपाशी राहणारा आपल्या स्वतःचाच खून करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. मिळून दोन्हीही खूनच. असा हा जबरदस्त गुन्हा असूनही आणि हे गुन्हे हिंदुस्थानात प्रत्येक वर्षी लक्षावधि होत असूनही त्यांच्याकडे अजूनपर्यंत कोणाचेच लक्ष गेले नाही ही मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट होय. निदान यापुढे तरी उपाशी मरणाराला

कायद्याचे कडक शासन पाहिजे. जो इतका उपाशी राहील कीं, त्या उपाशी राहण्याने त्याचा जीवच जाईल, तो आपल्या स्वतःचा खून करतो असे समजून तो उपासमारीने मरण पावला असला तरी इतर उपाशी मरणाराना दहशत बसण्यासाठी त्याला फांशीची शिक्षा द्यावी. आणि प्रत्यक्ष जीव जाणार नाहीं परतु तो जाण्याच्या बेतात येईल इतके दिवसपर्यंत जो उपाशी राहील त्यानें प्रत्यक्ष खून नव्हे परतु सदोष मनुष्यवध केला असे समजून त्याला जन्मभरपर्यंत काळ्यापाण्याची किंवा सक्तमजुरीची शिक्षा देण्यांत यावी. आणि जो थोडे दिवसपर्यंत उपाशी राहील, परतु ज्या उपाशी राहण्याच्या योगाने त्याच्या हाता-पायातील हिंडण्याफिरण्याची शक्ति अजून पूर्णपणे गेली नाही येथपर्यंतच उपाशी राहील, तो खून करण्याचा प्रयत्न करीत आहे किंवा खून करण्याला मदत करीत आहे असे कायद्याने समजून अशा उपाशी राहणाराला हजार रुपयेपर्यंत दड अथवा सात वर्षे सक्तमजुरीची शिक्षा देण्याची योजना करावी.

असे कडक उपाय योजिल्यावाचून हिंदुस्थानातील गरिबी, आणि गरिबीच्या कारणामुळे उपाशी मरणाराची सख्या हीं कधीही हटावयाचीं नाहींत. जर हिंदुस्थान श्रीमत व्हावयाला पाहिजे असेल आणि हिंदुस्थानात उपासमारीने लोक मरण्याचे बद व्हावयाला पाहिजे असेल, तर अशा कडक शिक्षांचीच योजना केली पाहिजे. लॅन्ड रेव्हिन्यु आणि इनकॅमटॅक्स याच्या वाढीने देशाला आणि देशातील व्यक्तींना गरीब होतांच यावयाचे नाही. आणि गरिबीविरुद्ध कायदा केल्याने उपासमारीने मरण्याचा गुन्हा करणाऱ्याना सधीच मिळावयाची नाही आणि अशी चोहोकडून बदोबस्ती झाली म्हणजे थोडक्याच दिवसांत हिंदुस्थानासारखा सुपीक, सधन आणि सुखी देश पृथ्वीच्या पाठीवर दुसरा कोणताही नाही, असे सगळे लोक म्हणू लागतील व ब्रिटिश साम्राज्याबद्दल-च्या चागुलपणाबद्दल सर्व जगाला कौतुक वाटेल. ज्यात दारिद्र्य फार वाढलें आहे, आणि जेथे उपासमारीने लोक फार मरत आहेत असले देश आम्हाला तुमच्या साम्राज्यात घेता काय, म्हणून ब्रिटिश साम्राज्याच्या पाठीस लागतील! हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याबद्दल वेळी अवेळी लेख लिहिणारे दादाभाई नौरोजी, वेडरबर्न, दत्त, वगैरे लोकांना, आश्चर्याने चकित होऊन आपले लेख माघारे घ्यावे लागतील ! आणि गरीब हिंदुस्थानचे श्रीमत हिंदुस्थान तुम्हीं कसे केले याबद्दल रशिया, जर्मनी, अमेरिका, वगैरे देशातील मुत्सद्दी इंग्लिशांचा सल्ल

विचारू लागतील म्हणून असल्या उपायाकडे दुर्लक्ष होणार नाहीं, अशी सदर साहेबाना पूर्ण आशा आहे.

अंगठीसाठीं किंवा बोटासाठीं ? : : १०

सत्कर्माने वागणाऱ्या मनुष्याचे विचार सरळ असतात. त्याला आपण सत्कर्म करावयाचे एवढे मात्र दिसत असते, व त्या सत्कर्माच्या जोरावर तो निर्भय असतो, व जगातील सर्व दुष्टकृतीच्या लोकास तो तुच्छ मानतो. परतु हे सत्कर्मापासून उत्पन्न होणारे धारिष्ट इतराना मिळू शकत नाही. पापाच्या पायावर उभा राहिलेला मनुष्य आपले कसे होईल, आपल्याला लोक काय म्हणतील, आपल्याविरुद्ध लोक काय करतील, वगैरे असख्य चिंतामध्ये सदोदित गढून गेलेला असतो. अशी दोन प्रकारची मनुष्याची मनोवृत्ति असते. सत्कृत्ये करणाराना जास्त जास्त सत्कृत्ये करण्याची उमेद येते. परतु असत्कृत्ये करणाराचा काळ केलेल्या कृत्याच्या चिंतेमध्येच जातो.

अशाच प्रकारची कांही अशी इग्लिशाच्या मनाची स्थिति झालेली आहे. आपण हिंदुस्थानात राज्य करीत आहो, पण आपले राज्य कसे चालेल, आपल्यावर दुसरा कोणी स्वारी करील की काय, रशियाने स्वारी केली तर आपले कसे होईल, वगैरे अनेक चिंतानी इग्लिशाचे मन अलीकडे रात्रदिवस व्यापून टाकिले आहे. मात्र त्यात विशेष वाईट एवढेच आहे की, बिचाऱ्यानी कोणतेही असत्कृत्य न करिता त्यांच्या पाठीमागे हा हृद्रोग लागला आहे ! हिंदुस्थानावर कोणी स्वारी करील की काय, आणि आपण हिंदुस्थानावर करीत असलेल्या धर्मराज्यामध्ये अतराय आणून तेथील प्रजेचे पेसे कोणी लुबाडून घेतील की काय, आणि आपल्या हिंदुस्थानातील बकऱ्यांना ते निष्ठुरतेने पाळतील की काय, ह्याबद्दल अनेक इग्लिशाना रात्रदिवस भीति वाटत आहे. व म्हणून त्यासबधाने कांही तरी निश्चयात्मक सिद्धान्त ठरविण्याकरिता अनेक मुत्सद्दी, सेनापति, आणि साधे लोक निरनिराळे लेख लिहून आपापले विचार प्रकट

करीत आहेत. त्यापैकीच मेजर बर्टन यानी " हिंदुस्थानावरील स्वाऱ्या " या मथळ्याखाली एक लेख प्रसिद्ध केला आहे. हा लेख लिहिण्यात हिंदुस्थानावर किती स्वाऱ्या झाल्या, आणि कोणत्या सनात कोणी स्वाऱ्या केल्या, हे एखाद्या पंतोजीप्रमाणे सागण्याचा बर्टन साहेबाचा हेतु नाही. त्याना इतिहास शिकवावयाचा नाही. त्यानी एखाद्या शाळामास्तराप्रमाणेच हिंदुस्थानावरील स्वाऱ्याची यादी दिली आहे हे खरे, पण त्या यादीवरून त्यानी जो निष्कर्ष काढला आहे तो अगदी भिन्न आहे. थ्युसीडायडीस हा जो एक प्रसिद्ध ग्रीक इतिहासकार आहे त्याचा एक सर्वमान्य सिद्धान्त आपल्या वाचकापुढे माडून बर्टन साहेबानी प्रथमारंभीच असे एक तत्त्व प्रतिपादित केले आहे की, काही गोष्टी जशा एकदा झाल्या तशाच त्या पुनरपि होतात असा ह्या सृष्टिरचनेमध्येच काही तरी एक धर्म असावा, असे इतिहासावरून सिद्ध होते. History repeats itself म्हणजे इतिहासाची पुनरावृत्ति होत असते, हा सिद्धान्तही त्याच अर्थाचा आहे, व तो पुष्कळाना माहीतही आहे. ह्या सिद्धान्ताचे खरेपण ज्याना मान्य आहे त्याना बर्टन साहेबाची पुढील मीमासाही मान्य झाली पाहिजे. बर्टन साहेब म्हणतात की, मध्यएशियातील प्रात आजपर्यंत ज्याच्या ज्याच्या ताब्यात आला, त्यानी त्यानी अखेरीस हिंदुस्थानावर स्वारी केली आहे. व हल्ली मध्यएशियाचा प्रात रशियाचे ताब्यात आला आहे. रशियाला हिंदुस्थानावर स्वारी करून येण्याला वाटेत पुष्कळ अडचणी आहेत, वगैरे म्हणण्यात विशेष जोर नाही. हबीबुल्लासारखे अमीर आणि हिंदकुश, सुलेमान वगैरेसारखे डोगर वाटेत असले, तरी अक्कल आणि दृढनिश्चय ह्याच्या योगाने वाटेतील ह्या अडचणी दूर सरण्यासारख्या नाहीत असे नाही. पूर्वीच्या ज्या लोकानी मध्यएशियातून हिंदुस्थानात स्वाऱ्या केल्या ते रशियापेक्षा पुष्कळच कमी सुधारलेले होते. नवीन यंत्रे आणि साधने त्याच्यापाशी काहीएक नव्हती, तरी पण अलेक्झाडर, महमद गिझनी, महमद घोरी, नादीरशहा वगैरे लोकानी बरोबर लाखो सैन्य घेऊन हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या केल्या. नेपोलियनच्याही मनातून हिंदुस्थानावर स्वारी करावयाची होती, व त्यासाठीच त्याने ईजिप्त आणि रशिया हे देश हस्तगत करून ठेवण्याचा घाट घातला होता. ह्या मागच्या हकीकतीवरून असाच कोणी तरी शूर पुरुष हिंदुस्थानावर स्वारी करणारा उत्पन्न होणार नाही कशावरून ?

हिंदुस्थानावर आजपर्यंत वायव्येकडील सरहद्दीवरून ज्या अनेक स्वाऱ्या झाल्या, त्यापैकीं मुख्य म्हटल्या म्हणजे पुढे दिलेल्या होत. महमद कासीम याने इ. स. ७१२ मध्ये सीस्टन जिंकून घेतले व मक्राणच्या बाजूने हिंदुस्थानवर स्वारी केली. गिझनीचा राजा सबक्तगीन हा पेशावरच्या वाटेने हिंदुस्थानात ९७७ साली शिरला. गिझनीचा महमद दहा हजार घोडेस्वारानिशीं पहिल्याने पेशावरवरून हिंदुस्थानात आला. दुसऱ्या एका स्वारीच्या वेळी बन्नू प्रांतातून टोचीव्हॅलीमधून तो हिंदुस्थानात आला. महमद हा काश्मीरच्या वाटेने १०३१ मध्ये लाहोरपर्यंत आला होता. ११७९ मध्ये महमद घोरी पेशावरवरून आला, व गोमाल नावाच्या खिंडीने परत गेला. तैमूरलंग हा कुरम नावाच्या खिंडीने बन्नू प्रांतात आला, व सिंधु नदीवर लाकडी पूल बांधून त्याने हिंदुस्थानात प्रवेश केला. बाबर १५०५ मध्ये खैबरच्या रस्त्याने हिंदुस्थानात शिरला. हुमायून १५५५ मध्ये क्वेटाच्या रस्त्याने पळून गेला, आणि खैबरच्या खिंडीने पंधरा हजार घोडेस्वार बरोबर घेऊन परत आला. १७३८ मध्ये नादीरशहा बाजारव्हॅलीमधून हिंदुस्थानात आला. आणि अखेरीस १७४८ साली अहमदशहा अबदाली हा खैबर आणि बोलन ह्या खिंडींतून हिंदुस्थानात शिरला. ह्या वरील माहितीवरून बोलन, खैबर, कुरम आणि गोमाल या खिंडीचे रस्ते हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या करण्याऱ्या सैन्याच्या जाण्यायेण्याने अगदी मळून गेलेले आहेत असे दिसते. इतका रस्ता जेथे मळलेला आहे, तेथे त्या रस्त्याने कोण केव्हा येईल याचा नेम नाही, असे वाटून इंग्लिशांच्या मनात कधी कधी धडकी भरत असली तर त्यात फारसे गैरवाजवी आहे असे नाही. वर दिलेली हिंदुस्थानावरील स्वाऱ्याची यादी वाचून इंग्लिशाच्या मनात धडकी भरत असेल हे खरे. पण वरील याद वाचून आपल्या मनावर काय परिणाम होतो? नऊ दहा वेळां आपल्या प्रिय देशावर परकीय लोकांनी येऊन घाले घातले, आपल्या देशबांधवाचे गळे कापले, आणि आपली घरे धुऊन नेली, ह्याबद्दल आपल्याही मनाला खेद वाटला पाहिजे. आपल्या देशावरील स्वाऱ्या ह्या गेल्या दीडशे वर्षांत इंग्लिशांनी बंद केल्या आहेत. नाही तर आतापर्यंत हिंदुस्थानवर परकीय लोभी राजाच्या किती स्वाऱ्या झाल्या असत्या ह्याचा काही नेम नाही! हिंदुस्थानच्या उत्तरेकडे आणि वायव्येकडे उंच डोंगर असल्यामुळे तिकडून परचक्राची भीति नाही, अशी पुष्कळाची समजूत आहे. पण त्या उंच उंच

पर्वतानाही खैबर, बोलन, वगैरे ठिकाणी भोके पाडून हिंदुस्थानच्या ईश्वरनिर्मित तटाच्या भिंतीमधून परकीय लोक आंत घुसले. अथवा दुर्लंघ्य पर्वताचीच गोष्ट कशाला ? हिंदुस्थानच्या पश्चिम, दक्षिण व पूर्व बाजूच्या समुद्राचा खदक पाण्याने भरलेला असल्यामुळे हिंदुस्थानाला भीति नाही, कारण, महासागर हे अनुल्लंघनीय आहेत, असे काय थोडयाना वाटत होते ? तरी पण समुद्राच्या वाटेने हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या झाल्या की नाही ? आणि त्यादेखील काही थोडयाथोडक्या झाल्या असे नाही. एकदा वाट पडल्याबरोबर मध्यएशियातून जसे महमद गिझनी, महमद घोरी. तैमूरलग आणि नादीरशहा आले, त्याचप्रमाणे एकदा वास्को–डी–गामाला समुद्रावरची वाट सापडल्याबरोबर यूरोप खडातूनही महमद गिझनी, महमद घोरी, तैमूरलग आणि नादीरशहा, याची हिंदुस्थानावर धाड पडली. असे दोन्ही वाटा मिळून हिंदुस्थानावर किती तैमूरलग आणि नादीरशहा आले ह्याची जर आपण समग्र बेरीज करू लागलो आणि ह्या सर्व प्रकारच्या तैमूरलगानीं आणि नादीरशहानीं हिंदुस्थानातून उठविलेल्या सपत्तीची किती मोठी रास झाली असती आणि त्यांनी मारलेल्या मनुष्यप्राण्याच्या प्रेताचा ढीग एकत्र केला असता तर त्या ढिगाने हिमालय पर्वतालादेखील आपल्यापेक्षा हा कोण उच्च झाला म्हणून वर पाहावयाला आणि आपला पहिला नबर गेला म्हणून खाली पाहावयाला लाविले असते किंवा नाही, असले विचार मनात आले म्हणजे हिंदुस्थानातील मनुष्यांची छाती फाटूनच गेली पाहिजे ! साराश, प्रस्तुत पुष्कळाच्या घावांनी आपला देश घायाळ झाला आहे म्हणून हिंदुस्थानातील लोकाना त्याचा कळवळा येतो, आणि आपले राज्य जाईल की काय, या भीतीमुळे इंग्लिशाची छाती हिंदुस्थानसाठी धडधडू लागते असे दोन लोकाचे दोन निरनिराळ्या दिशेचे मनोविकार आहेत. इंग्लिश लोकाचे पाहणे फक्त हिंदुस्थानातील आपल्या राज्यापुरते आहे. एखाद्या लहान मुलाच्या बोटात कोणी सोन्याची अगठी घातली असता आणि त्या मुलाला गाठून त्याचे बोट कापून ती अगठी घेण्याच्या विचारात कोणी चोर असतां त्या मुलाच्या आईला आणि त्या मुलाच्या हातातील अगठीच्या मालकाला असे दोघानाही वाईट वाटत असते. पण आई आपला मुलगा जखमी होईल म्हणून रडत असते, आणि अगठीचा मालक आपली अगठी जाईल म्हणून रडत असतो. तशी हिंदुस्थानसबधाने हिंदुस्थानच्या लोकाची आणि राजांची स्थिति झालेली आहे.

बर्टन साहेबानी आपल्या लेखामध्ये जो विचार केला आहे तो फक्त अगठी-संबधानेच केलेला आहे. बोट कापले जाईल यासाठी त्याची हळहळ नाही. अगठी कायम राहिली पाहिजे. परतु मागील इतिहासाच्या सिंहावलोकनावरून अगठी कायम राहील अशी बर्टनसाहेबाना फार थोडी आशा आहे. बर्टनसाहेब आपल्या लेखाच्या शेवटी असे उद्‌गार काढतात की, हिमालयापासून केप कामोरीनपर्यंत सर्व हिंदुस्थानावर जे आज राज्य करीत आहेत, त्याना हिंदुस्थानच्या मागील इतिहासावरून आणि हिंदुस्थानावर वायव्य दिशेकडून झालेल्या अनेक स्वाऱ्यावरून चागलीच दहशत बसली पाहिजे. इतिहास असे दाखवितो की, मध्यएशिया आणि पर्शिया हे प्रात ज्याच्या ज्याच्या ताब्यात आले ते ते बहुतकरून हिंदुस्थानवर स्वारी केल्यावाचून राहिले नाहीत. हल्ली रशियाच्या ताब्यात बहुतेक मध्यएशिया आणि पर्शिया आल्यासारखे आहेत. तेव्हा रशिया हिंदुस्थानवर स्वारी केल्यावाचून राहणार नाही. डरायसपासून नादीरशहापर्यंत आपण इतिहास पाहिला तर युफ्रेतीस नदीपासून यमुनानदी-पर्यंतच्या सर्व मुलखावर त्या राजाचा अमल होता. आणि जे मागे झाले तेच पुढे व्हावयाचे असा सृष्टीचा नियम दिसतो व त्याप्रमाणे हिंदुस्थान रशियाच्या ताब्यात जाण्याची भीति आहे, असे बर्टनसाहेबाचे म्हणणे आहे. रशियाच्या सैन्यसमुद्राच्या लाटा हिंदुस्थानच्या वायव्येच्या किनाऱ्यावर आपटत असलेल्या हळूहळू ऐकू येऊ लागल्या आहेत. त्या समुद्राच्या लाटा अजून दूर आहेत, पण म्हणून त्या जवळ येणार नाहीत, असे मात्र नाही. त्या समुद्राच्या लाटानी एके दिवशी कदाचित् सर्व हिंदुस्थान देश बुडून जाईल, अशी बर्टनसाहेबाना भीति आहे. आता ह्या अगठीसाठी रडणाराबरोबरच आपण रडत बसावयाचे किंवा बोटासाठी काळजी करावयाची, हा बर्टनसाहेबाचा प्रश्न नाही. तो आपला प्रश्न आहे, व त्याचा आपणच विचार केला पाहिजे.

एका खेडेगांवच्या मनुष्याचे विचार : : ११

मी एक खेडेगावचा मनुष्य. आमच्या गांवात कधी काही मोठाले उत्सव, आरास, दिव्याचा लखलखाट आणि माणसाची गर्दी इत्यादि गोष्टी पाहावयाला सापडावयाच्या नाहीत, म्हणून त्या पाहण्यासाठी गणपत्युत्सवाची संधि चांगली आहे असे जाणून मी एका मोठ्या शहरी जाण्याकरितां आपल्या गावाहून निघालो. वाटेत मला एक किल्ला दिसला. तो किल्ला इतिहासप्रसिद्ध होता. तो पाहून मला असे वाटले की, हा किल्ला म्हणजे काय आहे ? मातीचे अनेक निरनिराळे कण एकत्र होऊन त्याच्यापासून हा किल्ला बनला आहे. हे मातीचे कण नुसते एकएकटे पडले असते, तर, त्याच्या हातून काय झाले असते ? लोकानी त्याना आपल्या पायाखाली तुडवून मात्र टाकिले असते. पण हे सर्व एकत्र झाल्यामुळे त्यानी आजपर्यंत किती तरी मोठी कामगिरी बजाविली आहे व याच्यापुढेही कदाचित् बजावितील ! ह्या मातीच्या कणानी आजपर्यंत शेकडो लोकांचे हल्ले माघारे फिरविले आहेत. ह्या मातीच्या कणानी बनविलेल्या भिंतीच्या पोटामध्ये शत्रूच्या तोफाचे गोळे शिरून तेथील आतडीं बाहेर काढल्याची चिन्हे या किल्ल्यावर अनेक ठिकाणी दिसत आहेत. शत्रूनी सुरुंग लाविल्यामुळे या किल्ल्याच्या शरीराला ज्या जखमा पडल्या त्या अजून तशाच आहेत. त्या भरल्या नाहीत. अशा प्रकारचे अनेक क्लेश स्वतःच्या शरीराला होत असताही या मातीच्या कणानी आपल्या आतील राजाचे आणि त्याच्या सैन्याचे अनेक वेळा संरक्षण केले. व रिपु शिड्या लावून आणि एकमेकाच्या खांद्यावर चढून आत शिरण्याला प्रयत्न करीत असता ह्यानी कोणालाही आपले आक्रमण करू दिले नाही. अशा ह्या मातीच्या कणांनीसुद्धा आपले कर्तव्यकर्म केले, असे म्हणण्यास काही हरकत नाही. या जगात येऊन

प्रत्येक वस्तूने आपल्या जन्माचे काही तरी सार्थक केले पाहिजे. हेच मातीचे कण रस्त्यावर एकएकटे पडते तर कोठला तरी वारा येऊन त्याने याना कोठे तरी उडवून नेले असते. एखाद्या कुमाराच्या हाती हे कण लागते तर कौले किंवा विटा करण्याकरिता त्याने याना आगीच्या भट्टीत घालून होरपळून टाकिले असते. परतु ते सगळे अनर्थ टळून ह्या मातीच्या कणानी महत्कार्य करण्याचे अगीकारल्यामुळे राजाचे खजिने, राजाचे जडजवाहिर, राजाची अन्नसामुग्री, राजाचा दारूगोळा, राजाचे सैन्य आणि खुद्द राजाचे शरीर या सगळ्याचे सरक्षण या मातीच्या कणाच्या हातून होत आहे. हे यःकश्चित् मातीचे कण असूनही तेसुद्धां या जगात काहीं तरी काम करीत आहेत, ही केवढया समाधानाची गोष्ट आहे !

अशा प्रकारचे विचार त्या किल्ल्याच्या पायथ्याजवळून जातां जातां माझ्या मनांत येत असताना मी चालत चालत बऱ्याच दूरवर गेलो. किल्ला हळूहळू मागे पडत चालला व कांही वेळाने त्याच्या बुरुजाची शिखरेही दिसेनाशीं झाली. इतक्यांत मला एक मोठा आवाज ऐकू येऊ लागला. मी जसजसा पुढे वाट चालत जाऊ लागलो, तसतसा तो आवाज जास्त मोठयानें माझ्या कानावर येऊ लागला. तो बहुतकरून उचावरून पडणाऱ्या पाण्याचा आवाज असावा, असा तर्क करीत मी डोगराच्या टोकाचे वळण सपवून पुढल्या दरीच्या रस्त्याला वळतो आहे न वळतो आहे तोच एक मोठा थोरला धबधबा माझ्या प्रत्यक्ष दृष्टीस पडला. पावसाळ्याचे दिवस असल्यामुळे पाण्याचा ओघ फारच मोठा झाला होता, व ते पाणी अतिशय उचावरून कोसळत असल्यामुळे त्याला पाढरा शुभ्र वर्ण प्राप्त होऊन त्याचे बारीक तुषार त्या दरीतील सर्व लतावृक्षावर मार्जन करीत होते. त्या धबधब्याच्या प्रवाहापैकी काही निराळ्या दिशेने नेऊन त्याचा ओघ एका मोठया थोरल्या विस्तीर्ण चाकावर सोडलेला माझ्या दृष्टीस पडला. नतर हे काय आहे हे जाणण्याच्या उत्सुकतेने मी तेथे जवळ गेलो आणि पाण्याचा प्रवाह चाकाच्या दात्यावर कसा पडतो, त्याने चाकाला गति कशी मिळते, त्या एका मोठया चाकाला गति मिळाली म्हणजे त्याच्या योगाने दुसरी जवळच असलेली लहान लहान शेकडो चाके कशीं फिरतात, वगैरे सर्व गोष्टी कशा चालतात हे मी प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनीं पाहून समजून घेतलें. तेथे पाणी जे विलक्षण काम करीत होते ते पाहून माझ्या मनांत

अनेक तरंग आले. पाण्याचा एकेक परमाणु घेतला तर तो किती तरी बलहीन आहे! त्याच्यामध्ये काय सामर्थ्य आहे? तो ह्या चाकाला यत्किंचित् तरी गति देऊं शकला असता काय? आणि हा पाण्याचा धबधबा म्हणजे तरी काय आहे? पाण्याचे अनेक परमाणुच एकत्र झालेले नव्हेत काय? हे एकत्र झालेले परमाणु केवढे प्रचंड काम करीत आहेत! अनेक माणसांच्यानेही जी कामें व्हावयाची नाहीत ती हे परमाणु सहज लीलेने घडवून आणीत आहेत. यानाही जगामध्ये काही तरी कर्तव्यकर्म आहे. आणि ते आपले कर्तव्यकर्म हे परमाणु इमाने इतबारे बजावीत आहेत. जर हे परमाणु एकएकटे पडले असते तर ह्याची काय दशा झाली असती! ह्यातील एखादा परमाणु एकटाच वाऱ्याच्या तावडीत सांपडला असता तर त्या वाऱ्याने त्याला कोणीकडे उडवून नेले असते, ह्याचा पत्तादेखील लागला नसता. किंवा ह्यातील दुसरा एखादा बिंदु एकटाच सूर्याच्या दृष्टीस पडता तर त्याने याला शोषून केव्हांच नामशेष करून टाकले असते. परंतु हे सर्व जलबिंदु एकत्र झाल्याच्या योगाने त्याना कोणी वारा उडवून नेईल किंवा कोणी सूर्य शोषून टाकील ही भीति समूळ नाहीशी होऊन उलट त्याच्या अंगामध्ये मोठमोठी चक्रे वरचीं खालीं आणि खालची वर करण्याचे सामर्थ्य उत्पन्न झाले आहे व त्या सामर्थ्याचा हे जलबिंदु योग्य उपयोग करीत आहेत, ही केवढी समाधानाची गोष्ट आहे! परमेश्वराने ह्यांच्या अंगीं दिलेली शक्ति कामी लावून हे जलबिंदु ह्या जगातील आपले कर्तव्यकर्म करण्याकरिता रात्रंदिवस श्रम करीत आहेत, ही काही लहानसहान गोष्ट नव्हे. आपण ह्या कड्यावरून खालीं उडी घेतली तर आपल्या शरीराचे राईएवढाले किती तुकडे होतील, ह्याच्याबद्दलची यत्किंचितही कल्पना मनामध्ये न आणता हा पाण्याचा प्रवाह आपले कर्तव्यकर्म करण्याकरिता धाव घेत आहे, हा देखावा किती उपदेशकारक आहे!

ह्या पाणचक्कीच्या द्वाराने निरनिराळे जलबिंदु ह्या जगांतील आपले कर्तव्यकर्म कसे करीत आहेत, ह्याच्याबद्दल विचार करीत आणि मनामध्ये आश्चर्य मानीत मी आपला मार्ग पुढे आक्रमण करीत चाललो. झाडे, डोंगराचीं टोके वगैरे अनेक व्यवधाने मध्ये येऊं लागल्याने त्या धबधब्याचा तो दुधासारखा प्रवाह हळूहळू अदृश्य होऊं लागला. तरी पण त्याची गर्जना मात्र मला पुष्कळ दूरवर ऐकूं येत होती. त्या गर्जनेचा ध्वनि माझ्या कानांतून दूर अंतरामुळे

थोडाथोडा नाहीसा होत आहे, तो दुसऱ्या एका गभीर गर्जनेचा अस्पष्ट ध्वनि माझ्यासमोरून मला ऐकू येत आहे असे वाटले. त्या ध्वनीमध्ये चित्ताची एकतानता करून मी आपला मार्ग आक्रमीत असता माझ्यासभोवतालचे डोंगर एकापाठीमागून एक नाहीसे झाले. एवढा वेळपर्यंत त्यानी आकाशमडपाला सावरून धरले होते. परतु ते आकाशाचे आधारस्तभ आपत्काळीच्या मित्राप्रमाणे एकाएकी कोठे अदृश्य झाले. व आपला आधार नाहीसा झाल्यामुळे माझ्यासमोरील गगनतल कोसळून पाण्यातच पडत आहे की काय, असा मला क्षणभर भास झाला. कारण, आकाशमडपाचे माझ्या पाठीमागचे पाखे जरी काही टेकडयावर अजून टेकून राहिले होते, तरी माझ्या समोरचे पाखे कोसळून पाण्यावर येऊन टेकलेले मला स्पष्ट दिसत होते. आकाशमडपाला आपल्या पोटामध्ये गडप करू पाहणारा विस्तीर्ण समुद्र माझ्या नजरेसमोर त्या वेळी दिसू लागला. मला काही वेळापूर्वी ज्या गभीर गर्जनेचा अस्पष्ट ध्वनि ऐकू येत होता, ती गर्जना ह्याच समुद्राची असली पाहिजे, अशी माझी खात्री झाली. त्या वेळची ती समुद्राची शोभा फारच अपूर्व होती. सध्याकाळचा समय झालेला होता, वारा झुळझुळ सुटला होता, सूर्यबिंब अस्तास जाण्याच्या बेतात असल्यामुळे त्याचा रग विशेष लाल आणि त्याचा आकार विशेष मोठा दिसत होता. आणि त्याच्या आरक्त किरणाच्या प्रतिबिंबाने समुद्रावरील प्रत्येक लाटेची शिखरे कोमल पल्लवाप्रमाणे किंचित् किंचित् आरक्त झालेली दिसत होती. अशी अदृष्टपूर्व शोभा पाहण्याकरिता मी एक क्षणभर आपल्या पाठीवरचा बोजा खाली ठेवून एका स्वच्छ शिलातलावर मुद्दाम थोडासा आराम केला. वर्तुळ एका बाजूने कापीत गेल्यास त्याच्या ज्या निरनिराळ्या आकृति होतील त्या सगळ्या मी तेथे बसून सूर्य मावळत असताना पाहिल्या. सूर्याचे अर्धबिंब मी पाहिले व ते कमी कमी होत गेलेले मी अवलोकन केले. फार काय पाण्याच्या पृष्ठभागाच्या खाली सूर्यबिंब गेल्यावरही मी काही वेळपर्यंत ते पाहत होतो. अखेरीस तो आकाशातील दिवा मालवला. इतक्यात एक गलबत आपली शिडे सोडून त्या वेळी सुटलेल्या वाऱ्याचा फायदा घेत मोठ्या सपाट्याने क्षितिजाच्या धारेवर पाण्यावरून पोहत चालले असतांना माझ्या नजरेस पडले. ते पाहून माझे लक्ष त्या वाऱ्याच्या कृतीकडे लागले आणि मी आपल्याशी असे तर्क करू लागलो :—एखाद्या गरोदर स्त्रियेप्रमा

ह्या शिडांची पोटें इतकी फुगली आहेत, असे ह्यात काय भरले आहे? ह्यात भरलेला वारा म्हणजे तरी काय आहे? इतर वस्तूंचे जसे परमाणु असतात, तसेच वायूचेही परमाणु आहेत, आणि त्या अनेक परमाणूंनी मिळूनच हे गलबत एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेले जात आहे. ह्या वायूच्या एकट्या परमाणूने काय झाले असते? वायूचा एकएकटा परमाणु जरी आपल्याकडून अतिशय जोर करूनही वाहू लागला असता तरी त्याच्या हातून काय झाले असते? अतिशय हलक्या गवताची अतिशय लहान काडीदेखील त्याच्याने हलली नसती, किंवा ह्या समुद्राच्या पाण्यातील एक अतिशय लहानसा थेंबसुद्धा त्याला वर फेकून देता आला नसता. वायूचा एकएकटा परमाणु अशा रीतीने पाहिले असता कोणतीही गोष्ट करण्याला अगदी असमर्थ आहे. परंतु तेच वायूचे अनेक परमाणु एकत्र झाले असता त्याच्यामध्ये किती तरी मोठें सामर्थ्य उत्पन्न होते! हे परमाणु एकत्र झाले असता वाटतील तेवढी मोठमोठाली वादळे उत्पन्न करू शकतात, वाटेल त्या गलबतांना वाटेल तिकडे फेकून देतात, आणि वाटेल त्याला रसातळाला नेऊन पोचवितात, असे प्रचंड सामर्थ्य याच्यामध्ये आहे, आणि त्याच सामर्थ्याचा उपयोग प्रस्तुत प्रसंगी हे गलबत हाकारून नेण्याकडे केला जात आहे. परमेश्वराने सर्वांच्यामागे कर्तव्यकर्म काही तरी लावून दिलेले आहे. आणि त्या परमेश्वराच्या आज्ञेप्रमाणे हे वारे या गलबताला एका बंदरातून दुसऱ्या बंदरात वाक्बगार नावड्याप्रमाणे नेऊन पोचवीत आहेत. हे वारेसुद्धा आपल्या अंगामध्ये उत्पन्न झालेल्या सामर्थ्याचा काही तरी उपयोग करून देत आहेत व तेणेकरून आपले ह्या जगातील कर्तव्यकर्म बजावीत आहेत. वाऱ्यासारखा ह्या जगामध्ये रिकामा भटकणारा दुसरा कोणीहीनसेल. पण त्याच्या मागेसुद्धा काही तरी कर्तव्यकर्म लावून दिलेले आहे, आणि तोसुद्धा ते करण्यात गुंतलेला असतो, ह्या लक्षात बाळगण्यासारख्या गोष्टी नाहीत असे कोण म्हणेल?

असे विचार माझ्या मनामध्ये चालले असतां थोडथोडा अंधकार पडू लागला. ज्या गलबताकडे पाहून मी हे विचार करीत होतो ते गलबत मी असे विचार करीत एका जागी बसलो असता बरेच लांब गेलेले पाहून मी आपल्या विचारामध्ये किती वेळ दवडला, त्या वेळाचे मापन स्थळाच्या अंतराने मला चांगले करता आले. व एवढ्या वेळात मीही असेच काही अंतर चालून गेलो असतो

असा विचार मनात येऊन फिरून मी आपले बोचके आपल्या पाठीवर बांधले. आणि त्या मावळलेल्या सूर्याच्या देखाव्याचे स्मरण करीत करीत त्या क्षितिजावरील गलबताच्या सगतीने मी आपला मार्ग चालू लागलो.

मी काही वेळ सधिप्रकाशाच्या काळोखातच आपली वाट चालत होतो. परतु पश्चिम दिशेने गट्ट केलेल्या तेजोनिधीचा काही भाग लोकरजनासाठीं पूर्व दिशेच्या द्वाराने परत देण्याचे पश्चिमेचे काही तरी कारस्थान चाललेले असावे असे पूर्व दिशेच्या मुखश्रीवरून मला वाटले, व इतक्यात पूर्व दिशेकडे चद्रबिंब स्पष्ट दिसू लागले. पापी जनाच्या अतःकरणांशिवाय दुसऱ्या कोठे अधकाराचा लेशही उरला नाही. औषधि आणि वनस्पति ह्याच्यावर अमृत किरणाचे सिंचन झाल्यामुळे त्यांना विशेष टवटवी आली. शुभ्र वर्णाच्या फुलाशिवाय बाकी सर्व वस्तु एकमेकापासून स्पष्टपणे भिन्न दिसू लागल्या. आणि चकोरपक्षी आनदाची गाणी गाऊ लागले. अशा रीतीने एकदर सृष्टीमध्ये आल्हादाचा वर्षाव ज्याच्यापासून होऊ लागला त्या चद्राकडे माझी दृष्टि गेली, आणि त्याच्या प्रकाशासबधाने माझ्या मनामध्ये अनेक विचारलहरी येऊ लागल्याः—हे चादणे म्हणजे प्रकाशाच्या अनेक परमाणूचा एक मोठा थोरला समुदाय होय. प्रकाशाच्या एकएकट्या परमाणूमध्ये जे सामर्थ्य नाही, ते हजारो परमाणु एकत्र झाल्यामुळे त्याच्यामध्ये उत्पन्न होते. तेजाचा एकटा परमाणु असता तर त्याने काय केले असते? काजव्याप्रमाणे त्याची स्थिति झाली असती, कदाचित् काजव्याइतकाही त्याला मान मिळाला नसता. तेजाच्या एकट्या परमाणूने काळोखात कोणाला वाट दाखविली असती, कोणत्या बुभुक्षिताचे अन्न शिजवून दिले असते, किंवा कोणत्या पाण्याची वाफ करून भावी पर्जन्याला मदत केली असती? त्याच्या हातून यापैकी काही एकदेखील झाले नसते. परतु तेच तेजाचे हजारो परमाणु एकत्र होऊन परमेश्वराच्या सृष्टीतील अनेक महत्कार्यें पार पाडीत आहेत. त्याना जे परमेश्वराने काम लावून दिले आहे, ते ते करीत आहेत. सर्वांना प्रकाश देण्यासारखे उत्कृष्ट कर्तव्यकर्म दुसरे कोणतेच नाहीं. प्रकाश हे ज्ञानाचे रूपातर होय. ज्ञानाची जी योग्यता तीच प्रकाशाची होय. जगात प्रकाश नसता तर मानवी ज्ञानाची मर्यादा अत्यत आकुंचित झाली असती. तेव्हा अशा प्रकारचा प्रकाश हे चद्रमडळावर प्रतिबिंबित झालेले तेजाचे परमाणु पृथ्वीवर पाडून आणि आपले कर्तव्यकर्म करून जगावर कितीतरी उपकार करून ठेवीत आहेत!

असे विचार करीत मी मार्ग क्रमीत चाललो असतां बरीच रात्र झाल्यामुळें कोठे तरी मुक्काम करून थोडी झोप घेणे जरूर वाटले. त्याप्रमाणे करून पुढें तशीच वाट चालत चालत कांहीं दिवसानी मला ज्या मोठया शहरीं उत्सव पाहण्याकरिता यावयाचे होते त्या शहरी मी येऊन पोहोचलो. तेथील उत्सवाचा थाट आणि लोकाची गर्दी काय विचारावयाची! आमच्या खेडयामधील सगळे लोक एकत्र गोळा केले तर त्याची बेरीज शभराच्यावर भरेल किंवा नाही याची वानवाच. अशा स्थितीत मी लाखो मनुष्याचा समुदाय पाहून अगदी थक्क होऊन गेलो. आमच्या गावांत काही कारणाने पाचपचवीस लोक एकत्र जमले म्हणजे अतिशय गर्दी झाली असे मला वाटत असे. त्या माझ्या दृष्टीला तो लाखो लोकाचा जमाव जमलेला पाहून अतिशय आश्चर्य वाटले. माझ्या लहान-शा दृष्टीमध्ये इतक्या लोकांचा समावेश होण्याला जागासुद्रा पुरेशी मिळेना. इतका मोठा जनसमूह पाहून माझ्या मनामध्ये अनेक तरग उभे राहिले.

मनुष्यप्राणी म्हणजे असा तसा नव्हे. सृष्टीतील इतर सर्व प्राण्यापेक्षां त्याचे बुद्धिसामर्थ्य जास्त आहे. अशी विलक्षण शक्ति जर एक एकटया मनुष्यप्राण्या-मध्ये आहे, तर असले लाखो मनुष्यप्राणी जेथे एकत्र जमतात, तेथे त्याच्या-मध्यें काय काय अद्भुत शक्तीचा प्रादुर्भाव होत असला पाहिजे! हा मनुष्याचा जमाव नव्हे, तर हा सामर्थ्याचा पर्वत होय. अथवा अचाट कृत्याची ही खाणच होय. असल्या खाणीतून सगळ्याच्या नेत्राना थक्क करून सोडणारी काय काय रत्ने उत्पन्न होऊ शकणार नाहीत! इतके लोक एकत्र जमल्यानतर आपल्या सगळ्यांच्यामध्ये मिळून काय सामर्थ्य उत्पन्न झाले आहे याची कल्पना त्या समुदायांतील लोकाना कदाचित् नसेल. परतु दुरून ह्या जनसमुदायाकडे, ह्या लोकसमुद्राकडे मी पाहत असतां मला याची बरोबर कल्पना येत आहे. हा सघ काय करणार नाही! हा समुद्राप्रमाणे ज्याच्यावर वळेल त्याला सफाई बुडवून टाकील, आणि पर्वताप्रमाणे ज्याच्यावर कोसळेल त्याला सपशेल चिरडून टाकील. हा समुदाय जे मनात आणील ते करील. लाख लोकाच्या नजरेला काय अदृश्य असणार? लाख लोकांच्या एकवटलेल्या बुद्धीला काय अगम्य असणार? लाख लोकांच्या पायांना काय अनुल्लघनीय असणार? आणि लाख लोकाच्या हातांना काय अप्राप्य असणार? इतक्या लाखो लोकानी मनावर घेतले तर जेथे समुद्राचे खळगे आहेत तेथे दुसरे पर्वत रचतील, आणि जेथे पर्वतांचे

उचवटे आहेत, तेथे समुद्राएवढाले खोल खळगे ते खणतील. जेथे जगले आहेत तेथे शहरे उभारतील, आणि शहराची जगले करून सोडतील. अशा समुदायाच्या अद्भुत सामर्थ्याला कोण भिणार नाही? आणि अशा सामर्थ्यवत समुदायाला सतुष्ट ठेवण्यासाठी आपल्या हाडाची काडे कोण करणार नाही? इतक्या मोठ्या जनसमुदायाच्या ओघाला काहीच अशक्य नाही. अशा अनेक कल्पना माझ्या मनामध्ये चालल्या असता हजारो चालती बोलती सामर्थ्ये माझ्या पुढून चालली होती. आपण सामर्थ्य आहो, आपण शक्ति आहो, व आपण बुद्धि आहो, हा उमज त्यापैकी कोणालाच पडला नव्हता. तरी पण हा उमज नसला तरी अगात असलेले सामर्थ्य, शक्ति आणि बुद्धि ही नाहीशा होतात असे नाही. अशा स्थितीत तो लाखो लोकाचा समुदाय वाजतगाजत आणि नाचतबागडत चालला होता. तो उत्सवाचाच दिवस असल्यामुळे बहुतेकांनी आपले उची कपडेलत्ते आपल्या अगावर घातले होते, व कित्येकानी आपली सपत्तीही आपल्याबरोबर चालविली होती. दोनतीन तासपर्यंत जिकडे तिकडे मनुष्याच्या गर्दीशिवाय दुसरे काहीं दिसतच नव्हते, व मधून मधून हे मनुष्याचे किरं जगलच आहे कीं काय असा मला भास होई. अशा प्रकारची ही लाखो मनुष्याची गर्दी काही वेळपर्यंत चोहोकडे पसरलेली होती. परतु सध्याकाळची वेळ होत चालली तसतशी ह्या मनुष्याच्या समुद्राला ओहोटी लागू लागली. सगळे मैदान जे अगदी फुललेले दिसत होते त्याला तुरळकपणामुळे शोभा येऊ लागली व काही वेळाने एक गेला, दोन गेले, दहा गेले, असे जातां जाता सर्व लोक तेथून निघून गेले, मी ज्या जनसमुद्राच्या लाटाकडे आणि तुफानाकडे पाहत होतो तो समुद्र थोडक्याच वेळांत अगदी सफाई अटून गेला! आणि ते वाळवट माणसावाचून अगदी कोरडे ठणठणीत होऊन पडले. मी एकटा मात्र काय तो तेथे उरलो. त्या लोकांच्याबरोबर सूर्यही अस्ताला गेला, आणि रात्रीच्याबरोबर माझ्या मनांतील विचारतरगाना फिरून प्रारभ झाला. मी आपल्या मनाशी म्हटले:— हे लोक काय झाले? एवढे लोक येथे जमले होते, ते कोठे गेले? हे कशाला एकत्र जमले होते? आणि ह्याची काय कार्यसिद्धि झाली म्हणून हे घरोघर गेले? ह्यानी केवढे सामर्थ्य एकत्र केले होते! पण ते सामर्थ्य आता कोठे आहे? बर्फाच्या पर्वताप्रमाणे ते यानी वितळून का वायां जाऊ दिले? याच्या समुदायापासून उत्पन्न झालेल्या ह्या सामर्थ्याला काही

कर्तव्यकर्म करावयाचे नाही काय? इतक्यात मला मी आपल्या वाटेने पाहिलेल्या देखाव्याचे स्मरण झाले. आणि फिरून मी आपल्या मनाशी म्हटले की, मातीचे कण, पाण्याचे थेंब, वायूचे परमाणु, आणि चंद्राचे किरण ह्यानासुद्धा काही तरी कर्तव्यकर्म परमेश्वराने लावून दिलेले आहे, आणि त्याप्रमाणे ते ते करीतही आहेत, असे असून ह्या हिंदुस्थानातील मनुष्यानाच मात्र आपले असे काही तरी कर्तव्यकर्म नाही काय? सृष्टीमध्ये जिकडे जिकडे पाहावे तिकडे तिकडे प्रत्येक वस्तु आपल्या अंगचे सामर्थ्य कांही तरी उपयोगाला लावीत आहे. मातीचे कण आपल्या अनेक उपयुक्त राजकीय वस्तूचे संरक्षण करीत आहेत, पाण्याचे थेंब अवाढव्य लोखंडी चाकाना गरगर फिरवीत आहेत, वायूचे परमाणु गलबतांना हांकून नेत आहेत आणि चंद्राचे किरण सर्व प्राण्यांना प्रकाश देत आहेत. प्रत्येक वस्तु आपल्या सामर्थ्याचा काही तरी उपयोग करीत आहे. परंतु हे लोक मात्र त्या सामान्य नियमाला अपवाद दिसतात. ह्या जनसमुदायातील एकेकटा मनुष्य घेतला तर तो कदाचित एकटा मातीचा कण, पाण्याचा थेंब, वायूचा परमाणु किंवा चंद्राचा किरण ह्याच्याप्रमाणे दुबळा असेल. पण जेथे असले लाखो मनुष्यरूपी परमाणु एकत्र होतात, तेथे त्याच्या हातून काय होणार नाही? किल्ल्याप्रमाणे तोफानी त्याची छाती फुटत असताही आणि सुरंगानी त्याची धडे उडत असताही ते पाहिजे त्याचे संरक्षण करतील, धडधब्याप्रमाणे पाहिजे त्या कड्यावरून खोल उड्या टाकून वाटेल तितक्या मोठ्या चक्रालाही ते गरगर फिरवू शकतील, वायूप्रमाणे ते पाहिजे तेवढे मोठे वादळ उत्पन्न करून त्या तुफानी हवेमध्ये वाटेल त्याला ते रसातळाला नेऊन पोहोचवितील किंवा ढगामध्ये भिरकावून देतील, आणि चंद्राप्रमाणे त्यानी मनांत आणल्यास ते सर्व जगावर ज्ञानाचा प्रकाश पाडून भलत्याच मार्गाला लागलेल्या वाटसरूना योग्य वाट दाखवून देतील. एवढे मोठे सामर्थ्य असताना त्या सामर्थ्याचा काही एक उपयोग न करता हे लोक चार चहूकडे वितळून जातात, ही केवढ्या दुःखाची गोष्ट आहे! केवढ्या सामर्थ्याचा ढीग जमलेला आणि तो काही एक उपयुक्त गोष्ट केल्यावाचून मृगजळाप्रमाणे अदृश्य होतो हा किती खेदजनक विचार आहे! ह्या सामर्थ्याच्या भांडवलावर अनेक मोठमोठ्या पेढ्या चालतील, असे विचार मनात येत आहेत न येत आहेत, तोच ते सगळे भांडवल बुडून जावे हा व्यापाराला केवढा

धक्का! इतके मोठे सामर्थ्य, पण ते काही केल्यावाचून लयाला जाते, असल्या ह्या सामर्थ्याला परमेश्वराच्या शासनाची कांहीच भीति नाही काय? वारासुद्धां फुकट वाहत नाही. तोदेखील काही तरी मनुष्याचे काम करून देतो. नदीसुद्धां फुकट वाहत नाही. तीदेखील जाता जाता मनुष्याचे काही तरी हित साधून जाते. जड वस्तुदेखील मनुष्याचे हित साधण्याकरिता अशा रीतीने खपत असता सचेतन मनुष्यांच्या समुदायाच्या एकवटलेल्या सामर्थ्याने मात्र आपला कांहीं एक उपयोग करू न देता जसे उत्पन्न व्हावे तसे लयाला जावे, ही केवढी शोकास्पद गोष्ट आहे! ह्या सामर्थ्याचा उपयोग करण्याचे कोणी कल्पक मनुष्याने मनात आणिले तर केवढे हित साधण्याचा संभव आहे! ह्या लाखो लोकाच्या समुदायामध्ये केवढी विद्युच्छक्ति आहे आणि केवढी मानसशक्ति आहे ह्याची कोणालाही कल्पना नाही. सतार ही काय असते? एक भोपळा, दोन बाबू, चार लाकडाच्या फळ्या आणि काही तारा याच्यापेक्षां सतारीमध्ये आणखी जास्त काय असते? पण ह्याच वस्तु एकत्र जमा झाल्या म्हणजे त्या काय सुंदर आवाज उत्पन्न करतात! मात्र कोणी कुशल वाजविणारा भेटला पाहिजे. तसाच कुशल वाजविणारा जर कोणी भेटेल तर ह्या लाखो लोकाच्या समुदायाने बनलेल्या सतारीमधूनही तो असे कांही सुंदर आवाज काढील, की ते ऐकून सर्व जग थक्क होऊन जाईल. परंतु तसा कर्तबगार मनुष्य कोठे आहे! जिने अतिशय मधुर ध्वनि उत्पन्न केले असते त्या सतारीचा भोपळा फोडून टाकला म्हणजे ती जशी निरुपयोगी होते त्याप्रमाणे ह्या लाखो लोकांनी बनलेल्या सतारीचे घटकावयव निरनिराळे निरनिराळ्या दिशेने निघून गेल्यामुळे ज्यापासून अत्यंत मधुरता उत्पन्न झाली असती त्या ठिकाणी आता अत्यंत भेसूर अशी शांतता उत्पन्न झाली आहे. असे अनेक विचार मनामध्यें येत असता मी आपल्या राष्ट्रीय हिताच्या नुकसानीबद्दल खेद करीत आपल्या घराकडे जाण्याकरता वळलो.

काँग्रेस आणि तिचे पुढारी : : १२

काँग्रेसचा हंगाम जवळ जवळ येत चालला आहे, व त्या मानाने थोडीबहुत तयारीही मद्रासेस चालली आहे. परंतु काँग्रेससंबंधाने लोकांमध्ये जितका हुरूप असावयाला पाहिजे तितका तो मुळीच दिसून येत नाही. हुरुपाच्याऐवजीं तिकडे भांडणानाच जोर आलेला आहे. पुण्यात काँग्रेस झाली, त्या वर्षी पुण्यात भांडणे झाली म्हणून पुण्याने आपले नाव बद्दू करून घेतले, सबब पुण्याला फिरून काँग्रेस बोलाविण्याला तोंड उरले नाही व बोलाविली तरी कोणी देणारही नाहीं, अशा प्रकारचे उद्गार पुण्यास काँग्रेस झाल्यानंतर बरेच दिवस ऐकू येत होते. व त्या वेळी पुण्यांतील लोकच भांडखोर म्हणून असे झाले, असे कदाचित कित्येकांना वाटले असेल. परंतु आता तो समज कोणाच्या मनात अजून टिकला असेल किंवा नाही, याच्याबद्दल शंकाच आहे. पुण्यातील काँग्रेसनंतर आजपर्यंत सात आठ ठिकाणी काँग्रेसच्या सभा झाल्या. त्या त्या ठिकाणी अंतःस्थिति पाहिली असतां तेथेही पुण्यासारखीच हकीकत दिसून येते. बहुतेक ठिकाणी आतून भांडणे आहेतच. कोठे ती जास्त विकोपास गेली व कोठे ती कमी प्रमाणाने थांबली, इतकाच काय तो फरक. काँग्रेसचा निरुपयोगीपणा पूर्णपणे मनात बिंबलेला असल्यामुळे ती पुण्यात यावी, अशी पुण्यांतील फारशी कोणाची इच्छा नाहीच, परंतु फक्त भांडणांचा प्रश्न घेतला, तर काँग्रेस पुण्याला मिळू नये, या गोष्टीला जितकीं कारणे आहेत, तितकीच कारणे तीं इतर ठिकाणांनाही आहेत. कलकत्ता आणि मद्रास या ठिकाणीं कमी भांडणे आहेत असे नाही. परंतु आतां अंतस्थ भांडणाच्या सबबीवर काँग्रेस भांडखोर ठिकाणांना द्यावयाची नाहीं, असे धोरण ठेविल्यास हळूहळू काँग्रेस बंद करण्याचाच प्रसंग येऊन ठेपणार आहे, निदान मद्रासला

तरी फिरून कॉंग्रेस देऊ नये असा निश्चय करणे भाग पडावे, इतक्या थराला मद्रासमधील हल्लींची भांडणे येऊन पोहोचलेली आहेत. मागच्या मद्रासच्या कॉंग्रेसच्या वेळी तेथे भांडणे होती, व हल्लीही तेथे फारशी सुधारणा झाली आहे असे दिसत नाही. मि. जी. सुब्रह्मण्य अय्यर यांचा कॉंग्रेसशी कोणत्या प्रकारचा संबंध आहे, हे कॉंग्रेसचे रिपोर्ट ज्यांनी पाहिले असतील त्यांना सहज समजणार आहे तरी पण त्यांच्यासारखे गृहस्थ आपसांत भांडणाला प्रवृत्त झाले ही मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे व त्यामुळे हल्ली मद्रासला पक्षभेद आणि मतभेद यांचे प्राबल्य बरेच झाले आहे, व त्यांचे परिणाम यंदाच्या राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष कोणाला नेमावे, ह्या प्रश्नावर होऊ लागले आहेत. तरी पण बहुतकरून मि. लालमोहन घोस हेच यंदाच्या राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष होतील, असा अदमास दिसत आहे. तूर्त राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष नेमणे, सभेची कांही पूर्वतयारी करणे, सभेत कांहीं भाषणे करणे आणि सभेचा रिपोर्ट करणे, अशा प्रकारची कांहीं ठराविक कामे झाली आहेत. त्यांत कांही मोठेसे अवघड आतां सतरा अठरा वर्षांच्या अनुभवाने राहिलेले नाही. ती ठराविक कामे करण्याचीदेखील अलीकडे अतिशय मारामार पडू लागली आहे. मग कॉंग्रेसचे खरे काम करण्याविषयी किती पंचाईत असेल हे तर सांगावयासच नको. कॉंग्रेसला हल्ली वळण लावून देणारा असा कोणी पुढारी नाही. ह्यूमसाहेब हे पूर्वी एकदा कॉंग्रेसचे सेक्रेटरी होते. त्यांनी जे वळण लावून दिले आहे, ते ही कॉंग्रेस आज अठरा वर्षे गिरवीत बसली आहे. आज अठरा वर्षांच्या अनुभवाने कोणत्या गोष्टी निरुपयोगी झाल्या आहेत आणि कोणत्या गोष्टींमध्ये सुधारणा केली पाहिजे, ह्याचा विचार करून त्याप्रमाणे फेरफार करण्याला समर्थ असा एकही पुढारी आज कॉंग्रेसमध्ये नाही. ह्यूमसाहेबांनी बसवून दिलेल्या नाटकाचा प्रयोग दरवर्षी डिसेंबर महिन्यांत बरोबर रीतीने वठवून दिला जातो, याच्यापलीकडे कॉंग्रेसमधील वक्तृत्ववान् नटांची मजल कधीही गेली नाही, व हल्लीच्यापेक्षा निराळ्या रीतीने पुढारी पुढे आल्यावाचून तशी स्थिति घडूनही येणे शक्य नाही. हल्लीही ह्यूमसाहेबांच्या पाठीमागे चांगले पुढारी आपल्याला कोणी नाहीत असे नाही. परंतु इतर बाजूनी होणारी द्रव्यप्राप्ति सोडून देऊन बुडीत धंद्यामध्ये पुढाकार घेण्याची कोणाचीही इच्छा नाही. प्रसिद्ध कॉंग्रेसभक्त आणि कॉंग्रेसच्या स्टॅंडिंग कौन्सिलपैकी एक, मद्रासचे

प्रसिद्ध आनदाचार्लू, यानी या राष्ट्रीय सभेच्या दुःस्थितीबद्दल नुकताच एक लेख प्रसिद्ध केला आहे त्यात हल्ली काँग्रेसला पुढारी नाही, हीच रड गायिलेली आहे. ह्यूमसाहेब हे जनरल सेक्रेटरी असताना सर्व हिंदुस्थानाकरिता म्हणून त्याच्या हाताखाली कोणी तरी जॉइंट जनरल सेक्रेटरी द्यावा म्हणजे तो त्या साहेबाच्या हाताखाली तयार होऊन पुढे चागला पुढारी बनेल, अशी एक कल्पना सुमारे १०।११ वर्षाच्या पूर्वी निघाली होती. त्या वेळची एक हकीकत मि० आनदाचार्लू यानी दिलेली आहे, ती विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. त्या वेळी ती जागा मि. आनदाचार्लू याना देण्यात आली. हे जॉइट ज. सेक्रेटरीचे काम आपल्या हातून व्हावयाचे नाही, असे मि. आनदाचार्लू याना वाटत होते व म्हणून ते ती जागा पत्करण्याला काकू करीत होते. त्या वेळी पाठीमागून झालेले न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे हे मि. आनदाचार्लू याना आश्वासन देऊन असे म्हणाले की, मी एकदोन वर्षामध्ये पेन्शन घेऊन रिकामा होतो, तेथपर्यंत तुम्ही हे काम कसे तरी चालवा, नतर मी सगळ्या हिंदुस्थानाकरिता जॉइट जनरल सेक्रेटरीचे काम आपल्याकडे घेतो, व मग मी आपला सर्व वेळ ह्याच कामामध्ये खर्च करीन. मि. आनदाचार्लू हे म्हणतात की, न्यायमूर्तींनी आपणास अभिवचन दिले होते. परतु ते वचन त्याच्याकडून कितपत शेवटास गेले हे आपल्याला सगळ्यांना माहीतच आहे. न्यायमूर्ति रानडयासारखे गृहस्थदेखील हायकोर्टातील जज्जाच्या पगाराच्या पाशात गुतून स्वदेशहित साधण्याच्या हेतूने केलेला निश्चय आणि दिलेलें आश्वासन विसरून जातात, इतकी जेथे धनलोलुपता भरली आहे तेथील देशातील लोकाना चागले पुढारी मिळत नाहीत आणि तेथे सरकारला मात्र चागले नोकर मिळतात ह्याबद्दल कोणाला आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. मेल्या म्हशीला पायलीभर दूध होते, असे सागण्याचा सर्वत्रच रिवाज आहे. व तसेच न्यायमूर्तींच्या सबधानेही होणे अगदी इष्ट आहे. असे असताना त्याच्या ह्या धनलोभीपणाच्या गोष्टी एकेक बाहेर काढणे बिलकुल उचित नाही. अशा दृष्टीने पाहिले असता मि. आनदचार्लू यानी ही जी हकीकत सागितली ती अगदी गैर आहे असे म्हणावे लागते. शिवाय हल्ली इकडे त्यांचे स्मारक करण्याचे घाटत आहे आणि हे स्मारक कशाकरिता होत आहे ? तर ते मोठे देशाभिमानी होते आणि स्वदेशकल्याण करण्यासाठी घस सोसण्याला त्यानी

कधींही मागे पाहिले नाही, जो शब्द त्याच्या मुखांतून गेला तो एखाद्या महर्षीप्रमाणे त्यानी कधी अन्यथा ठरू दिला नाही, इत्यादि त्यांच्या महर्षिप्राय सद्गुणाकरितां हे स्मारक चालले आहे. अजून त्याचे गुणवर्णन करणाऱ्या लेजिस्लेटिव वक्त्यांच्या तोंडातले शब्द श्रोत्याच्या कानातून गुणगुणावयाचे थांबले नाहीत, अजून त्याच्या स्तुतितत्पर लेखानी भरलेल्या वर्तमानपत्रांचा वाण्याच्या दुकानात प्रवेश झाला नाही, आणि अजून त्याच्या स्मारकाकरिता वर्गणी मागण्यासाठी पुढे पसरलेला याचकहात मागे वळला नाही, इतक्यातच मद्रासच्या कोपऱ्यातून मि. आनदाचार्लूसारख्या अशकनीय गृहस्थाकडून न्यायमूर्तीचे असले गुणानुवाद बाहेर पडले तर स्मारकाची इमारत कशी उभारणार? मुबई इलाख्यामध्ये न्यायमूर्ति लवकरच पेन्शन घेऊन नतर मग काय काय अद्भुत् चमत्कार घडवून आणणार आहेत याच्याबद्दल अनेक थापा मारण्यात येत असत. परतु मद्राससारख्या दूरच्या इलाख्यांतील आणि मि. आनदाचार्लूसारख्या थोर गृहस्थाजवळसुद्धां पेन्शन घेतल्यावर असे करावयाचे आहे, आणि तसे करावयाचे आहे अशा थापा मारण्यात आल्या होत्या. ही गोष्ट कळून आल्यानतर कोणालाही आश्चर्य वाटल्यावांचून राहणार नाही. असल्या महर्षीची स्मारकें खुशाल होवोत. कारण त्या स्मारकाच्या निमित्ताने एखादा टाउन हॉल झाला तर तो तरी निदान दगडाचा बनविलेला असूनही खात्रीने लोकहिताच्या जास्त उपयोगी पडेल. परतु स्मारकाची खटपट करणारानी आपल्या स्मरणीय महर्षीसबधीच्या असल्या गोष्टी जितक्या बाहेर न येतील तितक्या त्या न येऊ देण्याविषयी खटपट केली पाहिजे. नाही तर त्यांचे प्रयत्न व्यर्थ होणार आहेत. पुढारी होऊ पाहणाऱ्या लोकाची ज्या देशामध्ये अशा प्रकारची स्थिति आहे, तेथे कॉंग्रेसला १९ वर्षे झाली तरी तिजवर एकदेखील फळ आले नाही व ते झाड दिवसेंदिवस वठत चालले आहे ह्यात मोठेसे आश्चर्य ते काय? कॉंग्रेसला पुढारी मिळत नाहीत, म्हणून ओरड! पण हायकोर्टाला नेटिव जज्ज मिळत नाहीत किंवा श्रीमत पक्षकारांना नेटिव बॅरिस्टर मिळत नाहीत असे कधी झाले आहे काय? यातील इगित काय आहे हे कोणाच्याही लक्षांत येईल. देशहिताच्या गोष्टी बोलणे आणि सरकारी चाकरी करणे, असा जोपर्यंत आपल्यांतील श्रेष्ठ लोकांचा वर्तनक्रम चालला आहे, व असल्या वर्तनक्रमाबद्दल जेथे स्मारकाचा मान मिळत आहे, तेथे लोकांनी दरमहा

चारपाच हजार रुपयावर, सरकारच्या मर्जीवर, पदव्यावर, कौन्सिलमधील जागावर आणि लेव्हीच्या आमंत्रणावर पाणी सोडण्याला काय म्हणून तयार व्हावे? सरकारने ज्याचा मान केला त्याचेच लोकानी देव्हारे माजवावयाचे आणि सरकारने ज्याला वाईट म्हटले त्याना सदोदित पाण्यात पाहावयाचे, अशा प्रकारची जेथील लोकाची बक्षीस द्यावयाची रीत आहे, तेथील लोकाना चागले पुढारी कसे मिळावे? अशा गुलामगिरीला चटावलेल्या लोकामध्ये सरकारी नोकरच उत्तम पैदा व्हावयाचे! जे आपण लावावे तेच रुजते. तेथे दुसरी फळे कशी येणार? ज्या लोकानी सरकारी नोकर हेच आपले देव म्हणून मानले, त्याना खरे, स्वतंत्र आणि केवळ स्वदेशहित पाहणारे लोकनायक कसे मिळणार? सरकारी नोकरीत राहून देशहिताची कामे करता यावयाची नाहीत असे नाही. सरकारची मर्जी संतुष्ट राखल्यानेच आपला अती फायदा आहे, सध्या सरकारची मर्जी मोडून चालण्याचा काळ नाही, असली जी कित्येक शहाणपणाची म्हणून तत्त्वे आपल्यामध्ये अलीकडे प्रचारात आली आहेत ती आपल्या मनावर प्रत्यही अबाधित रीतीने ठसविली जात असता आपल्यात खरे लोकनायक निर्माण होत नाहीत, आणि कोणाच्या अंगामध्ये त्या लोकनायकत्वाच्या जागेला लागणारे काही गुण असले तरी त्यांच्याने मोठ्या पगाराची एखादी सरकारी जागा आली तर ती सोडवत नाही, या गोष्टीबद्दल आपल्याला आश्चर्य काय म्हणून वाटावे? आणि असली वरच्यासारखी तत्त्वे मान्य करीत असता आपल्यामध्ये चागले लोकनायक उत्पन्न व्हावे, अशी आपण काय म्हणून आशा करावी? तशी आशा करण्याला आपल्याला काय अधिकार आहे? वरच्यासारख्या तत्त्वाच्या वातावरणात खऱ्या लोकनायकत्वाची रोपे कधीही जगत नाहीत. ही गोष्ट लक्षात बाळगून ह्या तत्त्वाचा खरा अर्थ काय आहे, याचे आपण शोधन केले पाहिजे. ही तत्त्वे कोणी शोधून काढली? आणि ती प्रचलित करणाराचा काय हेतु असला पाहिजे? न्यायमूर्तीसारख्या सरकारी चाकरीच्या जाळ्यात पाय सापडलेल्या लोकांनी, आपली चाकरी तर जाऊ नये आणि लोकांचेही पुढारी म्हणवून घेण्याची आपल्याला संधि मिळावी, अशा हेतूने ही तत्त्वे अमलात आणली आहेत हे उघड आहे. असली स्वदेशहितविघातक तत्त्वे अमलात आणून या लोकानीं कदाचित् आपले हित साधून घेतले असेल व

सरकारचेही बरेच हित साधण्याला ते कारणीभूत झाले असतील, परतु त्यानी स्वदेशाचे मात्र ह्या तत्त्वानी अत्यत नुकसान करून ठेविले आहे. स्वतः त्याच्या हातून तर काही झाले नाहीच, पण पुढील पिढीच्या हातूनही विशेष काही होऊ नये, अशी त्या सद्गृहस्थानी आपल्या तत्त्वाच्या द्वाराने तजवीज करून ठेविली आहे. त्यानी प्रचलित केलेल्या खोट्या तत्त्वाची पाळेमुळे लोकाच्या मनातून पूर्णपणे खणली गेल्यावाचून नवीन तऱ्हेचे लोक आणि लोकनायक पैदा होण्याची आशा नाही. वरील तत्त्वाचा लोकाच्या मनावर जोपर्यंत अमल आहे, तोपर्यंत सरकारने पसत करून दिलेलीच माणसे लोकानी आपले पुढारी म्हणून मानून घेतले पाहिजे. हा इग्रजाच्या रुपयाचा लोभ फार दुर्धर आहे. त्यानी भारून दिलेला रुपया ज्याच्या हातात पडला, त्याचा हात खऱ्या स्वदेशहिताच्या कामी मोडलाच म्हणून समजावे. अशा प्रकारचे रुपये ज्याच्या पोटात शिरले ते लोकाचे पुढारी काय होणार ? आणि त्याच्यापासून कॉंग्रेससारख्या सस्थाचे हित काय होणार ? वास्तविक कॉंग्रेस-सारख्या ज्या सस्था युरोपियनानीच आम्हाला काढून दिल्या आहेत त्या आमच्या खऱ्या फायद्याच्या आहेत किंवा नाहीत, याबद्दलची शका उत्पन्न होणे स्वाभाविक आहे. साहेबांपैकीच काही साहेब आमच्या बाजूला मिळून आपल्या देशबाधवांविरुद्ध तुमचा उत्कर्ष करण्याविषयी आम्ही प्रयत्न करीत आहो, असे दाखवितात हे कसे, हीच शका प्रथमतः उत्पन्न होते. साहेब म्हणजे काही हिंदुस्थानातील फितुरी आणि स्वदेशद्रोही लोकाप्रमाणे नव्हेत, की ज्या योगाने आपल्या देशबाधवाविरुद्ध आम्हाला मदत करण्याला ते तयार होतील. अशी शका उत्पन्न झाली म्हणजे मग ही कॉंग्रेसची सस्था आमच्या हातात का देण्यात आली असावी, या प्रश्नाचा विचार करण्याकडे मनाची प्रवृत्ति होते. व त्या प्रश्नाचे उत्तर शोधून काढण्याकरिता त्या वेळच्या परिस्थितीकडे थोडेसे वळणे जरूर आहे. कॉंग्रेस ही सर्व हिंदुस्थानकरिता खरी, परतु प्रथमतः ती मुबईमध्येच सुरू करण्यात आली ती कां ? मुबई-मध्येच मोठेमोठे लोक होते आणि कलकत्ता, मद्रास वगैरे शहरे ओसाड पडली होती असे मुळीच नाही. मग मुबई इलाख्यावरच एवढी मेहेरबानी का ? ह्या प्रश्नाचे उत्तर मुबई इलाखा आणि इतर इलाखे ह्याच्यामध्ये जे अतर होते त्यामध्यें आहे. कॉंग्रेसची चळवळ ज्या वेळी मुबईत पहिल्याने सुरू झाली

याच्या आधी मुबई इलाख्यामध्ये काय गोष्टी घडून येत होत्या ? बऱ्याच ठिकाणच्या शेतकरी लोकामध्ये दारिद्र्यामुळे व उपासमारीमुळे अतिशय असतोष उत्पन्न होऊन मारामाऱ्या, दरवडे आणि दगे याना सुरवात झाली होती. यानतर कांही वर्षानी बहुतेक त्याच मुलखात वासुदेव बळवताच्या बडाचा फैलाव झाला. पहिल्यामध्ये फक्त शेतकरी लोकच होते. परतु दुसऱ्या बडामध्ये पुष्कळ सुशिक्षित लोकही सामील आहेत अशी सरकारला जबरदस्त शका आली होती, असे सरकारने न्यायमूर्ति रानडयांच्या एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी बदल्या केल्या, व इतर कित्येक गोष्टी केल्या त्यावरून स्पष्ट दिसत आहे. त्या वेळी महाराष्ट्रातील शेतकरी लोक तर उघड उघडच बिथरले होते. व सरकारला आलेला सशय खरा असेल तर सरकारने सुशिक्षितपणाने नामर्द करून ठेवलेले लोकही बडे करण्याच्या खटपटीस लागले होते, असे दिसते. शेतकरी लोक आणि सुशिक्षित लोक हेच काय ते कोणत्याही देशात झाले तरी मुख्य आधारभूत असे दोन वर्ग होत. त्याचीच जर अशी स्थिति झालेली असेल, तर त्याच्या मानेवर बसवलेले राज्य ढांसळून पडण्याला किती अवकाश आहे ! ही स्थिति धूर्त सरकारने ओळखली, आणि आपल्या स्थैर्या-करितां उपाय योजण्याला सुरवात केली. हिंदुस्थानातील शेतकऱ्याच्या घरातील सपत्ति कोणी लाबविली आणि त्याना भिकारी कोणी केले, या प्रश्नाची बरोबर उत्तरे काय आहेत, हे आतां इग्लिश लोक काहीही म्हणत असले तरी, बहुतेकाना कळून चुकले आहे. वास्तविक शेतकऱ्याच्या गरीबीचा खरा दोष सावकारांकडे नव्हता. ते या बाबतींत निव्वळ सन्याशासारखे होते. तरी पण अखेरीस त्याच्याच बापडयाच्या कपाळी सूळ आला ! सावकार लोकानी शेतकऱ्याना बुडविले, असा जिकडे तिकडे गवगवा करून देऊन सावकाराच्या कचाटीतून शेतकऱ्याना सोडविण्याकरिता म्हणून दक्षिण महा-राष्ट्रामध्ये ' अग्रिकल्चरिस्ट रिलीफ ॲक्ट ' या नावाचा एक कायदा काढला. अशा रीतीने आपला दोष सावकाराचे माथ्यावर घालून सरकार दयाळु, मम-ताळु, कनवाळु, कृपाळु आणि मायाळु बनले ! शेतकऱ्याच्या खाद्यावर सावकार बसलेले, आणि सावकारांच्या खाद्यावर सरकार बसलेले, अशा समाजरचनेच्या चित्राची कल्पना आपल्या डोळ्यापुढे आणा ! अशा स्थितीत माझ्यावर अति-शय भार पडून मी मरतो, अशी ओरड खालचा शेतकरी करतो तेव्हा, त्याला

सरकार सांगते की, बाबा, तू म्हणतोस ते अगदी खरे आहे. तुझी कंबर अगदी मोडून गेली असेल यांत शंका नाही. तुझ्या खांद्यावर हा केवढा लठ्ठ सावकार बसला आहे पहा. त्याच्या वजनाखाली तू अगदी चुरून गेला असशील. मला तुझी फार दया येते! आतां तुझ्यावर पडणारें ओझें कमी करण्याकरतां ह्या सावकाराच्या अंगावर उंची वस्त्रें, सोनें, रत्नें, मोती वगैरे कांहीं जड वस्तु आहेत, त्या मी त्याच्या अंगावरून काढून, हे शेतकऱ्या, तुझें ओझें थोडेसें तरी हलकें व्हावें येवढ्याखातर मी आपल्या अंगावर घालून घेतों, असें म्हणण्यासारखेंच वरील कृत्य होतें. सरकार सावकाराच्या खांद्यावर बसलें आहे म्हणून शेतकऱ्याला सावकाराचें ओझें दुप्पट वाटतें ह्या गोष्टीकडे स्वाभाविकपणें वळणारें लक्ष भलतीकडेच वळवून शेतकऱ्याचें ओझें कमी करण्यासाठीं सावकाराच्या अंगा-वरचें सोनें आपल्या अंगावर घालून घेणें याच्यासारखी खुबीदार युक्ति दुसऱ्या कोठें क्वचितच आढळेल. तरी पण हिंदुस्थानांतील अडाणी लोकांना चकवावयाला आणखी काय पाहिजे? ॲग्रिकल्चरिस्ट रिलीफ ॲक्टनें व दुसऱ्या कांहीं किरकोळ उपायानें सर्वत्र शांतता झाली आणि शिवाय सरकार ममताळु म्हणून चोहोंकडे द्वाही फिरली! अशा रीतीनें शेतकरी लोक कसेबसे थंडावले. परंतु त्या वेळच्या सुशिक्षित लोकांची महत्त्वाकांक्षा मात्र तेवढ्यानें थंडावली नाहीं. शेतकरी लोकांच्या अवनतीचीं खरीं कारणें काय आहेत आणि त्या कारणांचें निरसन झाल्यावांचून आपल्या देशांतील शेतकरी लोकांची स्थिति कां सुधारावयाची नाहीं इत्यादि गोष्टी सुशिक्षित लोकांना त्या वेळीं समजत होत्या. कै. न्यायमूर्ति रानडे हे प्रथमपासूनच सुशिक्षित लोकांचे पुढारी होते, व तें त्यांचें स्थान त्यांनीं या वेळीही आपणाकडेसच कायम ठेविलें होतें. त्या वेळच्या त्या सुशिक्षित मंडळीमध्यें तत्कालीन परिस्थितीसंबंधानें बराच असंतोष उत्पन्न झालेला असावा व त्या असंतोषाचें पर्यवसान वासुदेव बळवंतच्या बंडा-मध्यें झालें असावें, असें सरकारच्या हातून त्या वेळीं घडलेल्या कृतीवरून दिसतें. वासुदेव बळवंतच्या बंडाच्या रूपानें दक्षिण महाराष्ट्रामध्यें जी असंतोषा-ची ज्वाळा पेट घेत होती ती फुंकर घालून सरकारनें कशी विझविली वगैरे गोष्टी सर्वांना माहीतच आहेत. सरकारसारख्या प्रभंजनाला असली लहानशी ज्योत मालवून टाकणें फारसें अवघड होतें असें नाहीं. तरी पण हे सुशिक्षित लोक आपल्या राजकीय परिस्थितीबद्दल असंतुष्ट होत चालले आहेत, ही गोष्ट

सरकारने पक्की लक्षांत घेतली. त्या वेळी ज्या हातानी पोलादाची शस्त्रे उचलली होती ते हात तोडून टाकण्याला फारसे कठीण नव्हते. पण त्या वेळी ज्या मनानी असतोपाची शस्त्रे उचलली होती त्याचा उच्छेद करणे फार कठीण होते. कारण असली मने त्या वेळी पुष्कळ असून ती पुष्कळ ठिकाणी पसरली होती त्याचा उपशम करणे जरूर होते. म्हणून वासुदेव बळवत आणि त्याचे अनुयायी याना पकडण्याकरता जसे काही साहेब सोडण्यांत आले त्याचप्रमाणे सुशिक्षितत्वामुळे असतुष्ट झालेल्या लोकाचे पुढारी आणि त्या पुढाऱ्याचे अनुयायी ह्याची बिथरलेली मने पकडण्याकरितांही कित्येक साहेब लोक सोडण्यात आले, अशी कोणी कल्पना केली तर ती इग्लिशाच्या राजनीतीच्या फारशी विरुद्ध जाईल असे नाही ह्यूमसाहेबाचे नाव पुढे जितके लोकप्रिय झाले तितके ते पूर्वी खास नव्हते, वासुदेव बळवतच्या बडानतर दोनतीन वर्षांमध्येच काँग्रेस ही सस्था अस्तित्वात आली. हिंदुस्थानातील सुशिक्षित मुले आपल्याला खरोखरीचा घोडा पाहिजे, म्हणून मनात हट्ट धरून बसली होती. इतक्यात एक धूर्त दाई पुढे सरसावली. तिने चिंध्या, काटक्या, शेण वगैरे जिनसाचा एक घोडा बनवून त्या मुलापुढे आणिला, आणि ‘ बाळानो, रडू नका, हा घ्या मी तुम्हाला घोडा आणिला आहे ’, अशी त्याची समजूत घालून त्याच्या हातात तिने तो शेणाचा घोडा दिला, आणि तेव्हापासून आपल्याला काँग्रेस मिळाली. व त्यामुळे खऱ्या घोड्याचे स्वरूप मनातून नाहीसे होऊन हिंदुस्थानातील सुशिक्षित मुले ह्याच शेणाच्या चित्राबरोबर आज अठरा वर्षे खेळत आहेत, व आणखीही कित्येक वर्षे अशीच खेळत राहतील, अशी आशा आहे. असो. सुशिक्षित लोकाच्या मनामध्ये जो असतोप उत्पन्न झाला होता आणि त्याच्या मनाला जे वाकड्या वाटेचे वळण लागत होते, त्या सगळ्याचे परिमार्जन होऊन आजकाल सर्व सुशिक्षित लोक ब्रिटिश मायेच्या जाळ्यात सापडून पाण्यावर काठ्या मारीत बसण्याचे निरुपयोगी आणि निरुपद्रवी काम करण्यामध्ये पूर्णपणे व्यग्र झालेले आहेत ही मोठ्या आनदाची गोष्ट आहे. असले हे शेणाच्या बनविलेल्या घोड्याचे खेळणे हिंदुस्थानातील सुशिक्षित मुलाच्या हाती ह्यूमसाहेबानी दिले नसते तर केवढे अनर्थ गुदरले असते याची कल्पनाही करणे शक्य नाही. सर्व हिंदुस्थानांतील सुशिक्षित लोकाच्या असतोषाची ज्वाळा तेव्हापासून आज

अठरा वर्षेपर्यंत अव्याहत रीतीने वाढू दिली असती तर तिचा फैलाव कोठ-पर्यंत झाला असता, तिने काय काय ग्रासले असते आणि तिने कशाकशाची रक्षा करून टाकली असती, याची कल्पना तरी कोणाला आहे काय? सर्व हिंदुस्थानातील समजदार लोकांची संपत्ति, विद्या, उत्सुकता आणि महत्त्वा-कांक्षा यांचा प्रचंड ओघ सुमारे वीसबावीस वर्षांपूर्वी जिकडे वाहत होता तिकडेच तो तेव्हापासून आजपर्यंत एकसारखा वाहू दिला असता तर त्याने आपल्या जोराने काय काय वाहून नेले असते, आणि काय काय बुडवून टाकले असते, याची कल्पना कोण करू शकणार आहे? परंतु आपल्या सुदैवाने आज हे सगळे अनर्थ टळून आपण आत्यंतिक सुखाचा आस्वाद घेत आहोंत याबद्दल आपण परमेश्वराचे आभार मानले पाहिजेत, आणि ज्यांच्या शहाण-पणाने आपल्यावरचा हा अघोर प्रसंग टळला त्यांच्या दूरदृष्टीपणाची आणि कारस्थानकौशल्याची आपण सदोदित तारीफच करीत राहिले पाहिजे.

अशा रीतीने व अशा हेतूसाठी जी कॉंग्रेस बहुधा अस्तित्वात आली असावी, ती मरगळत चालली तर त्यांत काही मोठेसे आश्चर्य नाही. आप-ल्याला वाटते की, आपल्याला हा जो घोडा दिलेला आहे, यावर बसून आपण काही तरी प्रगति करावी. परंतु ती व्हावी कशी? आपल्याजवळ हल्ली जो शेणाचा घोडा आहे, तो आपल्याला एक खेळणे म्हणून दिलेला आहे. आपण त्या वेळच्या समजुतीप्रमाणे प्रगतीची जी खटपट करीत होतो, तिजपासून परा-वृत्त होऊन शेणाच्या घोड्याच्या भोवती भोवती फिरून आपण आपला काल-क्षेप करावा याचसाठी आपल्याला तो दिलेला आहे, आपल्या प्रगतीसाठी तो दिलेला नव्हे. अशा स्थितीत प्रगति होणे नाही व ती झाली नाही म्हणून त्याबद्दल खेदही मानण्याचे काही कारण नाही. ज्यांनी खरोखर अभ्यास कर-ण्याचे कष्ट केले नाहीत त्यांनी परीक्षा पास होत नाही म्हणून दुःख तरी काय म्हणून मानावे?

सेंट डॉमिनगोमधील एक रात्र : : १३

हल्ली इंग्लंडच्या जशा निरनिराळ्या ठिकाणी वसाहती आहेत, तशा पूर्वी फरेंचाच्याही कित्येक ठिकाणी होत्या. त्यापैकी सेंट डॉमिनगो या ठिकाणी फरेंचाची वसाहत फारच महत्त्वाची होती. उत्तर अमेरिकेच्या आग्नेय कोपऱ्यामध्ये वेस्ट इंडीज या नावाची जी बेटे आहेत, त्यापैकी हेटी या नावाचे जे एक बेट आहे त्यातील सेंट डॉमिनगो हे एक मुख्य शहर आहे. या शहरामध्ये मूळची वस्ती म्हटली म्हणजे निग्रो लोकाची होय, परंतु कोलंबसाने अमेरिकेचे दरवाजे युरोपियन लोकाना खुले करून दिल्यापासून पुष्कळ युरोपियन लोक ज्याप्रमाणे अमेरिकेतील इतर ठिकाणी राहिले होते, त्याप्रमाणे फरेंच लोक सेंट डॉमिनगो येथे वसाहत करून राहिले होते. युरोपियन लोक एखाद्या ठिकाणी तळ देऊन राहिले म्हणजे त्याचा कावा कसा असतो, हे कोणाला सांगावयास पाहिजे असे नाही. आपण हल्लीच्या सिलोन किंवा आसामाकडे पाहिले म्हणजे त्या वेळच्या फरेंच लोकांनी सेंट डॉमिनगो येथील निग्रो लोकाची काय दशा करून टाकिली होती, याची आपल्याला थोडीशी तरी कल्पना येईल. तेथील निग्रो लोकाना फरेंच लोकानी पूर्णपणे आपले गुलाम बनवून ठेविले होते. त्याच्यापासून ते हवे तसे श्रम घेत असत आणि त्याच्या श्रमावर पैसे मिळवून ते श्रीमंत होत असत. इतर बाजारच्या जिनसाप्रमाणे त्या निग्रो लोकाचा गुलाम म्हणून नेहमी क्रयविक्रय होत असे. फरेंच लोकाचे राजकीय, धार्मिक, वगैरे जे काही कायदे होते त्यांचा फायदा ह्या निग्रो लोकाना कधीही देण्यात येत नसे, किंवा त्याना आपल्यापाशी कोणत्याही प्रकारची खासगी मिळकत बाळगण्याचा हक्क नसे. त्याना फरेंच लोक निवळ पशूप्रमाणे वागवीत असत. जर कोणी निग्रो गुलामाने यदाकदाचित् लग्न केलेच तर त्याची बायको आणि

मुले याच्यावर त्याचे धनी जे फरेंच लोक त्याची सत्ता असे. आणि त्या नवराबायको आणि मुलाना विकण्याची वेळ आली तर ती निरनिराळ्या ठिकाणी विकली जात असत, आणि त्याची नैसर्गिक प्रेमबधने अशा रीतीने मुद्दाम तोडून टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात येत असे, व असे, करण्यात आपण काही पाप करीत आहो ही कल्पनासुद्धा कधी त्या फरेंच लोकाच्या मनाला शिवत नसे. त्या फरेंच लोकाची त्या निग्रो गुलामाबद्दल अशीच कल्पना होती की, हे आपल्यासारखे मनुष्यप्राणी नाहीत. मनुष्य आणि जनावरे याच्या दरम्यानची ही काही तरी एक जात आहे, असे समजून त्याप्रमाणे त्याना वागविण्यात येत असे. /पूर्वी ग्रीसमधील मोठमोठ्या लोकाच्याजवळ हीलट्स म्हणून लोक असत, किंवा हल्ली इग्लिश लोकापाशी हिंदुस्थानची प्रजा आहे, त्याचप्रमाणे त्या वेळी फरेंच लोकाच्या हाताखाली असले निग्रो गुलाम किती तरी होते! परमेश्वराने निर्माण केलेल्या मनुष्याना अशा वाईट रीतीने वागविण्याचा वास्तविक पाहतां कोणालाही अधिकार नाही. तरी पण फरेंच लोक त्या वेळी ह्या निग्रो लोकाना तशा रीतीने वागवीत होते. आणि फिरून त्या दुष्कृत्याचे समर्थन करण्यासाठी ते परमार्थाच्या लाब लांब गोष्टीही सागत असत. आपण हिंदुस्थानावर राज्य का करीत आहो, याच्याबद्दल इग्लिश लोक ज्याप्रमाणे कारण सागतात की, इडियन लोकाच्या सुरक्षितपणासाठी आम्हांला ही गोष्ट करणे भाग पडत आहे, आम्ही याची जबाबदारी आपल्या अगावर घेतली नाही तर दुसरे लोक येऊन याना छळतील म्हणून आम्हीच याच्यावर राज्य करीत आहो, त्याचप्रमाणे त्या वेळचे फरेंच लोक, आम्ही या निग्रो गुलामाचे जे सरक्षण करीत आहो, ते केवळ परोपकारासाठी निरपेक्षबुद्धीने करीत आहो, असे ब्रह्मज्ञान सागत असत. स्वार्थासाठी दुष्कृत्ये करून फिरून त्याना परोपकाराचे नाव द्यावयाचे ही लबाडी युरोपियन राष्ट्राना फार दिवसापासून साधलेली आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील वसाहतीमध्ये हल्ली इडियन लोकाना जसा काही मान नाही, त्यानी युरोपियन लोक सागतील तेथे राहावे, देतील ते खावे आणि हुकूम बजावतील ते काम करावे, त्याप्रमाणेच सेंट डॉमिन्गो येथील निग्रो लोकाची स्थिति. ऑस्ट्रियातील लोक हल्ली जसे एशियाटिक लोकांना तुच्छ मानितात, तसेच फरेंच लोक निग्रो लोकाना त्या वेळी तुच्छ मानीत असत. परतु त्याच्यापासून आपल्या

उसाच्या मळ्याची लागवड करून घेण्याला मात्र फ्रेंच लोकाना काही हरकत वाटत नव्हती. युरोपियन अलीकडे बहुतेक बाबतींत आपणा नेटिवाना ज्या रीतीने वागवितात, त्याच रीतीचे अवलंबन निग्रो लोकाना वागविण्यामध्ये फ्रेंच लोकानी केलेले होते. (सारांश, त्या वेळचे सेंट डॉमिनगो म्हणजे हल्लीचे एक हिंदुस्थानच होय. हिंदुस्थानातील आपण आपली हल्लीची स्थिति लक्षात आणिली असता सेंट डॉमिनगोमधील निग्रो गुलाम कसे होते, हे आपल्याला अगदी बरोबर कळून येईल.)

असो. अशा स्थितीमध्ये सेंट डॉमिनगोमधील निग्रो लोक आपले दिवस कठीत असता १७८९ साली फ्रान्समध्ये एक राज्यक्रांति झाली फ्रेंच लोक बाहेर जसे इतरावर जुलूम करीत होते त्याचप्रमाणे फ्रेंच लोकावरही फ्रान्समध्ये त्यांचे राजे जुलूम करीत होते. त्या जुलमापासून मुक्त होण्याकरिता फ्रान्समधील तत्ववेत्त्यानी नवीन नवीन तत्त्वे शोधून काढिली. शूर पुरुषांनी त्या तत्त्वाची अमलबजावणी करून दाखविली. सर्व लोक सारखे आहेत ह्या तत्त्वाचा फैलाव होऊन फ्रान्स देशामध्ये राज्यक्रांति झाली. फ्रेंच लोकानी राजाचे तुरुंग फोडिले आणि खुद्द राजालाच एका राजवाड्यामध्ये कैदी करून ठेविले. त्या वेळी इतर ठिकाणच्या लोकाना अशी आशा वाटू लागली की, आता पृथ्वीच्या पाठीवरील जुलमाचा अमल संपला. आणि आता ह्यापुढे जिकडे तिकडे न्याय, नीति व धर्म याच्या तत्त्वावर आणि समान हक्काच्या धोरणावर सर्व लोक एक-मेकाशी वागणार. परंतु ही आशा इतर ठिकाणच्या लोकापेक्षा सेंट डॉमिनगो-मधील निग्रो लोकाच्या मनामध्ये जास्त प्रबळ झाली होती. आपणा हिंदुस्थाना-तील लोकाना असे वाटते की, इंग्लिश लोक हे प्रतिनिधिसत्ताक राज्यपद्धतीचे अभिमानी असल्यामुळे आपल्यालाही तो हक्क ते देतील, व शिक्षणाचे महत्त्व त्याना कळलेले असल्यामुळे आपल्या इकडेही शिक्षणाचा प्रसार ते मोठ्या नेटाने करतील, त्याप्रमाणेच निग्रो लोकाना वाटत होतें की, सर्व लोक सारखे आहेत हे तत्त्व जर फ्रान्समध्ये एवढे प्राबल्य पावले आहे, तर आपल्या येथील फ्रेंच लोकही त्याच तत्त्वाचा अंगीकार करून येथील गुलामगिरीची पद्धत बंद करतील. परंतु निग्रो लोकाची ही आशा सफळ झाली नाही. इंग्लिश लोक इंग्लंडमध्ये समान हक्काविषयी आणि न्यायाविषयी कितीही बढाया मारीत असले, तरी ते हिंदुस्थानांत आल्यावर ती उदात्त तत्त्वे बऱ्याच प्रसंगी गुंडाळून

ठेवितात, त्याचप्रमाणे त्या वेळी फरेंच लोकाची स्थिति झालेली होती. फरेंच लोक फरान्समध्ये समान हक्कासाठी राजाच्या उरावर बसण्याला तयार झाले होते. परतु तेच फरेंच लोक सेट डॉमिनगोमधील निग्रो लोकाना यत्किंचितही सवलत देण्याला तयार नव्हते. यामुळे ते निग्रो लोक अतिशय त्रासून गेले.

आपली जशी हल्ली एक खोटी कल्पना आहे की, आपल्या मागण्याची येथे कांही दाद लागली नाही तर आपण विलायतेस जावे आणि तेथील लोकापुढे तोंड वाकडी करावी म्हणजे आपले म्हणणे मान्य होईल, त्याप्रमाणेच त्या निग्रो लोकाच्या डोक्यामध्येही कोणी हेच वेड भरवून दिलेले होते; व त्यामुळे आपले कोणी तरी प्रतिनिधी फरान्समध्ये गेले तर आपली कार्यसिद्धि होईल अशी एक वेडगळ कल्पना त्याच्या मनाने घेतलेली होती. त्याप्रमाणे ओजे या नावाचा एक इसम फरान्समध्ये दाद मागण्याला गेला. आपल्या इकडे साहेब लोक येऊन राहतात आणि कधी कधी त्यांचे वांकडे पाऊल पडून आपल्या इकडील महारणी, चांभारणी वगैरेच्या पोटी छोटे साहेब जन्मास येतात, आणि ते पुढे हाफकॅस्ट वगैरे नावाने प्रसिद्ध होतात. त्याप्रमाणे सेट डॉमिनिगोमध्यें फरेंच लोक आणि निग्रो लोक याच्या शरीरसबधापासून मुलॅटो या नावाची एक जात उत्पन्न झालेली होती. ते धड साहेबातही मोडत नसत आणि धड काळ्या गुलामामध्येही मोडत नसत. अस्सल गोरे लोक ते आपल्याहून कमी दर्जाचे म्हणून त्याचा तिरस्कार करीत आणि काळे गुलाम ते कमअस्सल बीजाचे म्हणून पाण्यात पाहत. अशा स्थितीत ते मुलॅटो लोक कधीं फरेंच लोकांशी मिसळून राहत आणि कधी त्यानी झिडकारिले म्हणजे निग्रो लोकामध्ये येऊन मिसळत. प्रस्तुतच्या भांडणामध्ये ते निग्रो लोकाच्याच बाजूला येऊन मिळाले होते. त्या मुलॅटो जातीपैकी ओजे हा एक होता. हल्ली हिंदुस्थानातील गुलामांच्या हिताकरिता म्हणून ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटी या नावाची जशी एक सस्था विलायतेस स्थापन झालेली आहे, त्याचप्रमाणे सेट डॉमिनगो येथील गुलामाच्या हिताकरितां त्या वेळी फरान्समध्ये Society of the Friends of the Blacks या नावाची सस्था झालेली होती, व त्या वेळच्या फरेंच रेव्होल्यूशनमधील मोठमोठे अतिरथी आणि महारथी हे त्या सस्थेचे सभासद होते. त्याची ओजे याने फरान्समध्ये येऊन गाठ घेतली. फरान्समध्ये त्या वेळी राजाचा अमल नसून लोकांनी निवडलेल्या आणि समान हक्कांची बजावणी करणाऱ्या

सभासदांची एक सभा होती. तिचा सर्व फरान्स देशावर निःपक्षपातीपणाचा आणि सर्व लोक सारखे आहेत या धोरणावर अमल चालला होता. त्या सभेपुढे येऊन ओजे याने विनति केली की, सर्व लोक सारखे आहेत, आणि सर्वांचे हक्क सारखे आहेत, असे जर तुम्ही म्हणतां तर मग तुमची सेट डॉमिनगो येथील जी वसाहत आहे, तेथे हे नियम तुम्ही कां लागू करीत नाही? जर समान हक्काचा कायदा हा ईश्वराच्या घरचा कायदा आहे, तर मग तो सेट डॉमिनगोमध्येच का मोडला जावा? असे अनेक प्रश्न त्याने त्या सभेपुढे ठेविले परतु त्याचा कांही एक उपयोग झाला नाही. त्या वेळीं ओजे याने त्या सभेपुढे असे बोलून दाखविले की, मी जी तुमच्यापाशी मागणी मागत आहे, ती न्यायाची आहे. परतु आमच्या मागण्याला यश येण्याला जर फक्त न्यायच पुरेसा होत नसेल, आणि त्याच्या मदतीला जर हस्तसामर्थ्याचीही अपेक्षा असेल तर त्याचीही आमच्यापाशी तयारी आहे. असे म्हणून तो सेट डॉमिनगो येथे परत आला. त्या वेळी फरान्समधील उदात्त तत्त्वाचा सेट डॉमिनगोमध्ये फारच विपर्यास झालेला त्याच्या दृष्टीस पडला. निग्रो लोकावर अतिशय जुलूम होऊ लागले होते व त्या जुलमाखाली निग्रो लोक अतिशय टेकीस आले होते. सर्व लोक सारखे आहेत आणि सर्वांना स्वतत्र होण्याचा सारखाच हक्क आहे, असे फरेच लोक म्हणतात, तर निग्रो लोकानीही स्वतत्र कां होऊ नये, असे प्रश्न ओजे याच्या मनामध्ये उद्‌भवू लागले. आणि त्याप्रमाणे त्याने पूर्ण कायदेशीर रीतीने बडाचे निशाण उभारले. त्याने आपल्याजवळ दोनशे लोक गोळा केले, आणि त्याचा पुढारी होऊन त्याने तेथील फरेच अधिकाऱ्यांसमोर आपले म्हणणे माडले. फरान्समधील राज्यकारभार चालविणाऱ्या सभेने जीं तत्त्वे मान्य केली आहेत, तीच तुम्ही आम्हाला या वसाहतीमध्येही लागू केली पाहिजेत. आम्हाला स्वतत्र केले आहे, असा एक जाहीरनामा काढून ती गोष्ट तुम्ही प्रसिद्ध करा. परतु तुम्ही जर या गोष्टीला हरकत घ्याल तर आम्ही आपल्यातील प्रतिनिधी निवडून काढू आणि तुमच्याशी लढण्याला तयार होऊ. गोरे फरेच लोक म्हणतात की, ह्या काळ्या निग्रो गुलामाच्या बरोबरीच्या योग्यतेला आपण येणे आणि त्यांच्याजवळ बसणे हे आम्हाला कमीपणाचे वाटते. परतु आम्ही त्यांना असे विचारतो की, सर्व लोक सारख्या दर्जाचे आहेत ह्या तत्त्वाचे प्रतिपादन करून फरान्समधील भिकारी लोक जेव्हा तेथील सरदार आणि

धर्माधिकारी लोकाच्या बरोबरीला जाऊन बसू लागले, त्या वेळी त्या सरदाराना आणि धर्माधिकाऱ्याना काय वाटले असेल, याचा यानी काही विचार केला होता काय ? जर सर्व लोक सारख्याच दर्जाचे आहेत हे तत्त्व मान्य करावयाचे आहे, तर मग काळे गुलाम कमी दर्जाचे आणि त्याचे गोरे धनी श्रेष्ठ दर्जाचे, हा भेद कोठून आला ? अशा रीतीने ओजे याने आपले म्हणणे तेथील अधिकाऱ्यापुढे माडले. परतु अधिकाऱ्यानी त्या जमलेल्या लोकाना हाकलून लावण्याकरिता आपले काही शिपाई पाठविले. त्यांचा ओजे याने पराभव केला. तेव्हा फिरून जास्त लोक पाठविण्यात आले. त्या वेळी ओजे आणि त्याच्या पक्षाकडील सर्व लोक निरुपाय होऊन पळून गेले आणि ओजे हा त्याच बेटातील स्पॅनिश लोकाच्या हद्दीत जाऊन दडून राहिला. त्याला पकडून देणाराला बक्षीस लावण्यात आले. सर्व लोक सारख्याच दर्जाचे आहेत हे तत्त्व फ्रान्समध्ये सर्वमान्य झाले होते. परतु ते तत्त्व आम्हाला लागू करा, असे ओजे याने म्हटल्याबरोबर तो मात्र गुन्हेगार झाला ! त्या वेळी फ्रान्समध्ये जे हुकमत चालवीत होते त्याना अधिकार कोणी दिला होता ? बड करूनच त्यानी तो अधिकार आपल्यालाच मिळवून घेतला होता. परतु त्याच रीतीने ओजे हा करू लागल्याबरोबर तो मात्र अपराधी ठरला, ही युरोपियन लोकाची समान हक्काची आणि सारखेपणाची 'कशी मजा आहे पहा ! स्पॅनिश लोकानी ओजे याला आश्रय देऊ नये, म्हणून पुष्कळ प्रयत्न करण्यात आले. आज ज्याने काळे निग्रो लोक फरेंच गोऱ्या लोकाविरुद्ध उठविले आहेत तो उद्या स्पॅनिअर्ड गोऱ्या लोकाविरुद्ध त्याना उठविणार नाही कशावरून ? असल्या मनुष्यापासून फरेंच काय आणि स्पॅनिअर्ड काय, सगळ्याच गोऱ्या लोकाना सारखेच भय आहे. यासाठी त्याला तुम्ही आमच्या स्वाधीन करा, असा युक्तिवाद सागितल्यामुळे स्पॅनिश लोकानी ओजेला फरेंचाच्या हवाली केले. नतर त्याची चौकशी दोन महिनेपर्यत चालली होती. सेट डॉमिनगोमधील गोरे लोक अगदी उतावीळ झाले होते व आपल्या बरोबरीचे हक्क मागणाऱ्या ह्या उद्दाम मनुष्याचे डोके केव्हा एकदा उडविले जाईल असे त्याना होऊन गेले होते. अखेरीस चौकशी होऊन निकाल झाला. असल्या खटल्यातून काय निकाल व्हावयाचा हे सागितल्याशिवायच कळण्यासारखे असते. ज्या कृत्याबद्दल फ्रान्समध्ये लफाएटि, मिरॅबो हे मोठे देशभक्त म्हणून त्याची दिगत कीर्ति झाली, त्याच कृत्याबद्दल

सेट डॉमिनगोमध्ये ओजेला देहान्तशासनाची शिक्षा मिळावी, असा ह्या जगातील न्यायाचा चमत्कार आहे! ओजे तुरुगात असताना त्याच्या शत्रूनी त्याला अतिशय छळले. व त्याने आपल्या साथीदाराची नावे सागावी म्हणून त्याचे फार हाल करण्यात आले, त्या वेळी त्याने पुढे लिहिल्याप्रमाणे उत्तर दिले :—तुमची आशा व्यर्थ आहे. अशा रीतीने माझे हाल केले असता मी आपल्या साथीदाराची नावे तुम्हाला सागेन ही आशा तुम्ही सोडून द्या. मी एकाही साथीदाराचे नाव सागणार नाही. मी कोणाचे म्हणून नाव सागू? माझ्या पक्षाचे साथीदार जिकडे तिकडे पसरलेले आहेत. मनुष्यप्राण्याचा छळ करणारे असे जे जुलमी अधिकारी त्याच्या जुलमाचा द्वेष करणारे लोक जेथे जेथे आहेत तेथे तेथे माझे साथीदार आहेतच. यानतर तो दुसरे काही एक बोलला नाही. फक्त त्याने पुढील उद्‌गार काढले. ते हे की, सर्व लोक सारख्या दर्जाचे आहेत, आणि प्रत्येकाला स्वतत्र होण्याचा हक्क आहे. अखेरीस त्याला एखाद्या बदमाष गुन्हेगाराप्रमाणे मरणाची शिक्षा देण्याचे कायम ठरले. त्या वेळी तो म्हणाला :—माझे सर्व देशबाधव स्वतत्र व्हावे आणि ते सगळे सारख्या दर्जाचे व्हावे ही जी माझ्या अतःकरणातील इच्छा ती शेवटास नेण्याकरितां मी प्रयत्न करीत असता तुम्ही मला गुन्हेगार ठरवून माझी इतर सामान्य गुन्हेगारामध्ये गणना करू पाहता, हे तुम्हाला उचित नाही. असो. तुम्ही माझा जीव घेत आहा, खुशाल घ्या, परतु तेवढ्याने तुम्ही निर्भय झाला, असे मात्र समजू नका. माझे जे रक्त तुम्ही जमिनीवर साडाल, त्या रक्तापासून माझा सूड उगविणारे पुरुष उत्पन्न झाल्यावाचून कधी राहावयाचे नाहीत. असे म्हणून तो मरणाला सिद्ध झाला. त्याला देहान्तप्रायश्चित्त दिल्याबद्दलची बातमी फ्रान्समध्ये पोचल्यानतर तेथे त्याच्याबद्दल दोन मते पडली. कोणी म्हणू लागले की, ओजे हा गळेकापू होता, आणि त्याबद्दल त्याचा शिरच्छेद झाला हे योग्यच झाले. दुसऱ्या पक्षाचे असे म्हणणे पडले की, ओजेबद्दल असे मत देणे बरोबर नाही. जर ओजे अपराधी असेल तर आपणही सर्व त्याच्यासारखे अपराधी आहो असे म्हटले पाहिजे. जो आपल्या देशबाधवाकरितां स्वातन्त्र्य मिळवून देण्याची खटपट करीत होता त्यानेही जर त्या कृत्याबद्दल सुळावर चढले पाहिजे, तर आपण सर्व फ्रेंच लोकानीही तेथेच चढावयाला नको काय?

अशा रीतीने फरान्समध्ये ओजेबद्दल दोन भिन्न भिन्न मते झाली होती. परतु सुदैवाने सेट डॉमिनगोमधील त्याच्या देशबाधवामध्ये त्याच्याबद्दल एकच मत होते. ओजे हा आपल्या सगळ्या निग्रो लोकाच्या स्वतत्रतेसाठी झटत होता, तो मोठा देशभक्त होता, व तो आपले सर्वांचे हित करणारा असा आपला मित्र होता अशी त्याच्याबद्दल डॉमिनगोमधील सर्व निग्रो लोकाची पूर्ण पूज्य-बुद्धि होती. आणि म्हणूनच ओजेच्या मृत्यूचा सूड घेण्याचा त्या सर्व लोकानी निश्चय केला. सर्व लोक सारख्या दर्जाचे आहेत, आणि सर्वांना स्वतत्र होण्याचा हक्क आहे. ही फरेंच तत्त्ववेत्त्याची तत्त्वे सेट डॉमिनगोमधील निग्रो लोकाच्या मनात शिरल्यापासून ती तत्त्वे त्याना दिवसा स्वस्थ बसू देत नव्हती, आणि रात्री स्वस्थ झोप लागू देत नव्हती. ही तत्त्वे खरी आहेत आणि गोऱ्या लोकाच्या बरोबरीचे आणि स्वतत्र होण्याचा हक्क आपल्याला आहे, अशी त्या लोकाची खात्री होऊन गेली होती. आपला अमुक एक हक्क आहे, अशी एखाद्याच्या मनाची खात्री झाली आणि तो हक्क त्याच्या शत्रू-कडून त्याला प्राप्त झाला नाही, म्हणजे त्याच्यासारखा भयकर मनुष्य दुसरा कोणी नाही. तो आपल्या हक्कासाठी काय करील आणि काय न करील याचा काही एक नेम नाही. अशा स्थितीत शहाण्या माणसाने त्याचा हक्क त्याला द्यावा हाच उत्तम मार्ग होय. परतु फरान्स स्वतःच्या स्वतत्रतेसाठी इतके उत्सुक झालेले असूनही आपण अगीकारिलेली तत्त्वे डॉमिनगोमधील निग्रो लोकाना लावावी, ही बुद्धि फरेंच लोकांना होईना. फरेंचांसारख्या उदार आणि उदात्त लोकाना आणि ते स्वतः राज्यक्रांतीच्या लहरीमध्ये असताही आपल्याबरोबरीचे हक्क आपल्या कॉलनीतील मूळच्या लोकाना देण्याची बुद्धि होईना, तर मग ती इतराना कोठून होणार! साराश, सारखे हक्क, स्वतत्रता, वगैरे गोष्टी ह्या अशा आहेत की, त्या मागून कोणी कोणाला देत नाही. त्या स्वतःकरिता ज्याच्या त्यांनी स्वकष्टाने पैदा करून घेतल्या पाहिजेत. हे तत्त्व डॉमिनगोमधील निग्रो लोकाना कळले. ते लोक ज्या दुबळ्या स्थितीमध्ये होते त्या स्थितीत सर्व लोक सारख्या दर्जाचे आहेत आणि सर्वांना स्वतत्र होण्याचा हक्क आहे, ही तत्त्वे लोकाना कितीही कळलेली असली, तरी त्याची अमलबजावणी करून घेण्याला त्याच्यापाशी काही एक साधन नसते. अशा स्थितीत बड हेच त्याचे साधन असते. ही गोष्ट लक्षात आणून सेट डॉमिनगो-

मधील निग्रो लोकानी त्या मार्गाचे अवलंबन करण्याला सुरवात केली. त्याच्या रात्रीच्या गुप्त सभा होऊ लागल्या. आणि सभातून भावी बडाच्या बेताचा फैलाव होऊ लागला. निग्रो गुलामाचे अबाधित असे काय काय हक्क आहेत, आणि वसाहतवाल्या गोऱ्या लोकानी त्यांच्याशी कशा रीतीने वागले पाहिजे, याध्याबद्दल पॅरिसमधील काही लोकानी जी कांही भाषणे केलेली असत किंवा लेख लिहिलेले असत ते निग्रो लोकाध्या झोपडयातून गुप्तपणाने प्रसृत केले जाऊ लागले. सर्व मनुष्य सारख्या दर्जाचे आहेत आणि सर्व मनुष्याना स्वतंत्र होण्याचा सारखाच हक्क आहे, ही परेच तत्त्वे ह्या उपायाने निग्रो लोकांपैकी प्रत्येकाध्या अतःकरणामध्ये बिंबून गेली. निग्रो लोकाची मने अशा रीतीने बिथरून गेलेली पाहून तेथील गोऱ्या वसाहतवाल्या लोकांना त्याची दिवसेदिवस जास्त भीति वाटू लागली, व त्यामुळे त्याचा सारासार विचार सुटून जाऊन त्यानी वर दिलेल्या रीतीने ओजे याचा निर्दयपणाने खून केला. त्याची अशी कल्पना होती की, याच्या पुढाऱ्याला ठार मारिले म्हणजे त्या योगाने याना दहशत बसून हे निग्रो लोक पुढे काही एक करणार नाहीत. परतु ही त्याची कल्पना चुकली. एखादा मनुष्य दहशतीने वचकेल, परतु सर्व मनुष्य सारख्या दर्जाचे आहेत, आणि सर्वांना स्वतत्र होण्याचा सारखाच हक्क आहे, ही उदात्त तत्त्वे दहशतीने वचकण्यासारखी नाहीत. ज्या अतःकरणामध्ये निवळ पेढाच भरला आहे, ते अतःकरण जुलमी लोकाच्या असल्या उपायाने भयग्रस्त होईल, परतु समान हक्क आणि स्वतत्रता यांची ही तत्त्वे ज्या अतःकरणात एकदा ठसली, ती अतःकरणे त्याच्यापुढे जुलमाचा ब्रह्मराक्षसही मूर्तिमत येऊन उभा राहिला तरी एक पाऊलभरसुद्धा मागे हटणार नाहीत. निग्रो लोकाच्या अतःकरणाची अशीच स्थिति बनून गेलेली असल्यामुळे ओजेच्या मरणाने त्याचे हातपाय मोडून न जाता त्याचे प्रयत्न अधिकच जारीने सुरू झाले. त्याच्या मरणाची बातमी ऐकल्याबरोबर सर्वांनी त्याचा सूड घेण्याची शपथ घेतली, व सुधारलेल्या आणि सुशिक्षित लोकांच्या हातून जी गोष्ट कधीही घडून यावयाची नाही ती त्यानी त्या वेळी करून दाखविली. शहाण्या लोकात एकाचे तोड एकीकडे तर दुसऱ्याचे तोड दुसरीकडे, अशी स्थिति असते, परतु निग्रो लोक इतके शहाणे नसल्यामुळे एका रात्रीमध्ये त्यांच्यापैकी साठ हजार लोक एकत्र गोळा झाले. अडाणी लोक, त्याच्यापाशी सुधारलेली शस्त्रे वगैरे काही एक नव्हते.

तरी पण गोऱ्या वसाहतवाल्या लोकाची उसाची आणि काफीची शेते ते ज्या हत्याराने लागवडीस आणीत असत, ती हत्यारे त्याच्यापाशी होती, ती त्यानी एका हातात घेतली आणि दुसऱ्या हातात मशाली पाजळून घेतल्या. इतकी तयारी झाल्यानतर सर्व लोक सारख्या दर्जाचे आहेत आणि सर्वांना स्वतत्र होण्याचा सारखाच हक्क आहे ह्या तत्त्वाची अमलबजावणी करण्याकरिता ते निघाले. गोरे मळेवाले आणि वसाहतवाले यानी त्या निग्रो लोकावर शेकडो वर्षे जुलूम चालविला होता, त्याच्या पापपुण्याचा निवाडा होण्याची वेळ त्या दिवशी आली. ते मळेवाले आणि वसाहतवाले आपल्यासारखेच परतु अनाथ झालेल्या गरीब लोकावर नाना प्रकारचे जुलूम करून आपल्या पापाचे घडे भरून काढण्यामध्ये शेकडो वर्षेपर्यंत गुतले होते, ते त्यांचे पापाचे घडे त्या रात्री काठोकाठ भरून आले. त्या मळेवाल्यानी त्या निग्रो गुलामाच्या मासाचा चिखल आणि रक्ताचे पाणी एकत्र कालवून उत्तम रीतीने कमाविलेल्या गुलामगिरीच्या जमिनीमध्ये जुलमाचा मळा तयार करून त्यात आपल्या बळजबरीच्या अमलाचा जो वृक्ष लाविला होता, त्याची शभर वर्षे त्या वेळी पुरी झाली. आणि तेव्हा त्या निग्रो लोकानी सर्व जुलमी लोकाच्या अगावर शहारे उठतील आणि अत.करणात धास्ती बसेल असे अघोर कृत्य करण्याला सुरवात केली. तेथील एकदर क्षेत्र सुमारे अठरा मैलाचे होते व त्यात गोऱ्या लोकाची सुमारे आठशे घरे होती. त्या आठशे घरातील सर्व गोरे लोकाची कत्तल त्यानी दोन चार तासात करून टाकिली, व ती सर्व घरे जमीनदोस्त केली. उसाची केलेली साखर आणि काफीच्या झाडापासून तयार केलेली काफी, हा माल तेथे पुष्कळ तयार करून ठेविलेला होता व त्यात मळेवाल्याचे लाखो रुपयाचे भाडवल गुतून गेले होते, परतु या सगळ्याचा त्यानी विध्वस करून टाकिला. सर्व इमारतीना आग लावून दिली. आणि मळेवाल्याच्या गिरण्या, त्यातील हत्यारे, सामानसुमान वगैरे जे काही त्याच्या हाती लागले ते सर्व त्यांनी त्या आगीत जाळून टाकले. सर्व वसाहतवाल्या लोकाची त्यानी जी कत्तल आरभिली तिच्यामध्ये बायकामुले, म्हातारेकोतारे या सगळ्याचा सरसकट स्वाहाकार उडून गेला. त्या निग्रो लोकाच्या अतःकरणामध्ये शेकडो वर्षांचा जो द्वेष कोडून राहिला होता तो जेव्हा त्या रात्री बाहेर पडला, तेव्हां त्याच्यापुढे गोऱ्या लोकाचा एकही जीव जिवत राहिला नाही. आजपर्यंत मळेवाल्यानी

त्याचे जे जे अपमान आणि हाल केले त्या सगळ्याची स्मृति मनामध्यें जागृत होऊन त्या निग्रो लोकाना इतका त्वेष चढला होता की, उसाची उच उच झाडे उपटून घेऊन त्याच्यावर रक्ताने थबथबलेली वसाहतवाल्याची मुडकी बसवून त्याची निशाणे करून ती हातात घेऊन ते जिकडे कोणी मळेवाले भेटतील असे वाटत होते, तिकडे सैरावैरा धावत सुटले होते. ते मळेवाले पूर्वी त्या निग्रोना ज्या मार्गाने छळीत होते, त्याचाच उलट प्रयोग त्याच्यावर करून त्याचे हाल हाल करून त्याना त्या निग्रोनी ठार मारिले. गोरा रग म्हणजे मृत्यूचा शिक्का, अशी त्या वेळेला स्थिति झाली होती, व काळ्या निग्रो लोकाना जिवत राहावयाला पाहिजे असेल तर सेट डामिनगोमधील गोऱ्या मळेवाल्यानी मेलेच पाहिजे, अशी भावना त्याच्या मनामध्ये बाणून गेली होती. आपण ह्या वसाहतवाल्या लोकापाशी न्याय मागत होतो पण तो त्यानी आपल्याला कधी दिला नाही या त्याच्या पातकाबद्दल हेच शासन योग्य आहे, अशी प्रत्येक निग्रोच्या मनाची खात्री होऊन चुकली होती व त्यामुळे त्याच्या अतःकरणामध्ये त्या गोरे लोकांच्यासबधाने दयेचा एक लेशही उरलेला नव्हता. तेथील वसाहतवाले सख्येने निग्रो लोकापेक्षा फारच थोडे होते. आणि निग्रो लोकाना अशा रीतीने सूड याच्यापूर्वीच घेता आला नसता असे नाही. परतु वेळ आली नव्हती. ती वेळ परमेश्वराने आता आणिली आहे, असेही वाटून त्या निग्रो लोकाना विशेषच जोर आला होता. अशी त्याच्या मनाची स्थिति झालेली असल्यामुळे थोडयाच वेळामध्ये त्यानी ते सर्व शहर उध्वस्त करून टाकिले. जिकडे पहावे तिकडे धूर, राख, ज्वाळा, प्रेते, रक्त आणि मुडकी, याच्याशिवाय दुसरे काही दिसतच नव्हते. मळेवाले लोक थोडया वेळापूर्वी ज्या घरांतून निग्रो गुलामांच्या निढळाच्या घामाच्या पैशावर ऐशआराम भोगीत आणि चैन करीत पडले होते, ती घरे जमीनदोस्त होऊन त्या शून्य, भयाण, भेसूर आणि उध्वस्त झालेल्या ठिकाणातून मासाच्या लोभाने जमा झालेल्या भुताखेताच्या आणि हिंस्र पशूच्या आरोळ्या ऐकू येऊ लागल्या. अशा भयकर रीतीने त्या रात्री गुलामगिरीचे जुलमावर सूड उगविला, आणि आपल्या भावी स्वातत्र्याच्या इमारतीच्या पायाचा पहिला दगड बसविला. पुढे त्या निग्रो लोकाचे फरेच लोकाशी पुष्कळ दिवसपर्यंत तटे चालले होते. परतु अखेरीस त्यांना स्वतत्रता मिळून हल्ली सेट

डॉमिनगोचे लोकसत्तात्मक राज्य या नावाने त्याची स्वातंत्र्याची इमारत जगाच्या इतिहासामध्ये महशूर आहे.

उच्च पर्वताच्या उच्च शिखरावर : : १४

● १७८१ मध्ये सत्तरीतील राणे व सरदेसाई यानी बड करून त्या प्रातातील फिरगी लोकाचा अधिकार नष्ट करण्याचा प्रसग आणला होता. गोवे सरकारने त्याना बैठा पगार, मोकाशे, इनामे वगैरे देण्याचे कबूल करून शात केले. १८५२ साली राणे व सरदेसाई याच्या काही मागण्या गोव्याच्या सुभेदाराने अमान्य केल्या, म्हणून दिपाजी राणे याचे नेतृत्वाखाली त्यानी फिरून बड केले. बडवाल्यानी श्रीमताची मालमत्ता लुटली. राण्याच्या नावाखाली लुटारू लोकानी पुष्कळ धुमाकूळ घातला. गोव्याच्या सरकारने लष्करी कायदा जारी करून बडवाल्याचा पाठलाग सुरू केला. या वेळी फिरगी सैन्यात देशी लोकाचा मोठा भरणा होता. पाठलाग करताना सरकारी लोकाची बडवाल्याबरोबर गाठ पडली तर ते बडवाल्याना पळून जाण्यास सधि देऊ लागले. अनेक बडवाल्याना गोळ्या घालून ठार करण्यात आले. शेवटी सरकारने दिपाजीबरोबर तह करून त्यास पेन्शन ठरवून दिले आणि नतर बड शात झाले.

पुढील प्रसग हा एका गृहस्थाच्या आत्मचरित्रातील एक लहानसा भाग आहे. तरी पण त्यापासून वाचकाना क्षणभर करमणूक आणि बोध प्राप्त होणार नाही असे नाही. सदर गृहस्थ म्हणतो:—

मी मूळचा गोवे प्रातीचा राहणारा. माझी जात ब्राह्मण. लहानपणी आईबापानी घरात जुन्या चालीचे थोडेसे शिक्षण मला दिले होते, व नतर पोर्तुगीज सरकारच्या शाळेत मला थोडेसे पाश्चिमात्य शिक्षणाचेही वळण लागले होते. हे आपले आणि लोकांचे, घरचे आणि बाहेरचे, असे दोन्ही प्रकारचे शिक्षण मिळून मला माझ्या विसाव्या वर्षाच्या सुमारास जगात काय

चालले आहे, याच्याबद्दल थोडथोडे कळू लागले. मला इतिहास वाचण्याची बरीच गोडी असे. त्यामुळे आपण कोण, आपला देश कोणता, तो हल्ली कोणत्या स्थितीत आहे, वगैरे गोष्टीबद्दलचेही विचार तेव्हापासून माझ्या मनात येऊ लागले. प्रथमतः हे विचार फारसे वारवार माझ्या मनात येत नसत. परतु इतिहासाच्या पुस्तकातून मन काढून वस्तुस्थितीची पुस्तके वाचण्याकडे मी आपल्या डोळ्याचा जसजसा जास्त उपयोग करू लागलो, तसतसे हे विचार माझ्या मनांत आल्यापासून मला एक प्रकारचे स्फुरण आले. माझी दृष्टि विस्तीर्ण झाली. माझ्या आशा अपरपार झाल्या. आपल्यापुढे कर्तव्यकर्माचे अतिशय मोठे विस्तीर्ण मैदान आहे, व त्यामध्ये आपण स्वैरगतीने सचार करू, अशी माझ्या मनाला मोठी उमेद वाटू लागली. परतु ही मनोराज्याची स्थिति फार दिवसपर्यंत टिकली नाही. हळूहळू मला जगाचा अनुभव येऊ लागला, व माझ्या प्रातातील लोकाच्या स्वभावाचे परिज्ञान मला दिवसेदिवस जास्त येऊ लागले. आणि त्यामुळे आपल्या मनातील आशा सफळ होण्याचा काही एक रग नाही, असे माझ्या मनाला उत्तरोत्तर वाटू लागले. हल्ली सर्वच हिंदुस्थान देश परकीय लोकाचा गुलाम बनून राहिला आहे. तेव्हां आता हिंदुस्थानच्या अमुक एक भागाला शेखी मिरविण्याला विशेष जागा आहे, असे नाही. परतु तीन-चारशे वर्षा-पूर्वी तशी स्थिति नव्हती. अशा त्या वेळी गुलामगिरीचा पहिला शिक्का आमच्या गोवे प्रातावर बसला ! आम्ही सगळ्यात पहिले गुलाम ! परकीयानी येऊन पहिल्याने आपले पाश्चिमात्य राज्य स्थापन करून ज्या प्रदेशाला पावन केले तो आमचा गोव्याचा प्रदेश होय ! हिंदुस्थानच्या गुलामगिरीच्या रागेत अग्रगामीपणाचा मान आम्हाला ! हिंदुस्थानातील सर्व गुलाम एकत्र बसून गुलामगिरीचे वेदोक्त मत्र म्हणण्याचा प्रसग आल्यास ‘ श्रीमन्महा० ’ म्हणून सुरवात करण्याचा अधिकार आमचा ! अल्बुकर्क आणि सेट झेविअर याच्या हातात राज्यविस्तार आणि धर्मप्रसार या दोन बाबतींमध्ये सापडलेली आम्ही मेंढरे किती उत्तम आहो, हे युरोपियन जगाच्या निदर्शनास आणून देऊन, परेच, इग्लिश वगैरे लोकाना आम्ही हिंदुस्थानात येण्याविषयी बोलावणे धाडले, असे म्हणण्यास हरकत नाही ! आमच्यासारखेच हिंदुस्थानांतील बाकीचे लोक अजागळ आहेत व आमच्यासारखीच हिंदुस्थानातील बाकीची जमीन

कोपराने खणली जाण्यासारखी आहे हे आम्ही इतर पाश्चिमात्य राष्ट्रांना दाखवून दिले, आम्ही त्याना हिंदुस्थानचे बंद असलेले दरवाजे उघडून दिले! इतके आमच्या हातून झाले असूनही आम्ही हिंदुस्थानचे काय काय अकल्याण करण्याला कारणीभूत झालो आहो, याची माझ्या देशबांधवांपैकी कोणालाही कल्पना येत नाही, हे पाहून मला अतिशय वाईट वाटू लागले. माझ्या जन्मभूमीने आपल्याला लागलेला गुलामगिरीचा डाग धुऊन टाकण्यामध्ये पहिला नंबर मिळवावा, अशी माझी महत्त्वाकांक्षा होती, परंतु त्याची कांही एक चिन्हे न दिसतां उलट परकीय आणि स्वकीय लोकांच्या कामवासना तृप्त करून पापाचरण वाढविण्याच्या कामामध्येच माझ्या जन्मभूमीचा पहिला नंबर लागलेला पाहून तर माझी अतिशयच निराशा झाली. आशेपासून निराशा म्हणजे पर्वताच्या शिखरापासून पर्वताच्या पायथ्यापर्यंतचा कडेलोटच होय. ह्या कडेलोटामुळे माझ्या मनाच्या अगदी चिंधड्या होऊन गेल्या, व स्वदेशात चैन पडेनासे झाले. तेव्हा घायाळ झालेल्या आणि ठेचलेल्या मनाला औषधोपचार करण्यासाठी म्हणून उरलेले आयुष्य तीर्थयात्रा करण्यात घालवावे असे मनात आणून मी घरातून बाहेर पडलो व बरीच वर्षे अशा रीतीने घालविली.

परंतु सुमारे सात-आठ वर्षांपूर्वी मला अशी बातमी कळली की, आपल्या प्रांतांतील कांही शूर मराठे सरदारानी गोव्यामध्ये फिरून आपले स्वराज्य स्थापन करण्याचा प्रयत्न सुरू केला आहे. ही बातमी ऐकून फिरून माझी चित्तवृत्ति पालटली व मी आपल्या जन्मभूमीला परत येण्याचा निश्चय केला. उत्तर हिंदुस्थानातून कोकणाच्या सरहद्दीपर्यंत येण्याला मला बरेच दिवस लागले. परंतु अखेरीस मी आपल्या जन्मभूमीच्या जवळ जवळ येत चाललो तेव्हा कोकण आणि देश याना एकमेकापासून विभक्त करणारा सह्याद्रि पर्वत मला वाटेत लागला. त्या पर्वतावर चढता चढता मी अगदी थकून गेलो. तरी पण पायाना होत असलेले श्रम तेथील एकंदर वनश्रीच्या योगाने माझ्या मनाला फारसे जाणवले नाहीत. एक डोंगर चढून जावे, तो दुसरा डोंगर त्याच्यापुढे उभा आहेच, असा क्रम चालला होता. अखेरीस कितीही डोंगर ओलांडले तरी हे संपावयाचेच नाहीत, असे मला वाटू लागले. तरी पण मनुष्याची सहनशक्ति ही सर्वांना ओलांडून जाईल, यात शंका नाही. मी निराश न होता तशीच पुढे वाट चालू लागलो तरी डोंगराची वळणे संपेनात. दऱ्या, खोरी,

डोंगर, कडे, खिंडी ही एकामागून एक आपली तयारच आहेत? तशातच संध्याकाळची वेळही अगदी जवळ जवळ येत चालली, आणि मधूनमधून वन्य श्वापदांच्या आरोळ्याही दुरून ऐकू येऊ लागल्या. अशा परिस्थितीत माझ्या मनातील धैर्य संपत आले तरी पण वाट संपेना. अखेरीस एक दोन वळणातून वर चढून गेल्यानंतर जवळच मला एक खिंड दिसली व तेथे या उंच पर्वताच्या उंचीचा शेवट झाला असावा असे माझ्या मनाने घेतले. म्हणून कसाबसा मी तेथपर्यंत एकदाचा गेलो.

मी तेथे गेल्यावर मात्र माझ्या सर्व श्रमाचा परिहार झाला. तेथील एका उंच आणि स्वच्छ अशा खडकावर मी विश्रांति घेण्याकरिता बसलो. त्या वेळी तेथून जी अपूर्व शोभा दिसत होती तिची इतरांना कल्पना येण्याला त्यांनी तसल्याच एखाद्या ठिकाणी जाऊन बसले पाहिजे. एवढा वेळपर्यंत माझे डोळे आणि माझी जन्मभूमि यांच्यामध्ये जे एक डोंगराचे शिखर आड आलेले होते, ते एखाद्या रंगभूमीवरील पडद्याप्रमाणे बाजूला सरून जाऊन माझ्या दृष्टीला तेथून किती तरी आल्हादकारक देखावे दिसू लागले! त्या डोंगराच्या आडून निघून मी त्या खिंडीच्या तोंडाशी गेलो, तो माझ्या जन्मभूमीवरून वाहत आलेला वारा मला पहिल्याने भेटला. त्या माझ्या देशबांधवाने—मी ज्या जन्मभूमीत जन्म पावलो त्याच जन्मभूमीत जन्म पावलेल्या त्या वाऱ्याने—माझ्या सर्व अंगाला आलिंगन दिले, आणि खऱ्या बंधूप्रमाणे वाटेच्या अतिशय श्रमामुळे माझ्या शिरोभागावर उत्पन्न झालेले घर्मबिंदु त्याने आपल्या हाताने पुसून टाकिले. त्या वेळी मला जो आनंद झाला, तो काय सांगावा! त्या वाऱ्याची झुळूक माझ्या अंगाला लागतांक्षणींच हा माझ्या देशचा वारा म्हणून मी त्याला ओळखिले. आणि आपल्या देशबांधवाप्रमाणे मी त्याच्यासंबंधाने प्रेम प्रदर्शित करू लागलो. मला माझी जन्मभूमि सोडून वीस पंचवीस वर्षे होऊन गेली होती. तेव्हा इतक्या अवधीनंतर मला माझ्या जन्मभूमीकडचा वारा भेटला तोदेखील मला अधिक वाटला. अशा रीतीने ह्या एका प्रथमदृष्ट देशबांधवाची भेट झाल्यानंतर मी आपली दृष्टि माझ्यासमोर दिसणाऱ्या अफाट आणि हृदयंगम अशा त्या भूप्रदेशाकडे वळविली. पुष्कळ दिवसांनी भेटलेल्या त्या वाऱ्याने आधीच माझी मनोवृत्ति अगदी उल्हसित होऊन गेली होती. संध्याकाळचा मंद वायु वाहू लागला

असतां त्याजवर लहान मुलानी सोडलेला पतग जसा उच्छृखल वृत्तीने वर-खाली उडया मारीत असतो त्याप्रमाणे माझ्या मनाची त्या वेळी स्थिति झाली होती. तो मजुळ वारा, तो रमणीय प्रदेश, ती शात वेळ, ते शून्यस्थान, ते निर्जन अरण्य, आणि ती अद्भुत सृष्टिरचना या सगळ्यानी मिळून माझे मन क्षणभर माझ्या पचभौतिक देहातून काढून कोणीकडे नेले होते, आणि ते त्याचे काय करीत होते याचे मला त्या वेळी बिलकुल भान नव्हते. नदीच्या पृष्ठभागावर पुराच्या पाण्यात उत्पन्न झालेल्या भोवऱ्यात जसे एखादे फूल सापडावे, किंवा जमिनीच्या पृष्ठभागावर दोन दोहोंकडून वाहत येणाऱ्या वाऱ्याच्या सघर्षणा-पासून उत्पन्न होणाऱ्या धुळीच्या भोवऱ्यामध्ये जसे एखादे कोवळे पान सापडावे, त्याप्रमाणे तेथील त्या देखाव्याच्या, सौदर्याच्या आणि शाततेच्या भोवऱ्यामध्ये माझे मन सापडून ते चक्राकार भ्रमण करीत करीत किती उच उडाले होते आणि त्याची काय दशा झाली होती, याची मला काही एक कल्पना नव्हती. तरी पण माझ्या डोळ्यानी आपला व्यापार बद ठेवला नव्हता. आपल्या जन्म-भूमीचे पुष्कळ वर्षानी फिरून दर्शन होणार, म्हणून माझे डोळे अधिक उत्सुक झालेले होते. इतक्यात त्या खिडीच्या रूपाने त्या पर्वताने आपला दरवाजा उघडून त्याच्या दोन फळ्या दोहोकडे सारून माझी जन्मभूमि मला दाखविली, तेव्हा माझा आनद माझ्या पोटात राहीनासा झाला. माझी जन्मभूमि तेथून माझ्या-समोर दिसू लागली. ज्या नद्याचे मी अनेक वेळा पाणी प्यालो होतो, ज्याच्या पाण्याचे माझ्या अगामध्ये रक्त बनले होते, आणि ज्याच्या पाण्यामध्ये मी लहानपणी आपल्या सोबत्यासह शाळेत जाण्याचे चुकवून पोहत बसत असे, त्या माझ्या जन्मभूमीतील नद्या तेथून मला दिसल्या. परतु मी जेथे होतो, तेथून त्या फार दूर होत्या. त्यामुळे त्यांचे सूक्ष्म झालेले आणि नागमोडी वळणाने वाहत जाणारे प्रवाह मला अगदी हुबेहूब सर्पाकृति दिसत होते. तसेच त्या पर्वताच्या शिखरावरून माझे गाव, त्याच्याच पिछाडीला असलेला माझा लहानसा डोगर, आणि त्यावरची माझी लहान लहान झाडे, मी पक्की ओळखली. ज्या देशातून मी लहानपणी नाचलो बागडलो आणि हिंडलो फिरलो, आणि ज्या शेतातील धान्याने माझ्या अगातील मासाची रचना केली, ती शेते मी तेथून पाहिली. ह्याच्यापेक्षां पलीकडचे वास्तविक माझ्या डोळ्याला कांही दिसत नव्हते, किंवा माझ्या कानाला कांही ऐकू येत नव्हते. तरी पण

इतक्या अतरावरून दिसण्याला अशक्य अशा गोष्टी मी पाहत होतो, आणि ऐकू येण्याला अशक्य अशा गोष्टी मी ऐकत होतो, असे मला वाटले. तेथून मी आपल्या घरची सर्व माणसे पाहिली. वडील माणसाना मी प्रणिपात केले आणि माझ्या गुडघ्याशी येऊन उभ्या राहिलेल्या लहान लहान मुलाना मी वर उचलून त्याचे मोठ्या प्रेमाने चुबन घेतले. मला पाहून हबरणाऱ्या माझ्या गोठ्यातील गाईच्या पाठीवरून मी हात फिरविला, आणि त्याच्या नवीन प्रसूत झालेल्या कालवडीना पुष्कळ वेळ गोजारून कोवळा चारा खाण्याला त्याना शिकविले. माझे पूर्वीचे मित्र मला भेटावयाला आलेले मी पाहिले, व त्यानी मध्यतरी झालेल्या घडामोडीच्या सागितलेल्या हकीकती मी ऐकल्या. आमच्या शेजारची पाजारची अनेक वृद्ध माणसे जग सोडून गेल्याची दु:खकारक बातमी मी ऐकली आणि त्याच्या ऐवजी माझ्या ओळखीची नसलेली अशी अनेक नवीन नवीन लहान मुले या जगात आलेली मी पाहिली. लहान झाडे मोठी झालेली आणि मोठी झाडे वाळून गेलेली, नवीन घरे जुनी होत चाललेली आणि जुनी घरे नाहीशी झालेली, नवी शेते पाडलेली आणि जुन्या शेताचे बाध बदललेले, जेथे पूर्वी चागली वाट होती तेथे गवत उगवलेले आणि नवीन ठिकाणीच वाटा मळलेल्या, असे माझ्या गावामध्ये अनेक प्रकारचे फेरफार झालेले मला त्या पर्वताच्या शिखरावरून दिसले !

असा हा सगळा प्रकार मी आपल्या दृष्टीने आणि कल्पनेने पाहून मनामध्ये फारच गहिंवरलो. माझी जन्मभूमि ही अजूनही गुलामगिरीमध्येच होती, व आपल्या पायातील गुलामगिरीच्या बिडया तोडून टाकण्यासाठी ती काही प्रयत्न करीत नाही, म्हणून रागाने सतापून व तिचा त्याग करून आज वीस-पचवीस वर्षेपर्यंत मी दूर देशात राहून तीर्थयात्रा करीत हिंडत होतो. तरी पण प्रत्येक तीर्थाच्या पाण्यात आपले मन मलिन वस्त्राप्रमाणे धुऊन प्रत्येक देवाच्या चरणी ते एखाद्या निर्मल पुष्पाप्रमाणे अर्पण करण्यामध्ये मी नेहमी व्यग्र झालेलो असतानाही रात्री निजलो म्हणजे ज्या जन्मभूमीची मला सदोदित स्वप्ने पडत असत, आणि तिच्यावरील परकीय जुलूम पाहून मी स्वप्नामध्येही रडत असे, ती माझी जन्मभूमि मला प्रत्यक्ष दिसल्यानतर माझ्या मनाला काय वाटले असेल, हे मी शब्दानी सागणे शक्य नाही. पूर्वी जशी मला ती प्रियकर वाटत होती, तशीच ती ह्या वेळेसही वाटली, व तिला उद्देशून माझ्या तोडून असे उद्गार

निघाले की, तुझ्यावर परकीयाचा जुलूम होत असला आणि तू परकीयाच्य अमलात असलीस, तरीही तू मला माझ्या प्राणाप्रमाणे प्रिय आहेस तुझ्य वर परकीय लोक जुलूम करताहेत, म्हणून तर मी तुझ्याबद्दल मनामध्ये जास्त प्रेम बाळगून तुला तुझ्या हालातून सोडविण्याचा जास्तच प्रयत्न केला पाहिजे तो प्रयत्न माझ्या हातून सफळ झाला नाही, तर तू माझ्या ज्या असंख्य देश बांधवांना जन्म दिला आहेस, आणि ज्यांच्या शरीरातील हाडे ही तुझ्यातील तत्त्वापासून बनलेली आहेत, त्याच्यापैकी कोणी तरी तुझे पांग फेडणारा निघे यात शंका नाही. अशा रीतीने माझ्या जन्मभूमीचे शांतवन करून मी आपल दृष्टि दुसरीकडे वळविली.

मी ज्या ठिकाणी उभा होतो, त्या ठिकाणावरून पाहिले असतां पृथ्व आणि आकाश यांच्या बहुतेक मध्यभागी मी होतो असे म्हणण्यास हरक नाही इतक्या उंच ठिकाणावर चढून गेलेल्या मनुष्याचे लक्ष पूर्वसंबंधानुसा पृथ्वीतलाकडे काही वेळपर्यंत लागले तरी ते आकाशातील आणि आसपासच्य सृष्टिसौंदर्याकडे फिरून माघारे वळणार नाही, हे अगदी अशक्य आहे पृथ्वीतलावरून माझे मन निघून आसमंतात् पसरलेल्या व भूतलापासून त गगनतलापर्यंत भरून राहिलेल्या सृष्टिचमत्काराकडे लागले. माझा देह ज आहे, ही कल्पना मी क्षणभर विसरलो. आणि तेथे स्वैर गतीने सञ्चा करणाऱ्या वाऱ्याप्रमाणे मीही जिकडे तिकडे फिरत आहे, असे मला वाटले त्या स्थळाचा अद्भुतपणा पाहून माझे डोके भ्रमण पावू लागले. मी जे उभा राहिलो होतो, तेथून मला दोन-तीनशे तरी दऱ्या दिसत होत्या. उन्नत गर्विष्ठ माणसाप्रमाणे आपल्या माना वर करून माझ्यासभोवती डोंगर त किती बसले होते, याची गणना त्या माझ्या गोंधळून गेलेल्या मनाला मुळी करता येईना. तसेच कित्येक डोंगरांच्या शिखरावरून मोठमोठ्या राजान बांधलेले किल्लेच पाच-पन्नास मला दिसत होते. पूर्वीच्या राजांनी एकह असा डोंगर ठेवला नव्हता की, जेथे माऱ्याची जागा असून त्यांनी त्याव किल्ला बांधला नव्हता. जिकडे पाहावे तिकडे डोंगर, किल्ले, कडे, दऱ्य खोरी, यांच्याशिवाय दुसरं काही दिसतच नव्हते. दऱ्यांतून आणि खोऱ्य तून सध्याकाळचा काळोख भरत चालला होता. आणि कांही किल्ले डोंगरांची शिखरे यांच्यावर मला अस्तास जात चाललेल्या सूर्याच्या प्रकाशाच

काही चिन्हे दिसत होती. परतु सध्याकाळचा काळोख आणि धुके यांच्यायोगाने सूर्यबिंब बहुतेक निस्तेज होऊन गेले होते, व एखाद्या ओसाड दिवाणखान्यात एकटीच हडी लावून ठेवलेली असावी, त्याप्रमाणे त्या शून्य आकाशाच्या छतापासून खाली लोबत असलेल्या सूर्यबिंबाची स्थिति झालेली होती. त्या वेळी आकाशात कोणीही नव्हते. रात्रीची नक्षत्रे अजून दिसू लागलेली नव्हती. येथून तेथून सर्व आकाश अगदी शून्य आणि भयाण दिसत होते. आकाशात सचार करणारे पक्षीही तेथे कोणी दृष्टीस पडत नव्हते. बहुतकरून सध्याकाळ जवळ आल्यामुळे न सपणाऱ्या आकाशमार्गात चालून चालून दमून ते आपापल्या घरटयातून स्वस्थ जाऊन बसले असावेत. साराश, माझ्याशिवाय त्या सगळ्या प्रदेशामध्ये दुसरे कोणीही नव्हते. त्या पर्वताच्या पायथ्याशी असलेल्या खेडेगावातील एखाद्या कुत्र्याच्या भुकण्याचा मात्र ध्वनि एखादे वेळी मध्येच कानावर येई. याशिवाय त्या विस्तीर्ण प्रदेशामध्ये दुसरा कसलाही आवाज ऐकू येत नव्हता, किंवा दुसरा कोणी मनुष्य दृष्टीस पडत नव्हता. ते शून्य आकाश, ते निस्तेज सूर्यबिंब, ती आकाशातील अफाट पोकळी, ती पर्वताची उच उच शिखरे, ते राजानी बांधलेले जुनाट किल्ले, त्या डोगराच्या पोटातील खोल खोल दऱ्या, त्या दऱ्याच्या पोटातून वर उसळत येणारा काळोखाचा लोट, तो पृथ्वीतलावर पसरलेला भयाणपणा, आणि त्यातच माझी जन्मभूमि पाहून मनावर झालेले ते सस्कार, ह्या सगळ्याच्या मध्यभागी सध्याकाळच्या वेळी मी एकटा उभा राहिलो असता त्या वेळी माझी काय स्थिति झाली असेल, हे सागता येणे फार कठीण आहे. तो देखावा पाहून परमात्म्याचे विश्वस्वरूप माझ्यापुढे पसरले आहे, असे मला वाटले. ही जी अवाढव्य जड सृष्टि माझ्यासभोवती पसरलेली होती, ती सर्व चैतन्यमय आहे, असे मला भासू लागले. पर्वत पर्वताशी बोलत आहेत, किल्ले त्याना माना डोलवीत आहेत, आकाशाच्या पोकळीतील प्रत्येक परमाणु चैतन्ययुक्त होऊन नाचत आहे, वारे आकाशातील निरोप घेऊन ते सागण्याकरितां पृथ्वीकडे धाव घेत आहेत, असा मला भास झाला. बाहेरची अद्भुत सृष्टिरचना पाहून माझ्या आतील मन डळमळू लागले. माझ्यासभोवती जी पचमहाभूते आपले अक्राळविक्राळ स्वरूप प्रकट करून सर्वत्र पसरली होती, त्यांना या माझ्या पचभौतिक देहातील पचमहाभूतांनी ओळखिले. जी ही बाहेर

इतक्या स्थूल रूपाने पसरलेली आहेत, तीच आपण सूक्ष्म रूपाने या शरीरामध्ये कोंडलेली आहेत, अशी त्याची खात्री झाली. आणि त्या पंचमहाभूतांच्या या ज्या लहान लहान कुप्या भरून परमेश्वरानें माझ्या शरीरातील नाड्यातून निरनिराळ्या ठिकाणी ठेवल्या होत्या त्या सर्व कुप्या ताड्कन् फोडून टाकून माझ्या शरिरातील सूक्ष्म पंचमहाभूतें जणू काय माझ्यासभोवती बाहेर पसरलेल्या त्या स्थूल पंचमहाभूतांच्या समुद्रामध्ये एकतानता पावून जातात की काय, असे मला वाटले. अशी स्थिति झाल्यामुळे माझा देहावरील अभिमान गळला. माझ्यात आणि माझ्याबाहेर सर्व एकच आहे, अशी चित्तवृत्ति झाल्यामुळे माझ्या मनाची भीति उडून गेली. माझ्या पायाखाली जमिनीचा आधार आहे, असा मला भास झाला. मी पर्वताच्या शिखरावरून खाली पडेन, ही माझी स्मृति नाहीशी झाली, व मी वाऱ्याप्रमाणे आकाशाच्या पोकळीत तरंगत आहे, असा मला भास झाला. मी पर्वताच्या शिखरावरून खाली पडेन, ही माझी भ्रांति लयाला गेली. कारण खाली पडणार कोठून? आणि काय खाली पडणार? खाली म्हणजे काय, आणि वर म्हणजे काय? आणि जर याबद्दल मला भीति वाटावी तर मग तशीच ती त्या पर्वतालाही का वाटू नये? असे प्रश्न माझ्या मनात उद्‌भवू लागले. मी त्या पंचमहाभूताशी एकरूप झालो. मी आपलेपणा विसरून गेलो. त्या योगाने माझ्यामध्ये अष्टसिद्धीच्या योगाने उत्पन्न होणारे अणिमालघिमादिकांचे सामर्थ्य प्राप्त झाले आहे, असे मला वाटू लागले. मी आकाशासारखा सर्वव्यापी होईन, मी वायूसारखा सर्वत्र संचारी होईन, मी सूर्यासारखा प्रकाशमान होईन, मी जलासारखा पाहिजे तिकडे वाहत जाईन, किंवा पृथ्वीसारखा सर्वांना आधारभूत होईन, मी जे पाहिजे ते करीन, असे मला वाटू लागले. योगसाधनाने, प्राणाच्या अवरोधाने आणि इडापिंगलाच्या नियमनाने असली दिव्य शक्ति पुष्कळ अभ्यासानंतर प्राप्त होते म्हणून म्हणतात. परंतु त्या दिव्यशक्तीचा एक नवीनच दरवाजा या वेळी माझ्यापुढे उघडला. शुद्ध सत्त्व गुण माझ्या चित्तवृत्तीत प्रकाशित होऊन बाहेरचे सर्व विश्व हे मीच आहे, आणि मी हेच बाहेरचे विश्व आहे, असे मला दिसू लागले. त्यामुळे सर्व भेदभाव निरास पावला आणि त्या पर्वताच्या शिखरावर मीच निर्माण करून घेतलेल्या त्या सुखाच्या समुद्रांत मी क्षणभर अत्यंत आनंदाने पोहत राहिलो.

मला या वेळी होत असलेला हा आनद दुसऱ्या कोणाला तरी अनुभवण्याला द्यावा, अशी इच्छा होऊन मी आपल्या आजूबाजूला पाहिले. मी आपल्या आवडत्या माणसाना मोठया मोठयाने हाका मारल्या. मी आपल्या जिवल्ग स्नेह्याना मोठया आदराने बोलाविले. कोणी तरी तेथे येऊन त्या सुखाचा अनुभव घ्यावा अशी माझी इच्छा होती. पण तेथे कोण येणार ? माझ्याजवळ कोणीही नव्हते व माझ्या हाका कोणालाही ऐकू जाण्यासारख्या नव्हत्या. परंतु मला अशी खात्री वाटत होती की, त्या ठिकाणी येऊन ते परमेश्वराचे विश्वस्वरूप जर कोणी पाहाते तर ते साधूच बनले असते, जीवन्मुक्त झाले असते, त्याची ही समारबधने तुटून ते ह्या दु.खाच्या यातनातून उद्धरून गेले असते ! कारण या ठिकाणावरून ससारातील मनोविकार तुच्छत्व पावून कसे निरसून जातात, याचा अनुभव मलाही येत होता. एका दोनचार पैशाच्या किंमतीच्या जिनसासाठी माझे काही दिवसापूर्वी दुसऱ्या एका इसमाशी भांडण झाले होते, व त्यामुळे मी त्याच्यावर क्रुद्ध होऊन त्याचा द्वेष करीत असे. त्या प्रसगाची मला येथे आठवण झाली तेव्हा, तो प्रसग मी प्रस्तुतच्या या प्रसगाच्या शेजारी आणून मांडिला. तेव्हा माझ्या मनाची काय स्थिति झाली ! मला आपल्या पूर्वीच्या राग, द्वेष आदिकरून मनोविकाराबद्दल शरम वाटू लागली व हंसू येऊ लागले. मी आपल्या मनाशी म्हटले, एवढी थोरली सपत्ति माझ्यापुढे असता मी यःकश्चित् चार दिडक्याच्या जिनसासाठी वेडयासारखा काय भाडत बसलो होतो ? हे सर्व परमेश्वराचे ऐश्वर्य, ही दिव्य विभूति, हे निरतिशय प्रेम, ही सर्व माझी असता एका क्षुद्र वस्तूसाठी मी लोभ धरावा, ती न मिळाली म्हणजे दुसऱ्यावर क्रोध करावा, आणि त्या क्रोधामुळे त्याचा द्वेष करण्याला प्रवृत्त व्हावे, हे केवढे अज्ञान आहे ? अशा विचाराने माझे मनोविकार गळून गेले, माझा अहभाव निरसन पावला. माझ्या सासारिक वासनाचे ओघ आटून गेले, आणि माझ्या ऐहिक बधनाच्या शृखला तुटून पडल्या. ससारात मिथ्या स्पृहणीय वाटणाऱ्या गोष्टीसबधाने अशा रीतीने दृष्टि फिरून जाऊन निर्विकार झाल्यानतर मी ज्या ईश्वरी साम्राज्याच्या गादीवर जाऊन बसलो तेथून या जगाकडे जेव्हां मी पाहू लागलो, तेव्हा या कुलग्या सार्वभौमांची साम्राज्ये, अत्यत साहसी राष्ट्राचे अतिशय वाढलेले म्हणून समजलेले जात असलेले व्यापार, श्रीमताच्या सपत्त्या, राजाचे राजवाडे वगैरे, सर्व

वस्तु अत्यत क्षुद्र, तुच्छ, आणि घाणेरडया दिसू लागल्या. अशा प्रकारचा या स्थानाचा माझ्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला व तेव्हा ही गोष्ट माझ्या मनात आली की, त्रिपथी, गिरनार, अबू, गगोत्री, बदरीकेदार वगैरे ठिकाणच्या यात्रा करण्याविषयी आपल्यामध्ये जे सागितले आहे, त्यातील वर्म हेच होय, की बद्रिकाश्रमाला जाऊन नारायणाचे दर्शन घेतले म्हणजे मनुष्य मुक्त होतो तो कसा होतो, याची प्रतिक्रिया या वेळी माझ्या मनात पूर्णपणे ठसली. आणि या स्थळी मला आणून अशा प्रकारचे ज्ञानामृत पाजून ज्या परमेश्वराने मला ही दिव्य दृष्टि दिली, त्याचे आभार मानण्याकरिता फिरून मी आपले मन एकाग्र केले. डोळे उघडे असून मला बाहेरचे काही दिसत नाहीसे झाले. माझ्या हृदयाकाशातील सकुचित जागा बाहेरील आकाशाप्रमाणे विस्तृत झाली. तेथे अधकार होता तो हळूहळू नाहीसा होत जाऊन तो सर्व प्रदेश पूर्व दिशेप्रमाणे तेजोमय झाला. आणि त्यामध्ये मला माझ्या इष्ट देवतेची मूर्ति क्षणैक दृश्यमान होऊन निरुपम सुखाचा मी अनुभव घेऊ लागलो.

परतु दुर्दैवाने ही स्थिति फार वेळ टिकली नाही. मी जेथे होतो, त्याच्या खालच्या एका दरीतून एकाएकी बदुकीचे काही आवाज ऐकू येऊन त्यानी माझ्या समाधीचा भग केला. मी डोळे उघडून पाहिले, तो बदुकीच्या धुराचे लोट माझ्याही डोळ्याच्या वर चाललेले मला दिसले. तो धूर दिसतो आहे, तोच गडबडीने डोगर चढून वर येत असलेल्या लोकाची पावले ऐकू येऊ लागली. तेव्हा मी खाली पाहिले, तो त्या डोगरातून अनेक लोक आपला प्राण बचावण्यासाठी सैरावैरा पळत सुटलेले माझ्या दृष्टीस पडले. त्यातील एकजण मी बसलो होतो तेथेच धापा टाकीत आला. त्याच्या तोडून हा काय प्रकार आहे ते सर्व मला कळले. दादा राणे वगैरे मडळीनी पुढाकार घेऊन गोव्यामध्ये राज्यक्राति करण्याचा जो घाट घातला होता, तो आपल्या लोकाच्या कमकुवतपणामुळे, नवीन शस्त्राच्या अभावामुळे आणि आपसातील फितुरीमुळे सर्वस्वी कसा फसला, याची हकीकत मला कळली. मी त्याला आणखी काही प्रश्न विचारणार, तो तो पाठलाग करणाऱ्या शत्रूच्या भयाने पळून जाऊन कोठे दिसेनासा झाला. तेव्हा आपल्या जन्मभूमीची मी येथूनच शेवटची भेट घेतली, आणि आपले इष्ट हेतु सिद्धीस जाण्याकरिता परमेश्वर प्रसन्न करून घ्यावा म्हणून मी फिरून आपल्या तीर्थप्रवासाला पूर्वीप्रमाणे सुरवात केली.

आपल्या वडील बंधूंची मातृभक्ति : : १५

ब्रिटिश साम्राज्याचे जे जाळे आज सर्व जगभर पसरले आहे, त्या जाळ्यामध्ये आपणच एकटे सापडलो आहो असे नाही. आपल्याप्रमाणेच दुसरेही कित्येक प्राणी त्यामध्ये गुरफटलेले आहेत. अशा स्थितीत ब्रिटिश साम्राज्याला अनुलक्षून पाहिले असता त्या साम्राज्याशी त्याचे व आपले सबध सारखेच असले पाहिजेत, हे उघड आहे. त्या सबधापैकी मुख्य सबध म्हटला म्हणजे राजनिष्ठेचा होय. ब्रिटिश साम्राज्यातील कॉलनीज आणि डिपेन्डन्सीज वगैरे सगळ्यानी त्या साम्राज्याबद्दल आपली राजनिष्ठा दाखविली पाहिजे. ब्रिटिश साम्राज्य ही एक मोठ्या पोटाची आई आहे, व ऑस्ट्रिया, कानडा वगैरे सारख्या कॉलनीज, आणि हिंदुस्थानसारख्या डिपेन्डन्सीज ही त्या आईची मुले, आणि परस्पर एकमेकाची भावडे होत. अशा नातेवाईकपणाच्या सबधामध्ये मुलानी आईवर राजनिष्ठेच्या रूपाने जी भक्ति प्रदर्शित करावयाची ती आपले एक कर्तव्यकर्म म्हणूनच केली पाहिजे. व त्याप्रमाणे आपण हिंदुस्थानातील लोक आपली भक्ति होईल तितक्या कसोशीने व्यक्त करीत आहो. आपण किती राजनिष्ठा दाखवीत आहो, याच्याबद्दल हिंदुस्थानची साप्रतची स्थिति ज्याना माहीत आहे, त्याना निराळे सागावयास नको. तरी पण असल्या कामात आपण धाकटे भाऊ आहो हे आपण लक्षात ठेविले पाहिजे. कॉलनीज हे आपले वडील भाऊ होत. आपण किती झालो तरी धाकटे भाऊ असल्यामुळे राजनिष्ठेच्या सारख्या अगम्य आणि दुर्घट शास्त्रामध्ये आपल्या हातून केव्हा तरी चुका होणे साहजिक आहे. म्हणून आपण नेहमी आपले वडील भाऊ आपल्या आईपाशी कसे वागत असतात इकडे लक्ष ठेवणे फार जरूरीचे

आहे. तसे केल्याने आपल्या राजनिष्ठेमध्ये कोणत्याही प्रकारची कमतरता उरणार नाही. आणि आपल्या वडील भावावर आपली आई जशी सदासर्वदा सुप्रसन्न असते, त्याप्रमाणे ती आपल्यावरही होईल. शिवाय धाकट्या भावानी वडील भावाचे वळण गिरवावयाचे नाही, तर कोणाचे गिरवावयाचे? आजकाल आपण पाहतो की, आपले वडील भाऊ जे कॉलनीजमधील गोरे लोक, त्याच्यावर प्रत्येक कामात आपल्या आईची बहाल मर्जी असते. आणि आपल्यासंबधाने पाहावे तो ती जेव्हा तेव्हा आपल्यावर रुष्ट झालेली असते. यावरून आपले काही तरी चुकत असले पाहिजे, व आपल्या वडील भावासारखी राजनिष्ठा आपल्याला दाखविता येत नसली पाहिजे, म्हणूनच ही आपली आई जेव्हा तेव्हा आपल्यावर रागावत असते, व त्याच्यापेक्षा आपल्याला वाईट रीतीने वागवीत असते, असे दिसते. यासाठी आपल्या राजनिष्ठेमध्ये काय चूक होत आहे, हे तपासून पाहून त्या चुकीची दुरुस्ती आपण आपल्या वडील भावाची राजनिष्ठा पाहून त्याप्रमाणे तावडतोब केली पाहिजे.

परतु आपले वडील भाऊ फार वस्ताद आहेत. त्याची राजनिष्ठा बनविण्याची काय कृति आहे ती ते सहसा आपल्या नजरेस पडू देत नाहीत, तरी पण एखादे वेळी गैरसावध रीतीने, बोलत असताना त्याच्या तोडातून त्याच्या कृतीचे दर्शक असे काही उद्‌गार बाहेर पडतात त्याजकडे आपण फार बारकाईने पाहिले पाहिजे, व राजनिष्ठेसबधाचे त्याचे ते विचार आणि आपले विचार याची आपण फार काळजीपूर्वक रीतीने तुलना करून पाहिली पाहिजे.

आपण हिंदुस्थानातील लोक ब्रिटिश साम्राज्यरूपी आपल्या आईला जितके मानतो, तितके आपले वडील भाऊ तिला मुळीच जुमानीत नाहीत. आपले एक सर्वात वडील भाऊ म्हणजे आपले दादा आहेत, त्यानी तर आपल्या आईची फारच शोभा केलेली आहे. याचे आणि आपल्या आईचे काही दिवसापूर्वी अगदी हाडवैर माजले होते व त्याचे भाडण एकमेकाचे जीव घेण्यापर्यंत आले होते. ते आपले दादा आपल्या आईपासून विभक्त झाले, आणि तेव्हापासून ते स्वतन्त्रपणे राहू लागले आहेत. हे आपले दादा म्हणजे अमेरिकेतील युनायटेड स्टेट्स होत, हे इतिहासज्ञ वाचकांच्या लक्षात आलेच असेल. या दादाचे पाहून आपले दुसरेही वडील बधु आपल्या आईपाशी तशाच रीतीने वागू पाहत आहेत व त्यांची समजूत करण्याकरिता आईही बऱ्याच गोष्टी त्यांच्या कलाने

घेत आहे. परतु हे त्या मायलेकराचे रहस्य फार दिवस टिकेल असे दिसत नाही. थोरल्या दादाच्याप्रमाणे ऑस्ट्रेलिया, कानडा, वगैरे आपले वडील भाऊ हेही केव्हा तरी एके दिवशी आपल्या आईपासून वेगळे होणार हे खास. कारण तशी कित्येक चिन्हे स्पष्ट दिसू लागली आहेत. हिंदुस्थानात आपण आपल्या तोडाने इग्लिशाना सागत असतो की, आम्ही तुमच्यासबधाने फार राजनिष्ठ आहो, पण असली भाषा कॉलनीजमधील लोक क्वचितच वापरतात. त्याच्या राजनिष्ठेसबधाने उलट इग्लिश लोकच आपल्याभोवती दिवे ओवाळून घेत असतात. इग्लिश लोकच त्याना म्हणत असतात की, 'You colonials are so loyal!' इग्लिशानी आपल्यासबधाने असे उद्गार काढले असते, तर आपण हिंदुस्थानच्या पोटी जन्म घेऊन आपल्या जन्माचे सार्थक केले, असे आपल्याला वाटले असते. परतु कॉलनीजमधील गोऱ्या लोकाना वरील वाक्य ऐकून मोठा सताप येतो. (Beneath such remarks the supersensitive colonial smarts.) नुकत्याच सपलेल्या दक्षिण आफ्रिकेतील लढाईमध्ये कॉलनीजमधील लोकानी इग्लडवर पुष्कळ राजनिष्ठा दाखवून मदत केली, त्यावरून कलोनिअल लोकाची आपल्यावर नेहमीच तशी राजनिष्ठा राहील असा इग्लिशाना एक भ्रम आहे. परतु हा भ्रम फार वेळपर्यंत टिकावयाचा नाही. इग्लडला हा भ्रम असला तर त्यापासून कॉलनीजचे काही बिघडत आहे असे नाही. परतु कॉलनीज इग्लडसबधाने राजनिष्ठ आहेत, ह्या कल्पनेला बिलकुल आधार नाही. Colonies are not loyal to England The feeling throughout the Commonwealth and New Zealand is first an intense local patriotism for their own colony or state. वरील वाक्यातील भावार्थ असा आहे की, कॉलनीजमधील लोकाना इग्लडबद्दल राजनिष्ठा मुळीच वाटत नाही. ते आपल्या लोकसत्तात्मक राज्याबद्दल किंवा सस्थानाबद्दल राजनिष्ठ आहेत. कॉलनीजमधील लोक पहिल्याने आपल्या कॉलनीजचे हित साधणार, ते साधल्यानतर ब्रिटिश साम्राज्य जे एवढे मोठें वाढले आहे त्याचे हित साधल्यास ते करणार, आणि सगळ्याच्या शेवटी इग्लडला आपली मूळची जन्मभूमि म्हणतात म्हणून त्या इग्लडचे शक्य तेवढे हित ते साधणार! म्हणजे आधी आपले सस्थान, मग आपले सगळ्याचे मिळून झालेले साम्राज्य,.

आणि मग इंग्लिशांचे इंग्लंड, अशा रीतीने कलोनिअल लोक आपल्या राजनिष्ठेचा क्रम ठेवणार. आपल्या हिंदुस्थानातील राजनिष्ठेचा क्रम याच्या अगदी उलट आहे. कलोनिअल लोकाच्या क्रमात त्याच्या स्वतःचा देश पहिल्याने येतो, परतु आपल्या क्रमामध्ये आपल्या हिंदुस्थान देशाचे नाव पहिल्याने तर नाहीच, परतु सरते शेवटी देखील येता कामा नये. हिंदुस्थानातील लोकांनी हिंदुस्थान देशावर प्रीति करावयाची म्हणजे काय! त्यानी असले काही एक वेडेचार करता कामा नये. त्याची सगळी प्रीति पहिल्याने इंग्लंडकरिता असली पाहिजे, दुसऱ्याने ब्रिटिश साम्राज्याकरिता असली पाहिजे, तिसऱ्याने त्या ब्रिटिश साम्राज्यातील प्रत्येक युरोपियन मनुष्याकरिता असली पाहिजे, आणि चौथ्याने त्याचे कुत्रे, त्याचे बूट, त्याचे मार, त्याची आपोआप उडणारी पिस्तुले, वगैरे जिनसाकरिता असली पाहिजे. या व्यवसायामध्येच आपण आपली सर्व प्रीति खर्ची घातली पाहिजे व तिचा एक थेंबही आपल्या स्वतःच्या देशाकरिता शिल्लक उरविता कामा नये, अशी आपली प्रीतीची वाटणी आहे. परतु कॉलनीजमधील लोकाना याच्या अगदी उलट वाटत असते. त्याच्या विचाराची दिशा अगदी भिन्न आहे. त्याच्या अंतःकरणाचे चित्र पुढील वाक्यामध्ये फार चागल्या रीतीने व्यक्त केलेले आहे. In the heart of every member of the wide dominion lies an affection for his own race, his own country, his own people, a love for his own land and an irradicable belief in its particular destiny प्रत्येकाच्या अतःकरणामध्ये आपली जात, आपला देश, आपले लोक, आपली जन्मभूमि, आणि त्या जन्मभूमीचा पुढे मागे केव्हा तरी अभ्युदय होणार आहे अशाबद्दलचा अढळ निश्चय याच्याबद्दलची एक प्रकारची प्रीति प्रतिबिंबित झालेली असते. हा जो सिद्धान्त वरील इंग्रजी वाक्यामध्ये नमूद केलेला आहे तो इतर ठिकाणी जरी खरा असला, तरी हिंदुस्थानांत हल्ली तो अगदी सपशेल खोटा ठरत आहे. इतकी आपल्याला इंग्लंडबद्दल राजनिष्ठा वाटू लागली आहे.

कॉलनीजनी बोअर लढाईच्या वेळी इंग्लिशाना मदत केली म्हणून इंग्लंडच्या प्रत्येक लढाईचे वेळी ते तशीच मदत करतील, असा बिलकुल नियम नाही. ज्या लढाईपासून साम्राज्याला फारशी भीति नाही, अशा लढाईमध्ये

कॉलनीज इंग्लंडच्या साहाय्याला मुळीच येणार नाहींत. परंतु इंग्लंडची लढाई कोणाशी उपस्थित होते ह्याच्याबद्दल काही एक नियम नाही. ती लढाई तिऱ्हाइताशी झाली तर काही हरकत नाही. परंतु कर्मधर्मसंयोगानें इंग्लंडच्या कॉलनीजपैकीच एखाद्या कॉलनीशी जर इंग्लंडला लढाई करणे प्राप्त झाले तर त्या वेळी बाकीच्या कॉलनीजमधील लोक कोणीकडे वळतील? आता 'राजनिष्ठा' 'राजनिष्ठा' म्हणून मोठा थोरला बुडबुडा दिसत आहे, तो अशा वेळी कितपत टिकेल? The loyalty towards England would not survive five minutes after the first angry word was spoken इंग्लंड आणि एखादी कॉलनी याच्यामध्ये भांडण सुरू होऊन पहिला रागाचा शब्द तोंडातून बाहेर निघाल्यापासून कॉलनीजची राजनिष्ठा पांच मिनिटेंसुद्धा टिकावयाची नाही, असे इंग्लंडच्या कॉलनीज-मधील लोकांचे मत आहे. आणि इंग्लंड व एखादी कालनी ह्याच्यामध्ये काही मतभेद उत्पन्न झाला तर बाकीच्या कॉलनीजमधील मताचा ओघ इंग्लंडकडे न वळतां तो इंग्लंडच्या विरुद्ध जाणार, याविषयीं कलोनियल लोकांना यत्किंचितही शंका नाही. कारण इंग्लंडचे विचार ज्या दिशेचे आहेत, त्या दिशेहून अगदी भिन्न दिशेने इतर कॉलनीजचे विचार चालले आहेत. आणि म्हणून पुढेमागे एखाद्या कॉलनीने इंग्लंडची सत्ता धाब्यावर बसविली तर बाकीच्या कॉलनीज त्याच गोष्टीचे अनुकरण करून इंग्लंडवर उठतील आणि जिकडून तिकडून इंग्लंडवर काहूर उसळून सोडतील.

कॉलनीजमधील लोकांचे हे विचार पाहून इंग्लंडच्या साम्राज्याचा पाया किती डळमळीत आहे, याची हिंदुस्थानांतील लोकांना थोडीबहुत तरी कल्पना येईल. इंग्लिश लोक दिल्लीच्या राजमहालांत दरबार भरवोत, किंवा मस्कत-च्या बंदरांत आगबोटीवर दरबार भरवोत, कॉलनीजच्यासंबंधाने पाहतांना इंग्लिशांचे पाय लंगडे झालेले आहेत, असे म्हणण्यास काही हरकत नाही व इंग्लिश लोक जरी कॉलनीजची मनधरणी करून एशिया खंडामध्ये जुलूम करीत आहेत आणि नवीन राज्ये मिळविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, तरी ही त्यांची स्थिति फार दिवस टिकणार नाहीं. कॉलनीजचे साम्राज्याबद्दलचे मत असे आहे कीं, The Empire is in a position of very unstable equi-librium. The vast loosely aggregated organisation is

not a living thing It lies open at any moment to the blow that may shatter it to scattered units. ब्रिटिश साम्राज्य डळमळत आहे, त्यान्यात जीव नाही आणि त्याला जरा धक्का लागला तर ते सगळे कोसळून जाऊन त्याचे तुकडे होतील, इतक्या नाजुक स्थितीला ते साम्राज्य येऊन पोहोचले आहे असे कलोनियल लोकाना वाटू लागले आहे. आणि या डळमळू लागलेल्या इमारतीला कोसळून पाडण्याकरिता पहिला धक्का कोण मारणार ? एशियाटिक किंवा इजिप्शन, किंवा ब्रह्मी किंवा तिबेटी लोक नव्हेत. हे कृत्य कॉलनीजच करण्याच्या तयारीत आहेत. त्याच्या ह्या विचाराची दिशा पुढील कित्येक वाक्यावरून स्पष्ट होण्यासारखी आहे:— We cannot afford to be supplicants for imperial favours nor to determine our policy according to the dictates of British statesmen The Colonials think it inconsistent with their dignity as nations to have no share in the government of the Empire, of which they form so important a part . .The Colonies are no longer content to be sleeping partners in the Empire. आम्ही तुमच्यापासून देणग्या मिळविण्याकरिता तुमच्यापुढे नाके घासणार नाही, किंवा ब्रिटिश मुत्सद्दी ज्याप्रमाणे हुकूम करतील त्याप्रमाणे आम्ही आपले धोरण ठेवण्याला तयार होणार नाही, ब्रिटिश साम्राज्याच्या राज्यकारभारामध्ये आपल्याकडे काहीच अधिकार नसावा, हे आम्हा कॉलनीजला लाजिरवाणे आहे, तुम्ही साम्राज्याची पाहिजे तशी व्यवस्था लावावी आणि आम्ही स्वस्थ झोप घेत पडावे, असे आम्हाला इतःपर बिलकुल पसत नाही; अशा अर्थाचे वरील उद्गार आहेत. कॉलनीजमधील लोक म्हणतात की, आमच्या वसाहती जोपर्यंत लहान होत्या, तेथील लोकसख्या थोडी होती, आणि तेथील सपत्ति बेताबेताची होती, तेथपर्यंत इग्लिश लोक आम्हाला जसे वागवीत आले तसे आम्ही वागलो. परतु आतां आम्ही लहान मुले नाही, आम्ही मोठे झालो आहो, आता तुम्ही आम्हाला मुलांप्रमाणे वागवून चालावयाचे नाही, आता आम्हांला तुम्ही आपल्या धद्यामध्ये सारख्या हक्काचे वाटेकरी केले पाहिजे, नाही तर आम्ही तुमच्यापासून वेगळे सरू, आणि स्वतत्र होऊन स्वराज्याचा निराळा धदा सुरू करू. अशी कलोनियल लोकाच्या विचाराची दिशा आहे.

ही दिशा आपणा हिंदुस्थानातील लोकाना अगदी अपूर्व आणि अपरिचित आहे. आपण एकदा लहान मुलें होतो, परतु आता मोठे झालो आहो, असे कॉलनीजमधील लोकाना वाटते, परतु आपले विचार अगदी विपरीत आहेत. 'वित्तेशाना खलु वनो यौवनचदन्यदस्ति' यात कालिदासाने वर्णन केल्याप्रमाणे यक्षांना जसे यौवनावाचून दुसरे वयच नसते, तसे आपणा हिंदुस्थानातील लोकानाही बाल्याशिवाय दुसरे वयच नाही, असे वाटत आहे. कितीही वर्षे आपण वाढलो, कितीही पावसाळ्यानी आपल्या डोक्यावर पाऊस पाडला, तरी इग्रजाच्या छत्राखाली आपण कुकी मुलेच आहो असे आपल्याला सदोदित वाटते, जणु काय परमेश्वराने हिंदुस्थानातील लोकाना प्रौढावस्था कायमचीच नाकारली आहे! अशा कल्पनाच्या वजनाखाली दिवसेदिवस खुरटत चाललेल्या लोकाना ब्रिटिश साम्राज्याखालील दुसरे लोक लहानाचे मोठे झालेले पाहून मोठा अचंबा वाटेल यात शका नाही.

आपल्याला कलोनियल लोकाची दुसरीही एक कल्पना विलक्षण वाटेल. आपल्या कॉंग्रेसची आणि आपल्या पुढाऱ्याची आजकाल काय महत्त्वाकाक्षा आहे? आपल्याला काय प्राप्त झाले म्हणजे आपल्या राजकीय इच्छा अगदी कळसाला जाऊन पोहोचल्या, असे आपल्याला आज वाटत आहे? पार्लमेंटमध्ये आपले मेंबर जाऊन बसले म्हणजे आपण कृतकृत्य झालो व आपल्या देशाचे सर्व काही हित साधले, अशी आज आपली समजूत आहे. पण या समजुतीत हशील किती आहे ह्याचा आपण कधी विचार केला आहे काय? ज्या मृगजळामागे धावत सुटण्याविषयी साहेबानी एकदा आपल्याला शिकविले आहे, त्यामागे आपण धावत राहिलो आहो. पण ह्या पार्लमेंटमध्ये सभासद होण्याच्या मृगजळाची किंमत इतर ठिकाणचे साहेब लोक किती समजतात हे आपण कधी पाहिले आहे काय? कॉलनीजमधील साहेब लोकांचें इग्लिश पार्लमेंटमध्ये सभासद होण्यासबधाने मत पुढीलप्रमाणे आहे: Do the colonies want representation in the Imperial Parliament? Frankly the Colonies do not The colonies have too poor an opinion of that unwieldy council to ask permission to be swamped beneath its multitude of councillors. The colonies are not interested in the

local concerns of the united kingdom...And the colonies have no intention of being made the tools of a local party warfare, in which they have not the least concern आम्हाला ब्रिटिश पार्लमेंटमधील मेंबर होण्याची मुळीच इच्छा नाही. तेथे जाऊन आम्हाला करावयाचे आहे काय? त्या पार्लमेंटचे आम्हाला मुळीच महत्त्व वाटत नाही. जेथे ग्रेट ब्रिटनच्या शेकडो सभासदांच्या राम रगड्यामध्ये आमचे एक दोन मेंबर गेले तरी ते निवळ चिरडून जाणार, त्या पार्लमेंटमध्ये सभासद पाठविण्याची आम्हाला परवानगी द्या, अशी दात विचकून विनवणी करण्यात काय अर्थ आहे? शिवाय ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये बहुतेक साऱ्या वर्षभर केवळ त्यांच्या स्थानिक प्रश्नांचाच खल चाललेला असतो, तोच ऐकत बसण्यासाठी आम्हाला तेथे जाऊन करावयाचे आहे काय? तसेच लिबरल आणि कॉन्सरव्हेटिव या दोन पक्षांची तेथे जी रोज भांडणे चालली असतात आणि ज्यांपासून आमचे काही एक हित व्हावयाचे नाही, त्यात कोठल्या तरी एका पक्षाच्या हातांतील कळसूत्री बाहुली होऊन राहण्याची आमची मुळीच इच्छा नाही, असे कलोनियल लोकांचे पार्लमेंट-संबंधाचे विचार आहेत.

अशा प्रकारच्या बरोबरीच्या गोष्टी सांगून आपले वडील भाऊ आपल्या आईशी वर्दळीवर येण्याच्या बेतात आले आहेत. आम्हांला सारखा वाटा द्या नाही तर आम्ही वेगळे सरू, असा त्यांनी बोलण्याचा घाट घालण्याला सुरवात केली आहे. परंतु आई आणि तिची सर्व मुले यांच्यामध्ये जी सारखी वाटणी व्हावयाची, त्या वाटणीत आपण काळे लोक हे जे धाकटे भावंड ते मात्र काळजीपूर्वक रीतीने वगळले जावे अशी आपल्या वडील भावंडांची अंतःकरणपूर्वक इच्छा आहे. One of the other groups, that comprising India and Egypt, is not colonised, but occupied, and therefore is excluded from the suggested federation of the whites युनायटेड किंगडम ह्या मातुश्री आणि दक्षिण आफ्रिकेतील वसाहती, ऑस्ट्रेलिया, कानडा, न्यूफौंडलंड व न्यूझीलंड हीं गोऱ्या रंगाची वडील भावंडे एवढ्यांनी आपसांत वाटणी करून घ्यावी आणि हिंदुस्थान, ईजिप्त वगैरे ठिकाणची जीं काळ्या रंगाचीं लहान भावंडे

त्याना मात्र या वाटणीतील काही एक देण्याचे कारण नाही, अशी वाटाघाट सुरू आहे. ही वाटणी आताच होत आहे असे नाही. परतु ती केव्हा तरी होणार हे खास. आणि ती जेव्हा होईल तेव्हा, हिंदुस्थानातील लोकानो, तुमच्या तोडाला पाने पुसली जाणार हेही खास. अशी जर स्थिति आहे. आणि आपले वडील भाऊ जर उघड उघड रीतीने आपला बेवारसा स्थापित करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, तर आपण धाकटया भावांनी स्वस्थच बसावयाचे काय? आपण आपली वाटणी मिळविण्याचा काही प्रयत्न करावयाला नको काय? व तो आपण कसा करणार? आपल्या वडील भावाना ज्या विचारानी आणि ज्या मतानी सारखी वाटणी मागण्याचा आज अधिकार प्राप्त झाला आहे, त्याच विचाराचा आणि त्याच मताचा आपण अगीकार केल्यास आपणही आपल्याला तसा दिवस कधी तरी आणून घेणार नाही काय? आणि तो आनदाचा, सौख्याचा, भाग्योदयाचा, उत्कर्षाचा आणि भरभराटीचा दिवस आपल्या राष्ट्राला केव्हा तरी एकदा लवकरच यावा, अशी आपली सर्वांची इच्छा नाही काय? ह्या प्रश्नाला हिंदुस्थानच्या सर्व भागातून ‘ आहे ’ हेच उत्तर आले पाहिजे.

पितृतर्पण : : १६

पेशव्यांच्या वेळेला दक्षिण महाराष्ट्रातील अनेक कुळे अतिशय मोठया भरभराटीस येऊन पोहोचली होती. पण त्या वेळची भरभराट आजपर्यंत क्वचितच टिकलेली असेल. जे त्या वेळी लक्षाधीश होते, त्यांच्यावर आज बहुतेक भिक्षेचीच पाळी आलेली आहे. हल्लीच्या रियासतीत ज्यांची नावे प्रख्यातीस आलेली आहेत, त्यांची घराणी पेशवाईत कोणाला ठाऊकही नव्हती, त्याचप्रमाणे पेशवाईत प्रख्यातीस आलेल्या घराण्यापैकी हल्ली लोकाना मुळीच माहीत नाहीत अशीही कित्येक घराणी सापडतील. हरिपंताचे घराणे हे अशापैकीच एक होते, त्याचे पणजे सवाई माधवरावाच्या कारकीर्दीमध्ये फारच पुढे सरसावलेले होते. व नेहमी दरबारात असल्यामुळे नानाचा धूर्तपणा, त्यांची कर्तबगारी, त्यांची दूरदृष्टि वगैरे सर्व गोष्टी याना नेहमी पाहावयाला मिळत असत. त्यामुळे त्यांच्या मनावर त्याचा फारच चांगला परिणाम झाला होता. श्रीमंतापाशी त्यांचा नेहमी प्रवेश असे. श्रीमंतासारखे धनी आणि नानासारखे कारभारी अशी जोडी जुळली असता आणि ती परमेश्वराने पुष्कळ दिवसपर्यंत कायम ठेविली असता आपण आपले स्वराज्य जिकडे तिकडे वाढवू आणि आपली हिंदुपदपादशाही आपण जिकडे तिकडे स्थापन करू. दक्षिणेस सेतुबंधही आपल्या गतीला बंधन करणार नाही, आणि उत्तरेस अटक नदीही आपल्या भराऱ्याना अटक करू शकणार नाही, अशा अनेक प्रकारच्या महत्त्वाकांक्षा त्यांच्या मनामध्ये घोळत असत. परंतु सवाई माधवरावानी कारंज्यावर उडी घेतली आणि नाना फडणविसाना बाजीरावाने अटकेत ठेविले, तेव्हा हरिपंताच्या पणजोबाच्या सर्व आशा जागच्या जागी विराम पावल्या. आपण अमुक करू आणि तमुक करू, अशा महत्त्वाकांक्षेच्या सहस्र कल्पना त्यांच्या डोक्यामध्ये पूर्वी उत्पन्न होत असत, परंतु त्या सर्व जागच्या

जागी नाहीशा झाल्या. निराशेचा धक्का फार भयंकर आणि असह्य असतो. हरिपंताच्या पणजोबांना सवाई माधवराव खाली पडले असे वाटले नाही, तर महाराष्ट्राचे स्वराज्यच खाली पडले असे वाटले आणि नाना फडणवीस अटकेत पडले नाहीत तर हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्यच अटकेत पडले असे भासले. स्वराज्याच्या आणि स्वातंत्र्याच्या जोरावर आपण पृथ्वीही सर्व पादाक्रांत करू, अशी जी त्यांना उमेद होती ती नाहीशी होऊन, त्यांच्या अंतःकरणाला फार मोठा धक्का बसला, व त्यामुळे दुसऱ्या बाजीरावसाहेबांच्या पहिल्या अमदानीतच त्यांचा बऱ्याच अल्पवयामध्ये अंत झाला. हरिपंताच्या घरात जी काही जुनी दप्तरे उरली होती त्यांतील पत्रे व त्या वेळचे लिहून ठेवलेले दुसरे लेख वाचण्याचा हरिपंतांना फार नाद असे. त्या कागदपत्रांत पणजोबांच्या मरणानंतरचा एक उल्लेख त्यांना असा सापडला की, पणजोबांची और्ध्वदेहिक क्रिया चालली असतां त्यांच्या पिंडाला काही केल्याने कावळा शिवेना, तेव्हा अखेरीस दर्भाचा कावळा करून पिंडस्पर्श करणे भाग पडले होते. ह्या क्रियेच्या वेळी त्यांचा मुलगा, म्हणजे हरिपंताचे आजोबा हे वयाने लहानच होते. काही दिवसांनी ते मोठे झाले, परंतु त्यांच्या वडिलांप्रमाणे त्यांचा राजद्वारी फारसा प्रवेश झाला नाही. बाजीरावी कारकीर्द चालली असतां त्यांच्या दरबारामध्ये त्या वेळच्या शहाण्या मनुष्याचा शिरकाव झाला नाही, तर त्यांत काही मोठेसे आश्चर्य नाही. परंतु त्या वेळी सर्व हिंदुस्थानचे कल्याण करण्यासाठी आणि आपल्या देशाचे राज्य दुसऱ्याच्या हाती देण्यासाठी माल्कमसाहेबाच्या नजरेखाली जी काही हिंदुस्थानची कल्याणकारक आणि पुढारी ब्राह्मण सरदार मंडळी प्रयत्न करीत त्यांच्या टोळीमध्ये हे सामील झाले नाहीत हेच मोठे भाग्य होय, असे त्या वेळच्या स्थितीवरून म्हणावे लागते. वडिलोपार्जित संपत्तीवर हे बरीच श्रीमंती भोगीत होते. पण होळकरांनी पुणे लुटले तेव्हा यांच्या वाड्यातील पेशाची बरीच अडगळ नाहीशी होऊन सर्व वाडा खुला होऊन राहिला होता. नंतर जे काही इनामी गावांचे वगैरे स्थावर उत्पन्न होते, तेवढ्यावर ते आपला संसार चालवीत होते व पुढे ते फारसे कोणत्याही भानगडीत पडले नाहीत. त्यांनी आपल्या थोरल्या मुलाला मात्र इंग्रजी शिक्षण देण्यासाठी बराच पैसा खर्च केला, व हरिपंताच्या वडिलांनी त्याचे चीजही चांगले केले. परंतु ते इंग्रजीच मात्र चांगले शिकले, त्याच्यापलीकडे

त्यानी दुसऱ्या कशाचाही विचार केला नाही. इग्रजी बोलणे, इग्रजी लिहिणे, इग्रजी खाणे, इग्रजी पिणे, इग्रजी निजणे, इग्रजी बसणे, इग्रजी उठणे वगैरे सर्व गोष्टीत ते इग्रजी धर्तीवर वागत असत. हे पहिल्या अमदानीतील इग्रजी शिकलेले असल्यामुळे बहुतेक आचारविचारामध्ये ते साहेब बनून गेले होते हे साहजिकच होते. परतु त्याचे चिरजीव हरिपत हे मात्र आपल्या वडिलाच्या वळणावर गेले नाहीत. ते इग्रजी शिकले नव्हते असे नाही, तरी पण कामापुरते इग्रजी आणि बाकी सर्व आपले अशी त्याच्या मनाची प्रवृत्ति असे. वडिलानी बराच पैसा मिळवून ठेविला असल्यामुळे त्यानी नोकरीची मुळीच हाव धरिली नाही. नेहमीचे गृहकृत्य करून जो वेळ सापडे, तो ते देवधर्मात घालवीत असत. सकाळी स्नानसध्या आणि दुपारून पुराण, कीर्तन अशा प्रकारची त्याची दिनचर्या होती. कृष्णेच्या शीतोदकाचे त्याचे प्रातःस्नान क्वचित् चुकले असेल. स्नान झाल्यावर ते कृष्णेच्या काठच्या एका महादेवाच्या देवळात बसून आपली नित्यकर्मे करीत असत. एके दिवशी नित्याप्रमाणे स्नानसध्या वगैरे होऊन त्यानी ब्रह्मयज्ञाला आरभ केला. हरिपताचा हा काही पहिलाच ब्रह्मयज्ञ नव्हता. शेकडो वेळां त्यांनी ऋषीच्या आणि पितरांच्या नावाने पाणी सोडले असेल. पण कल्पना कशा उत्पन्न होतात ह्याबद्दलची ज्याना माहिती आहे त्याना पुढील गोष्टीचे फारसे आश्चर्य वाटणार नाही. एके दिवशी कृष्णेच्या कांठी महादेवाच्या देवळात नित्याप्रमाणे ब्रह्मयज्ञ करीत असतां पितृत्रयीचा उच्चार करून त्याना पाणी दिल्यानतर ते मध्येच एकदम स्तब्ध झाले, शब्द कठातील गहिंवरामुळे पालटून गेला, नेत्रप्रांतामध्ये बारीक अश्रुबिंदु उत्पन्न झाले, चेहऱ्यावर औदासीन्य दिसू लागले, पितरांना पाणी देण्याकरिता अगठा खाली फिरविलेला उजवा हात ताम्हनावरच राहिला व डाव्या हातात धरलेली पळी जशीच्या तशीच निश्चल झाली. बाहेर असे स्थित्यतर चालले असता आतून हरिपतांच्या मनांत विचारांचा उमाळा आला. ते आपल्यापाशी म्हणाले:—मी हे काय करीत आहे? पितृतर्पण! पितृतर्पणाचा अर्थ काय? पितराची तृप्ति करणे हा पितृतर्पणाचा अर्थ नव्हे काय! ह्या अर्थाचे पितृतर्पण मी करीत आहे काय? माझ्या कोणत्या कृतीने माझे पितर तृप्त होतील? अशी मी कोणती कृति करीत आहे की जिच्या योगाने माझ्या पितरानी तृप्त व्हावे? पचपात्रींतील पाणी पळीने ताम्हनात सोडले

म्हणजे माझे पितर तृप्त होतील काय? मुलाच्या हातून वडिलांना फक्त हें पळीभर पाणीच पाहिजे असते काय? 'अस्मत् पितर......स्वधा नमस्तर्पयामि' असा संकल्प म्हणून मी पुढे चालतो. पण मी जेव्हा 'तर्पयामि' असे म्हणतो तेव्हा माझे पितर तृप्त होतात काय? माझे पितर तृप्त होतात किंवा नाही याबद्दल मी कधी विचार केला नाही. नुसत्या 'तर्पयामि' या शब्दाने किंवा आणखी दोन पळ्या पाण्याने ते कसे तृप्त व्हावेत? खरे पितृतर्पण हे नव्हे. आपल्या वाडवडिलाच्या ज्या इच्छा अतृप्त राहिल्या असतील, त्या त्याच्या वंशजानी आपल्या सदाचरणाराने आणि कर्तबगारीने तृप्त केल्या तरच ते खरे पितृतर्पण होय. नाही तर या भाड्यातील पाणी त्या भाड्यात ओतल्याने पितृतर्पण कसे व्हावे? जुन्या कागदपत्रात मी असे वाचले आहे की, माझ्या प्रपितामहाच्या पिंडाला कावळा स्पर्श करीना. पण तो कावळा त्याच्या पिंडाला का शिवेना? त्याच्या काही तरी इच्छा अर्थात् अतृप्त राहिल्या असल्या पाहिजेत, म्हणून कावळा त्याच्या पिंडाला शिवेना. त्या त्याच्या इच्छा कोणी तृप्त केल्या आहेत? त्याच्या कुळात त्याच्यापासून माझ्यापर्यंत आजपावेतो बरेच पुरुष निर्माण झाले असतील, पण त्यानी त्याच्या इच्छा तृप्त करण्यासाठी काय केले आहे? मला वाटते, माझ्या प्रपितामहाच्या नावाने आज जर पिंड तयार केला अणि तो स्मशानातील कावळ्याच्यापुढे नेऊन ठेविला, तर आजचा देखील कावळा त्याच्या त्या पिंडाला स्पर्श करणार नाही. इच्छा अतृप्त राहिलेल्या माझ्या प्रपितामहाचा आत्मा अजूनही त्या पिंडाभोवती घिरट्या घालीत बसला असेल व तो कोणत्याही सजीव कावळ्याना जवळ येऊ देणार नाही, असे मला खात्रीने वाटते. त्याचा आत्मा आज शंभर वर्षेपर्यंत जर अशा अतृप्त अवस्थेमध्ये घिरट्या घालीत बसला असेल तर मी हे पळीपंचपात्रीमध्ये पितृतर्पण करून काय कामाचे? लोक पोटीं पुत्रसंतान कशाकरिता मागत असतात? त्याची क्रिया त्याच्या मुलानी चालवावी, त्याच्या इच्छा त्यांच्या मुलानी तृप्त कराव्या, आणि त्यांचा लौकिक त्याच्या पाठीमागे त्याच्या मुलानी जास्त वृद्धिंगत करावा, व सदाचार, न्याय, स्वधर्म, आणि नीति ह्याच्या मार्गाने वागून ह्या जगामध्ये आपल्या कुळाची कीर्ति कायम राखावी म्हणून. मग तो हेतु असल्या पितृतर्पणाने कसा शेवटास जाणार? आमच्या वाडवडिलानी आमच्यासाठी देवाला नवस केले असतील, आणि

आमच्या कुळातील माउल्यानी आमच्यासाठी पिपळाचे पार झिजविले असतील, व त्या वेळी त्याची इच्छा अशी असेल कीं, आपल्या पोटी पुत्र होऊन तो आपल्या इच्छा तृप्त करील पण आईबापांनो, तुम्ही अशी आशा बाळगण्यात अगदी चुकता ! पळीभर पाण्याने तुमची तहान भागत असेल तेवढे पाणी कदाचित् तुमचा मुलगा सुधारक नसल्यास तुम्हाला मिळेल. पण मुलगा जर देशातील सामाजिक स्थितीची सुधारणा करण्यात गुतला असेल तर तुम्हाला ते पळीभर पाणी मिळण्याचीही मारामार आहे. पण हे चागले नव्हे. पुत्राने पितराचे तर्पण न करावे तर दुसरा कोण करणार ? माझ्या प्रपितामहाची इच्छा काय होती, माझ्या पितामहाची इच्छा काय होती, आणि माझ्या पित्याची इच्छा काय होती, हे लक्षात न आणता व त्या सर्व इच्छा तृप्त करण्याविषयी काहीं एक प्रयत्न न करता ताब्यातले पाणी पत्रपात्रीत आणि पंचपात्रातील पाणी ताम्हनात अशा प्रकारचा पोरखेळ जर मी खेळत बसलो, तर माझे पितर मजवर तृप्त होतील किंवा क्रुद्ध होतील, ह्याचा विचार मी केला पाहिजे. मी आपल्या प्रपितामहाच्या इच्छा तृप्त न करून त्याला आपल्या पिंडाभोवती आणखी किती दिवसपर्यंत घिरटया घालावयाला लावणार ? त्याच्या या सूक्ष्म लिंगदेहातील नाजुक अवयव शंभर वर्षे घिरटया घालून घालून बहुधा अगदी थकून गेले असतील. तरी पण मला अकरुणाला त्यांची करुणा येत नाही. ते जर आज जिवत असते आणि मी जर आज बाल्यावस्थेच्या दुबळ्या स्थितीमध्ये असतो, तर मला दोन पावले जास्त रांगताना पाहून त्याना गहिंवर आला असता, आणि मला कडेवर उचलून घेऊन आणि माझे चुबन घेऊन त्यानी मला मोठया प्रेमाने म्हटले असते की, "बाळा नको रे रागू, ये मी तुला कडेवर घेतो, मी असताना तू आपल्या चिमुकल्या पायाना काय म्हणून श्रम द्यावेस !" असे उद्‌गार त्यांनी खात्रीने काढले असते. पण मला मात्र निष्करुणाला त्याची करुणा येत नाही. त्यांना मी आज शभर वर्षे घिरटया घालीत ठेविले आहे आणि आणखी किती वर्षे ठेवीन ह्याचाही कांही नेम नाही. आणि शिवाय अशा प्रकारचा मी एकटाच खात्रीने नसेन. माझ्याप्रमाणेच ज्याचे प्रपितामह आणि पितामह आपल्या पिंडाभोवतीं घिरटया घालीत बसले असतील असे किती तरी लोक सांपडतील ! मेलेल्या माणसांच्या मनातून ज्या गोष्टी असतात त्या जिवत माणसांना सुचविण्याचे

त्याचे काही प्रकार आहेत. त्या प्रकारानी मेलेले प्रपितामह आणि पितामह आपआपल्या वशजाना आपले हृद्गत कळवीत असतील. कोणी पहाटेच्या शात स्वप्नात येऊन बोलत असतील, कोणी भयकर मध्यरात्रीच्या गाढ झोपेमध्ये भय दाखवून निजलेल्याना जागे करीत असतील, कोणी सध्याकाळच्या काळोखा-मध्ये दूर उभे राहून खुणानी आपला मनोदय व्यक्त करीत असतील, व कोणी दिवसासही दिसत असतील. अशा अनेक उपायानी मृताच्या भाषेने मेलेली माणसे त्याच्या दृष्टीने सजीव असलेल्या माणसाशी अनेक वेळां बोलली असतील. पण त्यांच्या इच्छा तृप्त करण्याकडे व तशा प्रकारचे पितृ-तर्पण करण्याकडे माझ्याप्रमाणेच कोणाचेही लक्ष गेलेले नाही. काशीवरून गयेला जातात व तेथे गेल्याने पितर तृप्त होतात अशीही एक समजूत आहे. परतु इच्छा तृप्त झाल्यावाचून तृप्ति कशी उत्पन्न व्हावी ! गयावर्जन किंवा पच-पात्रीतील तिळोदक यानी मनात असलेली इच्छा कशी तृप्त व्हावी ? व तृप्ती-वांचून तर्पण कसले ? पूर्वजाच्या हेतूच्या तृप्तीने तर्पण, तिळोदकाचे तर्पण खरे नव्हे. पितराचे तर्पण जसे आमच्या हातून अशक्य, तसेच ऋषीचेही तर्पण अशक्य होय. आम्ही पातकी, सदाचरणहीन आणि दुर्वर्तनी लोक ऋषीचे तर्पण काय करणार ? ते ऋषी किती पवित्र आणि त्यांचे सतर्पण करण्याला मनुष्याची मनोवृत्ति किती पवित्र पाहिजे ! निरनिराळ्या ऋषीना त्याचे सतर्पण करण्यासाठी हाका मारण्याचा आणि त्याचे मी तर्पण करतो, असे म्हणण्याचा तो प्रसग किती गभीर, किती उदात्त आणि किती पावन आहे ! त्या पवित्र महात्म्याची नुसती कल्पनाही मनामध्ये आली म्हणजे सर्व शरीर सत्त्वगुणाने आणि उदात्त वृत्तीने रोमाचित होऊन जाते. अशा त्या पवित्र ऋषीचे सतर्पण आमच्यासारख्या पतितानी, धर्मभ्रष्टानी, शिखानष्टांनी आणि मद्यपरि-पुष्टानी काय करावे ! त्याची नावे उच्चारून आम्ही ती काय म्हणून विटाळावी. कश्यप, अत्रि, भरद्वाज, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नि, वसिष्ठ याच्यासारख्या अत्यत वदनीय ऋषीचे तर्पण आम्हा पामराच्या हातून काय होणार ? अरुधती, गार्गी, वाचक्नवी, मैत्रेयी अशासारख्या महासाध्वीची नावे उच्चारण्याला तरी आपल्याला काय अधिकार आहे ? द्यावापृथ्वी, अतरिक्ष, अहोरात्र, समुद्र, नद्या, पर्वत, क्षेत्रे, औषधि, वनस्पति, पक्षी, गाई, विप्र ह्या परमेश्वराच्या सृष्टींतील अनेक वस्तु तृप्त होवोत, म्हणून आपण तोडाने

म्हणतो, पण त्याच्या तृप्तीसाठी आपण काय करीत आहो ? आणि आपण जर काही केले नाही तर त्या तृप्त कशा होणार ? आपल्यासभोवतालच्या सृष्टी-मध्ये जिकडे तिकडे हलकल्लोळ उडाला असून व क्षेत्र नापीक, औषध निःसत्त्व, गाई भक्षणीय आणि ब्राह्मण त्रस्त झालेले असून आपण या सगळ्याना नुसते तृप्यतु असे म्हणून त्याच्या ठिकाणी तृप्ति कशी उत्पन्न होईल ? ह्या पवित्र मडळीच्या तृप्तीसाठी आपण पवित्र कृत्ये केली पाहिजेत. समुद्र, नद्या, गिरी, क्षेत्रे, औषधि, वनस्पति, इत्यादि विश्वातील वस्तूच्या सतर्पणासाठी आपण विश्वहितकारक गोष्टी केल्या पाहिजेत परतु जोपर्यंत आपल्या हातून असे काही होत नाही, तोपर्यंत आपले हे पितृतर्पण कसले आणि ऋषितर्पण कसले ?

असे अनेक विचार हरिपताच्या मनात येऊन त्याचे डोके अगदी भडकून गेले. क्षणभर ते देहभान विसरले. त्याची चित्तवृत्ति त्याच्या समोर दृश्यमान् असलेल्या वस्तुजातावरून निघून समाधीच्या द्वाराने त्याच्यापुढे नसलेल्या अशा प्रदेशामध्ये क्षणभर सचार करती झाली. ते जेथे स्नानसध्येला बसले होते, तेथे त्याच्या समोरून कृष्णेचे ते प्रशान्त, शीतल आणि पावन उदक मदगतीने वाहत होते. घाटावर स्त्रीपुरुषाचा समूह स्नान करीत होता. कृष्णाबाईच्या पूजेकरिता भाविक स्त्रियांनी प्रवाहामध्ये सोडलेली फुले तरगत चालली होती. मदवायूने प्रचलित झालेल्या पाण्याच्या लहान लहान लाटावर सूर्याची कोमल किरणे पडून सर्व नदीचे पात्र आल्हादकारक दिसत होते. पलीकडच्या तीरावर असलेल्या झाडाची प्रतिबिंबे पाण्यात पडलेली होती व त्याच्या आसपास उगवलेल्या गवतावर गाई आणि वासरे अत्यत आनदाने इकडे तिकडे चरत होती व त्याचे गोवारी सर्व एकत्र जमून आपले बाळपणाचे खेळ खेळण्यामध्ये गुतून गेलेले होते. हा जो देखावा त्याच्या डोळ्यापुढे होता तो एकाएकी अदृश्य झाला व तेथे त्याना अगदी निराळाच प्रकार दृग्गोचर होऊ लागला. थोडया वेळापूर्वी त्याच्या डोक्यामध्ये जे विचार घोळत होते त्यांचेच मूर्तिमत चित्र त्याच्या डोळ्यापुढे उभे राहिले. ती ब्रह्मयज्ञांतील विश्वाची आणि त्यातील देव, ऋषि, पितर याची उदात्त कल्पना एक क्षणभर शरीर-मय होऊन आपले विस्तीर्ण आणि सत्य स्वरूप त्याच्यापुढे प्रकट करती झाली. परमेश्वरनिर्मित विश्वातील द्यावापृथ्वी, अतरिक्ष, अहोरात्र, समुद्र, नद्या, पर्वत, क्षेत्रे, औषधि, वनस्पति इत्यादि सर्व भव्य वस्तु त्याच्यापुढे त्या थोडयाशा

जागेमध्ये दृश्यमान् होऊ लागल्या. त्याच नद्या, पर्वत, क्षेत्रे आणि वनस्पति याच्या सन्निध आणि याच्या मधून मनोहर पक्षी आणि दयास्पद गाई सचार करीत असलेल्या त्याना दिसल्या. अप्, तृण, सूर्य हेही त्या ठिकाणी हजर झाले. सिद्ध, गधर्व, अप्सरा याही आपापल्या ठिकाणी विराजमान झाल्या. वेदाची दहा मडले करणारे दहा ऋषि आपापल्या कुशासनावर आरूढ झाले. त्यांच्याखाली सुमतु, जैमिनि, वैशपायन, पैल हे येऊन बसले. तसेच भाष्यकार, महाभारताचे कर्ते आणि इतरही सर्व धर्माचार्य येऊन आपापल्या योग्यतेप्रमाणे आपापली स्थाने सुशोभित करते झाले. मोठमाठ्या साध्वी ऋषिपत्न्याही मधून मधून दिसत होत्या. अग्नि, वायु, सोम हेही हजर झाले. साराश, आजपर्यंतच्या परमेश्वराच्या या सृष्टीमध्ये जे जे काही म्हणून उच्च, उदात्त, निर्मल, सात्त्विक, शुद्ध, पवित्र आणि लोकोपकारक होते ते ते सर्व त्या ठिकाणी एक क्षणभर येऊन एकवटले होते. हा सगळा महापुरुषाचा आणि पवित्र वस्तूचा दिव्य आणि अद्भुत समाज परिदृश्यमान होत आहे तोच या देखाव्याचे गाभीर्य पूर्णतेला येण्याला ज्याची उणीव होती तीही पितृलोकातील मडळी त्या ठिकाणी हळूहळू दिसू लागली. परतु त्याचा देखावा मात्र बाकीच्याइतका शात, सतुष्ट आणि समाधानकारक असा दिसला नाही. त्या विश्वातील उत्कृष्ट वस्तूच्या उदात्त समाजामध्ये एका पाठीमागून एक पितर येऊन बसू लागले. त्याचा समुदाय तर फारच मोठा होता व त्यामध्ये अनेक प्रकारचे पितर दृष्टोत्पत्तीस आले. त्यात कोणी सिंहगडाच्या तटावरून कोसळून ठेचलेले, कोणी जिंजीच्या वाटेला कूच करीत असता थकून अन्नपाण्यावाचून सुकलेले दिसत होते, कोणी पानिपतच्या लढाईत शत्रूच्या तरवारीचे घाव अगाला लागून घायाळ झालेले दिसत होते, कोणी खडर्याच्या लढाईत विजयी झालेले असूनही दुर्मुखलेले आणि सचित झालेले दिसत होते, कोणी वसईच्या तहामुळे हातपाय मोडलेले दिसत होते, कोणी खडकीच्या लढाईत जखमी झालेले, कोणी पुण्यापासून पळ काढून पळता पळता तोडाला फेस आलेले, व पाठीवर घाव लागलेले, आणि कोणी अष्ट्याच्या समरभूमीवर जखमी झालेले तेथे दिसत होते. ह्याशिवाय कोणी कत्तलीमध्ये मेलेले, कोणाची जानवीं तुटलेली, कोणी डोकीवर शेंडी नसलेले, कोणी तोडात गोमास कोंबलेले, कोणी तोफेच्या गोळ्याने शतधा छिन्नविच्छिन्न झालेले, कोणी बदुकीची गोळी छातीत लागलेले,

कोणी सगिनीने गळ्याला जखम झालेले, कोणी कृतकर्माबद्दल पश्चाताप पावलेले, कोणी डोळे काढलेले, कोणी लुटलेले, कोणी गाजलेले, कोणी भुकेने मेलेले, असे असख्य प्रकारचे पितर तेथे जमा झाले. त्यापैकी कोणाच्या डोळ्यातून अश्रु वाहत होते, कोणाच्या तोडातून हाहाःकाराचा शब्द निघत होता, कोणाचे नेत्र क्रोधाने आरक्त झाले होते, आणि कोणी नशिबाला हात लावन खिन्न मुद्रेने अधोवदन होऊन बसले होते. ह्या मडळीत कित्येक सिंहासनावरही बसले होते. परतु त्याच्याही चर्येवर दुःख, निराशा, औदासीन्य आणि खेद याचीच चिन्हे दिसत होती. त्यातच कोणाचे हात तोडलेले, कोणाचे पाय तोडलेले, कोणाच्या जिभा कापलेल्या, असे शरीराने विद्रूप केलेलेही कित्येक लोक होते. पण याच्यापेक्षा ज्याची मने विद्रूप करून टाकलेली होती असले लोक फारच भीतिप्रद दिसत होते. पराक्रमाने राज्य मिळविलेले आणि फितुरीने राज्य बुडविलेले, स्वराज्य स्थापण्यासाठी स्वतःचे शिरकमल वाहणारे आणि स्वराज्य बुडविण्यासाठी दुसऱ्याची शिरकमले तोडणारे, असे सर्व प्रकारचे लोक खिन्नमुद्रेने तेथे येऊन बसले होते. हा अपूर्व अद्भुत आणि भयकारक समाज पाहून हरिपताच्या सर्वांगावर शहारे आले, व त्याच्या मनामध्ये याच्यासबधाने अनेक विचार घोळू लागले. इतक्या पितराना अजून गति मिळाली नाही की काय? याचे वशज शेकडो वेळा ब्रह्मयज्ञ, पितृतर्पणे, गयावर्जने व श्राध्दे करीत असता अजून याचे आत्मे उद्धरून गेले नाहीत, हे मोठे आश्चर्य आहे. इतक्याच्या पिंडाना दहाव्या दिवशी कावळे शिवले नाहीत की काय? जगात इतके कावळे असून इतक्या लोकांच्या पिंडाना शिवण्याला धजण्याला एकदेखील कावळा मिळू नये, इतक्या यांच्या इच्छा अतृप्त राहिल्या आहेत काय? आणि अजून इतके आत्मे आपापल्या पिंडाभोवती घिरट्या घालीत राहिले आहेत काय? इतक्या सगळ्याच्याच पोटी मुलीच झाल्या काय! किंवा यांचे पुढे निसतानच झाले? श्राद्ध करून याना गति देण्याला यांच्या पोटी कधी पुत्रसतान झालेच नाही काय? कोणाच्या तोडांत गोमास कोबलेले आहे, आणि कोणाच्या छातीत गोळी घुसलेली आहे. त्या वेदनापासून मुक्त करण्याला अजून यांना याचा कोणीच वशज भेटला नाही काय? इतके आत्मे तळमळत असून याची कोणीच दाद घेत नाहीं हे कसे? आणि हे तरी इतके आत्मे असून आपल्या

वंशजांना स्वस्थ कसे बसू देतात ? मध्यरात्री जाऊन आपल्या उग्र स्वरूपांनीं हे त्यांची झोप कशी मोडीत नाहीत ? हे त्यांच्या अंगांत संचार कसा करीत नाहीत ? आपल्या कोणत्या इच्छा अतृप्त राहिल्या आहेत त्या हे ऐकणाराच्या कानठाळ्या बसेपर्यंत ओरडून कां सांगत नाहीत ? इतक्याच्या मनांतून काय आहे ? यांची कोणती इच्छा तृप्त झाली म्हणजे हे मुक्तीला जातील ? ह्यांचे कोणते तर्पण केले पाहिजे ? असे अनेक तरंग हरिपंताच्या मनामध्ये उठत असतां त्यांच्या समोर भरलेल्या त्या विश्वांतील उदात्त वस्तूंच्या आणि सिद्ध, गंधर्व, अप्सरा, ऋषि, ऋषिपत्न्या, इत्यादिकांच्या त्या प्रचंड दरबारामध्ये अग्र-भागी एक तेजाची लाट उसळली आणि त्यामधून इंद्र, वरुण, विश्वेश्वर वगैरे देवता, आपापली देदीप्यमान शरीरें धारण करून आविर्भूत झाल्या. आणि त्यांच्या मुखांतून कांही आशीर्वादपर शब्द निघाले. ते ऐकून सर्वांना आनंद झाला. नद्यांचे पाणी स्वच्छ आणि शांत दिसूं लागलें. पर्वत तृणा-च्छादित झाले. क्षेत्रें शालिसंपन्न झाली. औषधि, वनस्पति फलपुष्पाढ्य झाल्या. व त्यामधून पक्षी आनंदानें संचार करूं लागले, आणि गाई निर्भय-पणानें चरूं लागल्या. यक्ष, गंधर्व, किन्नर प्रमुदित झाले, आणि अप्सरा नृत्य करूं लागल्या. ऋषि आणि ऋषिपत्न्या यांची अंगें हर्षानें रोमांचित झाली. सूत्रकारांना आपलीं सूत्रें आणि भाष्यकारांना आपलीं भाष्यें बुडणार नाहीत असा धीर आला. सर्व पितरांची मुखश्री एवढा वेळपर्यंत म्लान दिसत होती ती नाहींशी झाली. त्याबरोबरच इंद्रादिदेवता अंतर्धान पावल्या. प्रातः-काळच्या नक्षत्राप्रमाणें ऋष्यादि करून विश्वांतील जें उच्चतम आणि पवित्रतम तेथें जमलें होतें तें सर्व एकापाठीमागून एक मावळून गेलें. त्याचप्रमाणें सर्व पितरही अदृश्य झाले. आपल्या दृष्टीसमोर पसरलेला हा पडदा एकदम नाहींसा झालेला पाहून हरिपंत झोंपेतून जागे झाल्याप्रमाणें शुद्धीवर आले. नंतर त्यांनी नेत्रस्पर्श करून आपल्या आजूबाजूला पाहिलें. परंतु समाधीच्या अवस्थेमध्ये त्यांनी पाहिलेलें त्यांच्या कांही कोठें दृष्टीस पडेना. कृष्णाबाईचें पाणी मात्र पूर्वीप्रमाणें त्यांच्या पुढून मंद गतीनें वाहत होतें व त्यावर पसरलेली सूर्याची किरणें बहुतेक पूर्वीच्या इतकीच कोमल होती. पलीकडच्या तीरावरील गाई आणि वांसरें पूर्वीप्रमाणेंच चरत होती. आणि त्यांचे गोवारीही पूर्वीप्रमाणेंच खेळत बसलेले होते. कृष्णाबाईच्या पूजेनिमित्त प्रवाहामध्यें सोडलेलीं फुलें मात्र पूर्वीपेक्षां हात दोन हात खालीं वाहून गेलीं होतीं.

रॉबर्ट एमेट याचा शतसांवत्सरिक उत्सव : : १७

आयरिश लोकाच्या राष्ट्रीय इतिहासामध्ये तारीख २० सप्टेंबर हा दिवस महत्त्वाचा आहे. देशभक्त आयरिश लोक त्या दिवसाला अतिशय पवित्र मानतात. हा दिवस आयर्लंडवर प्रत्येक वर्षातून एकदा उगवतो, व त्या प्रत्येक वर्षी आयरिश लोक हा दिवस उत्सवात घालवितातच, परतु यदा हा सप्तंबरचा विसावा दिवस हा आयरिश लोकाना अत्यत महत्त्वाचा होता. १९०३ सालच्या सप्तंबर महिन्याच्या विसाव्या तारखेला आयरिश लोकानी फारच मोठा उत्सव केला. हा दिवस आयरिश लोकाना इतका पूज्य आणि प्रिय होण्याचे कारण असे की, त्याच्यापैकी प्रसिद्ध देशभक्त रॉबर्ट एमेट हा त्या दिवशी आपली जन्मभूमि सोडून परलोकवासी झाला. ही शोकजनक गोष्ट इ. स. १८०३ सालच्या सप्टेंबर महिन्याच्या विसाव्या तारखेला घडून आली असल्यामुळे यदा या गोष्टीला बरोबर शभर वर्षे झाली. म्हणजे यदाचा उत्सव हा शतसावत्सरिक असल्यामुळे तो आयर्लंडमधील लोकाकडून फारच आनदाने साजरा करण्यात आला. हे उत्सव अनेक ठिकाणी करण्यात आले. स्कॉटलडमध्येसुद्धा हे उत्सव झाले. त्यापैकी एका ग्लासगो शहरामध्येच या उत्सवाकरता वीस हजार लोक जमले होते असे तिकडील हकीकतीवरून कळते. या उत्सवामध्ये एक जगी मिरवणूक काढण्यात आली होती. या मिरवणुकीत रॉबर्ट एमेट जसा पोषाख करीत असे, तसा पोषाख करून दोन प्रमुख पुढारी घोडयावर बसून अग्रभागी चालले होते. मिरवणुकीचा कार्यभाग सपल्यानतर भरलेल्या सभेपुढे कित्येक ठराव पास झाले. पैकी एका ठरावामध्ये असा स्पष्ट उल्लेख करण्यात आला होता की, आयर्लंडची स्वतत्रता आणि आयरिश लोकाचा उत्कर्ष ह्या ज्या दोन पवित्र गोष्टी त्या घडवून आणण्यासाठीच जो एमेट जन्मास आला होता व ज्यासाठीच तो मरणही पावला, त्या एमेटचे जे

हेतु होते तेच आमचे आयरिश लोकाचे हल्लीचे हेतु आहेत व त्यासाठी आपण प्रयत्न करणे जरूर आहे. सदर प्रसगी मि. ओडोनेल ह्या प्रसिद्ध आयरिश वक्त्याचे एक सुरस भाषण झाले. त्यातही त्यानी हेच तत्त्व प्रतिपादन केले की, शभर वर्षांच्या पूर्वी रॉबर्ट एमेट याने जे कृत्य हाती धरले होते तेच कृत्य आपल्याला तडीस न्यावयाचे आहे. त्याने हाती धरलेल्या कामात अपयश आले असे कित्येकाचे म्हणणे आहे, पण त्याला अगदीच अपयश आले असे नाही; त्याच्या कृत्यानी आज आपल्याला स्फूर्ति होत आहे, हे काही थोडे यश आहे असे नाही. अशा प्रकारानी ज्या पुरुषाचे आयरिश लोक उत्सव करीत आहेत, ज्याच्याबद्दल आयरिश लोक अभिमान बाळगीत आहेत आणि शभर वर्षांच्या अवधीनेही त्याच्याविषयींची पूज्यबुद्धि आयरिश लोकाच्या मनामध्ये यत्किंचितही कमी न होता उलटी जास्तच वाढत चालली आहे, असा तो राबर्ट एमेट कोण होता, आणि त्याने आपल्या देशासाठी काय केले. त्याने जिवत असता स्वदेशाच्या स्वतत्रतेसाठी काय काय खटपटी केल्या, आणि मरतेवेळी आपल्या देशाच्या कळकळीने त्याचे अतःकरण खवळून जाऊन अतकाली त्याने काय काय उद्गार काढले, हे जाणण्याची इच्छा वाचकाच्या मनामध्ये उत्पन्न होणे अपरिहार्य आहे.यासाठी रॉबर्ट एमेट याचे सक्षिप्त चरित्र आणि त्याने सरतेशेवटी कोर्टामध्ये ज्यूरीपुढे केलेले अत्युत्तम भाषण याचा थोडक्यात गोषवारा खाली दिला आहे.

रॉबर्ट एमेट हा एक अतिशय प्रख्यात आयरिश देशभक्त होता. ह्याचा जन्म इ. स. १७७८ मध्ये झाला. याच्या बापाचा धदा वैद्यकीचा असून तो फार प्रख्यात आणि सन्मान्य होता. आयर्लंडमध्ये 'युनायटेड आयरिशमेन' या नांवाची जी सस्था स्थापन झालेली होती, तिचे आयर्लंडमध्ये राज्यक्राति घडवून आणण्याविषयींचे गुप्त बेत ज्या वेळी चालले होते, त्या सुमारास रॉबर्ट एमेट याचा ट्रिनिटी कॉलेजमध्ये नुकताच प्रवेश झाला होता. त्या कॉलेजमध्ये इतिहास विषयाचा वादविवाद करण्याकरतां म्हणून कांही विद्यार्थ्यांनी एक सभा काढली होती. तीमध्ये एमेट हा फारच प्रख्यातीस आला. अमेरिकेत स्वातत्र्याकरता नुकतीच झालेली लढाई आणि फरान्समध्ये त्या सुमारासच लोकांच्या स्वातत्र्याकरतां चालू असलेल्या राज्यक्रांतीच्या चळवळी ह्यामुळे तेथील विद्यार्थ्यांचीं मने फारच क्षुब्ध होऊन गेलेली होती. व एमेटचे विचार तर इतक्या पराकाष्ठेला जाऊन पोहोचले होते की त्याच्या कित्येक मित्रांसह एमेटला त्या वेळी कॉलेज

मधून बाहेर घालवून देण्यांत आले होते.' त्याची वक्तृत्वशक्ति फारच विलक्षण होती. इसवी सन १७९८ साली आयर्लंडमध्ये जी राज्यक्रांतीची चळवळ झाली, त्यांत एमेटचें कांही तरी अंग असलें पाहिजे असा संशय सरकारला आलेला होता. त्यामुळें तो फ्रान्समध्यें कांही दिवस जाऊन राहिला. आयर्लंडमध्यें त्रस्त झालेले लोक व तेथून पळून गेलेले पुष्कळ लोक फ्रान्समध्यें जाऊन राहिलेले होते. त्यांची व एमेटची गांठ पडली व तेथून एमेट आपल्या देशाच्या पुनरुज्जीवनासाठीं इ. स. १८०२ मध्यें प्रयत्न करूं लागला. आयर्लंडमधील लोकांचीं मनें फारच खवळली होतीं. त्यांतून आयर्लंड हें इंग्लंडशीं सामील केल्यामुळें तर तेथील लोकांचा संताप अगदीं पराकाष्ठेलाच जाऊन पोहोंचला होता. ही संधि नवीन राजकीय खटपटींना फारच चांगली होती. आणि त्याच सुमारास इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यामध्यें लढाई सुरू होणार अशी चोहोंकडे दाट बातमी पसरल्यामुळें तर फ्रान्समध्यें येऊन राहिलेल्या आयरिश देशभक्तांचा आनंद गगनांतही मावेनासा झाला. त्या वेळीं नेपोलियन बोनापार्ट हा फ्रान्स देशाचा फर्स्ट कॉन्सल होता. त्याची रॉबर्ट एमेट यानें जाऊन समक्ष गांठ घेतली. तेव्हां थोडक्याच दिवसांत इंग्लंडवर स्वारी करण्याचा आपला निश्चय कायम झाला आहे असें नेपोलियननें त्याला सांगितलें. नेपोलियनपासून असें आश्वासन मिळाल्यानंतर एमेट हा इ. स. १८०२ च्या ऑक्टोबर महिन्यांत आयर्लंडमध्यें परत आला व डब्लिन शहरामध्यें गुप्तपणानें राहून तो नवीन राज्यक्रांतीची खटपट करूं लागला. तो निरनिराळ्या ठिकाणीं आपलीं निरनिराळीं नांवें सांगत असे. आणि जेणेंकरून आपले प्रयत्न गुप्त राहतील असे सर्व उपाय तो योजीत असे. पूर्वीच्या राज्यक्रांतीच्या खटपटीच्या वेळचे लोक शिल्लक होते ते त्यानें एकत्र जमविले, व पुष्कळ पैसा जमा करून आपल्या अनुयायांकरितां हत्यारें आणि दारूगोळा तयार करविण्याची त्यानें सुरुवात केली. पूर्वसंकेताप्रमाणें इ. स. १८०३ च्या मे महिन्यांत इंग्लंड आणि फ्रान्स यांच्यामध्यें लढाई सुरू झाली, तेव्हां तर एमेटला मुळींच स्वस्थ राहवेना. डब्लिन शहरामध्यें ठिकठिकाणीं हत्यारें तयार करण्याचे जे गुप्त कारखाने त्यानें सुरू केले होते तेथें तो वरच्यावर जाई, तेथील कामगारांना उत्तेजन देई, आणि कधीं कधीं त्यांच्याबरोबर स्वतः काम करण्यालाही लागे. अशा रीतीची जारीनें तयारी चालली असतां जुलई महिन्यांतील एके दिवशीं

एमेटने सुरू केलेल्या कारखान्यापैकी एके ठिकाणी एकाएकी दारूचा भडका होऊन मोठा आवाज झाला. त्यावरून सरकारला सशय येऊन चौकशी सुरू झाली. तेव्हां आतां आपण जास्त दिवस स्वस्थ बसलो तर आपले प्रयोग फुकट जातील असे वाटून आपला बेत लवकरच सिद्धीस नेण्याचा एमेटने निश्चय केला व जुलई महिन्याची तेविसावी तारीख हा बडाचा दिवस ठरवून तो त्याने आपल्या सर्व अनुयायाना कळविला. ह्या वेळी एमेट एका हत्याराच्या कारखान्यातच एखाद्या चटईवर पडून थोडा वेळ झोप घेत असे व त्याने तयार करविलेली हत्यारे त्याच्या सभोवती जागृत असत. अशा स्थितीत तेविसावी तारीख आली, परतु त्या तारखेस यश आले नाही ? एमेटने जे लोक बोलाविले होते त्यापैकी फारच थोडे हजर झाले होते. आणि त्या लोकाच्या हातून विशेष काही झाले नाही. व सुमारे एक तासाच्या आतमध्येच ते सर्व पळून गेले. अशा रीतीने सर्व आशा निष्फळ झाल्या. तेव्हापासून रॉबर्ट कोठे तरी दडून राहून दिवस काढीत होता. परतु त्याला पकडण्याकरिता गुप्त हेर चोहोकडे फिरत होते. अखेरीस ऑगस्ट महिन्याच्या २५व्या तारखेला राबर्ट एमेट हा पकडला गेला. सप्टेंबरच्या १९ व्या तारखेला त्याची चौकशी सुरू झाली. त्या वेळी त्याने आपल्या बाजूने कांही एक पुरावा दिला नाही. ज्यूरीतील लोकाना बसल्या जागेवरून उठून विचार करण्याकरिता आत जाण्याचीही गरज पडली नाही. त्यानी हा अपराधी आहे असा आपला अभिप्राय तेथल्या तेथेच दिला. 'नतर तुला मरणाची शिक्षा का देऊ नये, ह्याच्याविषयी तुझे काहीं म्हणणे असेल तर साग' असे विचारल्यावरून रॉबर्ट एमेट याने पुढील भाषण केले :—

मला जी मरणाची शिक्षा झालेली आहे ती मला का होऊ नये याच्याबद्दल माझे काही म्हणणे असेल तर ते मी तुमच्यापुढे माडावे म्हणून तुम्ही मला सागितले आहे. परतु तुमचा जो आधीच निश्चय झालेला आहे तो ज्याच्या योगाने बदलता येईल, असे माझ्यापाशी बोलण्यासारखे काहीच नाही. परतु माझ्या प्राणापेक्षाही जास्त प्रियकर असे जे माझे नाव त्या नावाला डाग न लागावा यासाठी मला काही बोलावयाचे आहे. तुम्ही ज्या न्यायासनावर बसला आहा त्या न्यायासनावर असताना माझ्या बोलण्यापासून तुमच्या मनावर कांही परिणाम होईल अशी मला बिलकुल आशा नाही. परतु

माझे बोलणे माझ्या योग्य देशबांधवाच्या कानापर्यंत जाऊन पोहोचावे यासाठीच मी येथे ते बोलून दाखवीत आहे. महाराज, मनुष्य मरून जातो पण त्याची आठवण मागे जिवत राहते. माझी ती आठवण माझ्या देशबांधवाच्या आदराला पात्र होऊन मागे राहावी, यासाठीच माझे वर्तन निर्दोष कसे आहे हे मी या प्रसगीं सिद्ध करून देण्याचा प्रयत्न करीत आहे. जेव्हा माझा आत्मा येथल्यापेक्षां अत्यत जास्त सुखकर अशा ठिकाणीं जाईल, आणि ज्यानी आपल्या देशाच्या आणि सद्‌गुणाच्या सरक्षणाकरिता सुळावर किंवा समरागणामध्ये आपले रक्त खर्ची घातले आहे अशा प्रकारच्या वीर पुरुषांच्या आत्म्याच्या समुदायामध्ये जेव्हा माझा आत्मा जाऊन बसेल तेव्हा माझी स्मृति आणि माझे नाव यांच्या योगाने माझ्यामागे जे कोणी जिवत राहिले असतील त्यांना स्फुरण यावे ही माझी इच्छा आहे.

आयर्लंडवर हल्लीं जे राजे राज्य करीत आहेत ते, अत्यत श्रेष्ठ असा जो परमेश्वर, त्याच्या निंदेने आपले तोंड प्रत्यही विटाळून घेऊन येथील लोकांवर आपले राज्य चालवीत आहेत. अरण्यातील पशूना जसे वागवावे त्याप्रमाणे ते येथील माणसाना वागवीत आहेत, भावाभावामध्ये कलह उत्पन्न करून देत आहेत, आणि एका इसमास आपल्याच देशातील दुसऱ्याचा गळा कापण्याला प्रवृत्त करीत आहेत. त्यांनी केलेल्या विधवाचे आणि पोरक्या पोराचे आक्रोश प्रत्यही एकसारखे चालले असताही त्याच्या मनाला द्रव येत नाही इतके ते क्रूर झाले आहेत. अशा रीतीने नीतिभ्रष्ट झालेल्या राजाचे आयर्लंडवरील राज्य लयाला जावे अशी माझी इच्छा आहे. माझ्यापूर्वी जे देशभक्त मारले गेले त्यांच्या रक्ताची शपथ घेऊन, तसेच ज्या परमेश्वराच्या सिंहासनासमोर मला आता लवकरच जाऊन उभे राहावयाचे आहे त्याची शपथ घेऊन, त्या सर्वशक्तिमान् परमेश्वराला स्मरून मी असे सांगतो कीं, माझ्या देशावर जो हा राक्षसी जुलूम आज कित्येक वर्षेपर्यंत चालला आहे, त्या जुलमापासून आपल्या देशाला मुक्त करावे ह्याच्यापेक्षां दुसरा कोणताही हेतु माझ्या मनामध्ये नाही· आणि या प्रसगीं जरी माझा प्रयत्न फसला, तरी हे अत्यत उदात्त साहसाचें कार्य ते करण्याला आयरिश लोकांमध्ये अजून पुष्कळ सामर्थ्य आहे हे सर्वांना खात्रीने सांगतो. सरकारला एक क्षणभर भीति दाखविण्यासाठीं मी असे म्हणतो असे आपण समजू नका. जिवत असतांना ज्याच्या तोंडून एकही

खोटे अक्षर बाहेर पडले नाही, तो मी अशा माझ्या अतकाळच्या प्रसगी आणि माझ्या देशाच्या स्वतत्रतेसारख्या विपयासबधाने आपल्या भावी पिढीला काही तरी अन्यथा सागून आपल्या सत्यपणाच्या ब्रीदाला कलक लावून घेईन असे आपण कधीही समजू नका. माझा देश स्वतत्र झाल्यावाचून माझ्या थडग्यावर कोणीही माझा मृत्युलेख लिहू नये अशी ज्या माझी इच्छा आहे, तो मी माझ्या शत्रूच्या हातात असत्यतेबद्दल मला नावे ठेवण्याचे साधन देईन असे कधींही व्हावयाचे नाही. (या ठिकाणी कोर्टाने बोलण्याचा प्रतिबध केल्यावरून एमेट जज्जाना उद्देशून पुढीलप्रमाणे म्हणाला) :—महाराज, आपण अधिकारावर आरूढ झालेले आहा म्हणून कोणाला आपले कौतुक वाटत असेल तर वाटो. परतु मला तर आपण असल्या दु स्थितीमध्ये सापडल्याबद्दल अतिशय खेदच वाटत आहे. मी जे येथे बोलत आहे ते आपल्याकरितां नव्हेच. माझे शब्द माझ्या देशबाधवाकरिता आहेत. येथे जर कोणी खरा आयरिशमन हजर असेल तर जेव्हां जेव्हा त्याच्यावर काही सकटे येतील तेव्हा तेव्हां हे माझे शेवटले शब्द त्याचे अतःकरण उल्हासाने परिपूरित करोत. (येथे फिरून प्रतिबध करण्यात आला, व जज्ज लॉर्ड नॉरबरी यानीं 'मी येथे राजद्रोह ऐकण्याकरितां बसलो नाही' असे सागितले. त्यावर एमेट म्हणाला :—) कायद्याची शिक्षा सागणे हे जसे न्यायाधीशाचे काम आहे तसेच आरोपीचे म्हणणें शांतपणाने ऐकून घेणे आणि त्याच्याशी ममताळूपणाने बोलणे हेंही त्यांचें एक काम आहे असे मी समजतो. तसेच, ज्याला आरोपी म्हणून म्हणण्यात येत आहे तो कोणत्या हेतूने आपले कृत्य करण्याला प्रवृत्त झाला होता हे समजून घेणे हे सुद्धा न्यायाधीशाचे एक काम आहे. पण तसे येथे काहीच दिसत नाही. तुमच्या सस्थानच्या स्वतत्रपणाविषयी तुम्ही ज्या एवढया फुशारक्या मारीत आहांत ती स्वतत्रता आहे कोठे? तुमच्या न्यायाच्या कोर्टातून निःपक्षपात, दया आणि ममताळूपणा वगैरे गोष्टी असतात म्हणून तुम्ही बढाई मारता त्या कोठे आहेत? तुम्ही मला न्यायाने शिक्षा देत नसून राजकीय धोरण मला शिक्षा देत आहे. तरी पण ते काही असले तरी फाशी देण्यासाठी ज्याला तुम्ही आपल्या मारेकऱ्यांच्या हवाली करीत आहा त्याने ज्याला तुम्ही गुन्हा म्हणत आहा ती गोष्ट कोणत्या हेतूने केली याच्याविषयीं खुलासा करण्याला जर तुम्हीं त्याला सधि दिली नाही तर मग तुमची फुशारकी व्यर्थ नव्हे काय? सुळावर

चढविण्याच्या अपमानाला मला पात्र केल्याने आपली क्षुब्ध झालेली न्यायदेवता संतुष्ट होईल असे कदाचित् तुम्हाला वाटत असेल, पण तुम्ही ज्याला अपमान म्हणता तो मला अपमान म्हणून मुळीच वाटत नाही. फाशी जाणे हा मी अपमान समजत नाही, परंतु ह्या कोर्टामध्ये माझ्याविरुद्ध जे कित्येक खोटे आरोप करण्यांत आले आहेत ते मात्र मला अपमानकारक वाटत आहेत. महाराज, सांप्रत तुम्ही न्यायाधीश आहां आणि मी तुमच्या समजुतीप्रमाणे गुन्हेगार आहे. पण वास्तविक पाहिले असता मी एक मनुष्य आहे आणि तसेंच, तुम्हीही एक मनुष्य आहा. पण जर कालचक्र फिरले असते, तर कदाचित् तुम्ही आहा तेथे मी आलो असतो, आणि मी आहे तेथे तुम्ही आला असता, अशा आपण जागा बदलल्या असत्या. पण जागा बदलल्या तरी मनुष्य आपले स्वभाव बदलू शकत नाहीं. जर ह्या कोर्टात उभा राहून मी खरोखर निष्कलंक आहे असे सिद्ध करून देण्याची तुम्ही मला संधि दिली नाही, तर मग तुम्ही न्याय कसला करता! ही न्यायाची थट्टा आहे. तुम्ही मला मरणाची शिक्षा दिली आहे, माझ्या जिभेला गप्प बसण्याची शिक्षा दिली नाहीं, किंवा माझ्या कीर्तीला डागळून जाण्याची शिक्षा दिलेली नाही. मला परमेश्वराने जे आयुष्य दिलेलें आहे त्याचा तुमचा मारेकरी मध्येच तुकडा पाडो, परंतु जोपर्यंत मी जिवंत आहे तोपर्यंत माझी कीर्ति निष्कलंक राहण्याविषयी प्रयत्न केल्यावाचून मी कधींही राहणार नाही. मला आयुष्यापेक्षा निर्मळ कीर्तीच प्रियकर आहे. आणि मी मेल्यानंतर ती कीर्तीच माझ्यापाठीमागे उरणार आहे. त्या कीर्तीला तुम्ही जे डाग पाडू पाहत आहा ते धुऊन काढण्याला मी आपल्या उरलेल्या आयुष्याचा उपयोग केल्यावाचून कधीही राहणार नाही. महाराज, आपण सगळी माणसे आहो. म्हणून केव्हा तरी एके दिवशी परमेश्वराच्या न्यायाच्या कोर्टात आपण सगळेजण एकत्र जमू आणि त्या वेळी कोणाचे अंतःकरण शुद्ध होते, आणि कोणाची कृत्ये अत्यंत सद्गुणाची होती—माझी होती किंवा माझ्या देशावर जुलूम करणाराची होती—याबद्दल निर्णय तो सर्वसाक्षी परमेश्वर करील.

(येथे फिरून प्रतिबंध करण्यात आला. त्या वेळी एमेटने याप्रमाणे उत्तर केले.) :—

काही क्षुद्र नफ्याचा हेतु मनामध्ये धरून मी आपल्या देशाची स्वतंत्रता नष्ट करून टाकीत होतो, अशा प्रकारचा आरोप मजवर ठेवून तुम्ही माझा अपमान केला आहे, त्याचे क्षालन करण्याची मला तुम्ही संधि दिली पाहिजे. मृत्यूची

शिक्षा का देऊ नये, याच्याबद्दल तुम्ही मला कारण विचारले. असा प्रश्न विचारावा असे कायद्याने सांगितले आहे, म्हणून तुम्ही हा प्रश्न मला विचारिला हें मी जाणतो. पण असा प्रश्न विचारल्यानंतर त्याचा जबाब देण्याचा हक्क कायद्याने मला दिलेला आहे आणि त्या कायद्याने दिलेल्या माझ्या हक्काला जर फाटा द्यावयाचा, तर मग माझ्या चौकशीचा हा जो सगळा तमाशा करण्यात आला त्याची तरी काय गरज? कारण ज्यूरी एकत्र जमण्याच्यापूर्वीच मला काय शिक्षा द्यावयाची हे दुसरीकडे ठरलेले होते. (ह्यानंतर कोर्टाने बोलण्याची परवानगी दिल्यावरून एमेट पुढे म्हणाला.—)

मी फरान्सचा गुप्त हेर आहे, असा तुम्ही मजवर, आरोप ठेवला आहे. फरान्सचा गुप्त हेर, आणि तो कशाकरितां? मी आपल्या देशाचे स्वातंत्र्य विकणार होतो असे तुम्ही म्हणता, पण मी असे का करीन? माझी ही महत्त्वाकांक्षा आहे काय? नाही. मी फरान्सचा गुप्त हेर नाहीं. माझ्या देशाच्या गुलामगिरीच्या बंधनातून सोडवणारे जे कोणी असतील त्याच्या वर्गामध्ये माझी गणना व्हावी ही माझी महत्त्वाकांक्षा होती. त्या कृत्यापासून मिळणारा फायदा किंवा हाती येणारी सत्ता ही मला नको होती, परंतु ते कृत्य मी केले एवढे माझे नाव झाले म्हणजे मला बस होते. मी आपल्या देशाचे स्वातंत्र्य फरान्सला विकणार! आणि त्यापासून काय फायदा? आमच्या छातीवर नाचणारे एक जाऊन दुसरे यावे अशी माझी महत्त्वाकांक्षा होती? आणि माझा खाजगी फायदा व्हावा एवढीच जर माझी इच्छा असती, तर माझी विद्वत्ता, ;माझी सं.त्ति, आणि माझें उच्च कुल यांच्या योगाने तुमच्यापेकी आज जो आयर्लंडवर अतिशय जुलूम करीत आहे, त्याच्या इतक्या मोठ्या योग्यतेची जागा मलाही मिळविता आली असती. पण माझी ती इच्छाच नव्हती. माझा देश हेच काय ते माझें सर्वस्व. माझें व्यक्तिशः जे काही होते किंवा जे काही मला प्रिय होते, ते सर्व मी त्यापायी खर्ची घातले, आणि ते सगळे संपल्यावर आतां मी आपला देहसुद्धा, हे परमेश्वरा खर्ची घालीत आहे. महाराज, परकीय लोकांच्या जुलमाच्या जोखडापासून, आणि कुऱ्हाडीच्या दांड्याप्रमाणे जे आपल्याच गोताला काळ झालेले आहेत अशा प्रकारच्या कित्येक आयरिश लोकांच्यापासून, आपल्या देशाला स्वतंत्र करावे या हेतूनेच मी हा प्रयत्न करीत होतो. हा जो आपल्या देशाला दुहेरी फास बसला आहे, त्या भयंकर फासापासून त्याचा गळा मोकळा करावा,

हीच माझ्या अंत:करणाची इच्छा होती. सगळ्या जगामध्ये अतिशय उच्च आणि स्पृहणीय अशा स्वतंत्रतेच्या सिंहासनावर आपल्या देशाला नेऊन बसवावें, ही माझी महत्त्वाकांक्षा होती. मी या कामी फरान्सशी संबंध ठेवला होता हें खरें, पण तो कशासाठी ? आमच्या स्वतंत्रतेसाठी. ती मिळविण्याच्या कामी फरान्स आम्हाला मदत करणार होतें. आयरिश लोकांच्या इच्छेविरुद्ध आणि त्यांनी न बोलावतां परेच लोक आयर्लंडवर स्वारी करण्याकरितां शत्रु म्हणून आले असते तर माझ्या अंगांत जितकी म्हणून शक्ति आहे तितकी सगळी खर्च करून मीच त्यांना प्रतिबंध केला असता. माझ्या देशबांधवांनो, एका हातांत तरवारी आणि दुसऱ्या हातांत मशाली घेऊन परेच लोक आपल्या किनाऱ्यावर उतरत असतां तुम्ही त्यांस जाळा, पोळा, मारा, असा तुम्हाला मींच उपदेश केला असता. त्यांनी माझ्या देशाची जमीन आपल्या पायांनी विटाळण्याच्या पूर्वीच त्यांच्या बोटींमध्येच त्यांना जाळून टाकण्याविषयीं मी देशबांधवांना चेव आणला असता, व इतकेंही करून जर ते किनाऱ्यावर उतरलेच असते, तर आयर्लंडच्या जमिनीच्या प्रत्येक इंचाघर मी त्यांना अडथळा केला असता, तेथील प्रत्येक गवताची काडी मी जाळून टाकली असती, आणि माझा प्राण जाईपर्यंत मी आपल्या देशाची स्वतंत्रता त्यांच्या हातीं जाऊन दिली नसती. आणि शिवाय मी मरतांना माझ्या देशाची स्वतंत्रता परेचांपासून कायम राखण्याची गोष्ट माझ्या हातून शेवटास गेली नसती तर ती शेवटास नेण्याबद्दल मी आपल्या बाकीच्या देशबांधवांना माझी शेवटची विनंति म्हणून सांगितली असती. कारण, परकीय लोकांनी आपला देश जिंकून ताब्यांत ठेवला असतां त्या ठिकाणीं जिवंत राहणें ह्यांत कांहीं अर्थ नाहीं, अशी माझी मनोदेवता मला सांगते. फरान्स हा शत्रु म्हणून मी त्याला आपल्या घरांत घेत नव्हतो. आयरिश लोकांना गुलामगिरीचा तिटकारा आला आहे आणि आपल्या देशाचें स्वातंत्र्य स्थापित करण्याला ते उद्युक्त झाले आहेत असें जगाला दाखवून, वाशिंग्टनने अमेरिकेकरतां जें केलें तें आपण आपल्या देशाकरतां फरान्सच्या मदतीनें करावें, अशी माझी इच्छा होती आयर्लंडचे जुने जुलमी राजे घालवून देण्यासाठीं हा माझा प्रयत्न होता, नवीन बोलविण्यासाठीं नव्हता. दुसरें एक माझ्याविरुद्ध असें म्हणणें आहे कीं, तुम्ही जुलूम करणारे आणि आम्ही, जुलमानें गांजलेले तुमच्या ह्याच्या दरम्यान हें जें भयंकर असें युद्ध माजलें आहे त्यामध्यें जो कांहीं रक्तपात

होईल त्या सगळ्या रक्ताची जबाबदारी देवाच्या घरी माझ्या डोक्यावर राहील. पण हे म्हणणे खोटे आहे. मी आपल्या आयुष्यामध्ये जे जे कांहीं केलेलें आहे, त्याबद्दल जाब देण्याकरतां त्या सर्वसाक्षी न्यायाधीशापुढे जाण्याला मला बिलकुल भीति वाटत नाही. आणि त्या भीतीचा बाऊ मला तुम्ही दाखविणार? ह्या तुमच्या न्यायाधीशाच्या कामात तुमच्याकडून अनेक निरपराधी लोकांचे जे रक्त सांडले आहे, ते जर सगळे एकत्र गोळा करता आले असते, तर महाराज, तुम्हाला ज्यामध्ये स्वैर रीतीने पोहतां येईल इतकें मोठे तळे त्या रक्ताने भरले असते, याचा आपण विचार करा. सबब माझ्यावर अपमानकारक आरोप घालून मी मेल्यानतर माझ्या नावाला कोणीही कलंक लावण्याचा प्रयत्न करू नये. हल्ली आमच्यावर जे राजे जुलूम करीत आहेत, त्याच्या जुलमाचा मी ज्या कारणासाठी प्रतिकार करीत आहे, त्याच कारणासाठी मी नवीन परकीय राजांसही आपल्यावर जुलूम करण्याकरता आपल्या घरात घेणार नाही, हे लक्षात बाळगून कोणीही माझ्यावर भलभलते आरोप करू नयेत. कोणी परकीय जुलमी राजा जर माझ्या देशावर चाल करून येत असता तर स्वदेशाच्या स्वतंत्रतेचे सरक्षण करण्याकरता मी आपल्या देशाच्या उंबरठ्यावर उभा राहून त्याच्याशी लढलो असतो आणि माझ्या प्रेतावर पाय दिल्यावाचून त्या शत्रूला माझ्या देशामध्ये प्रवेशच करता आला नसता. जो मी आजपर्यंत आपल्या देशासाठीच जिवत राहिलो होतो, आपल्या देशासाठीच हा देह थडग्यामध्ये पुरून घेण्याला जो मी आज तयार झालो आहे आणि माझ्या देशबंधूंना त्यांचे राजकीय हक्क मिळवून देण्याकरता जुलमी आणि मत्सरी राज्यकर्त्यांच्या द्वेषाला ज्या मी आपल्या स्वतःला पात्र करून घेतले तो मी असले स्वदेशद्रोहाचे काम करीन काय? नाही. परमेश्वरा, माझ्या हातून अशी गोष्ट कधींही घडू देऊ नकोस! (या ठिकाणी लॉर्ड नॉरबरी हे असे म्हणाले की, तुझे उच्च कुल आणि तुझी विद्वत्ता ह्यांना असले विचार आणि असले शब्द फार लाजिरवाणे आहेत आणि तुझा बाप जर आज जिवत असता तर त्याला ही तुझी असलीं मते कधीही पसत पडलीं नसती. ह्यावर एमेटने पुढे लिहिल्याप्रमाणे उत्तर दिलेः—) मेलेल्या माणसांच्या आत्म्याचा या जगाशी मेल्यावर काही संबध उरत असेल आणि मरणाच्या पूर्वी त्यांना या क्षणभंगुर संसारामध्ये जी माणसे प्रियकर वाटत होती त्याच्या सुखदुःखाची काळजी परलोकामध्येही जर त्यांना वाटत असेल तर हे माझ्या मृत झालेल्या बापाच्या

प्रियकर आणि पूज्य आत्म्या ! तू ह्या आपल्या मृत्युलोकाच्या कांठावर उभ्या राहिलेल्या मुलाच्या वर्तनाकडे नीट न्याहाळून पाहा, आणि मी लहान होतो त्या वेळीं, बाबा, तुम्ही मला सद्गुण आणि स्वदेशाभिमान यांची जी तत्त्वे शिकविलीं त्याच्यापासून मी कधी एक क्षणभर तरी ढळलो आहे की काय, ते मला सागा. असो. महाराज, माझा जीव घेण्याविषयी तुम्ही फार उतावीळ झालेले आहा व त्यासाठी तुम्ही माझ्यासभोवती ही अनेक कृत्रिम साधने निर्माण केली आहेत. परतु ह्याच्या भीतीने माझे रक्त गोठून गेलेले नाही. ते अजून कढत असून माझ्या शरीरातील शिरामधून ते स्वैरपणे सचार करीत आहे. परमेश्वराने जे रक्त माझ्या अगामध्ये फार मोठमोठी कृत्ये करण्याकरिता घातले होते, परतु तुम्ही ते अत्यत नीच हेतूने व्यर्थ दवडून टाकीत आहा, व या तुमच्या कृत्याबद्दल ते माझे रक्त परमेश्वरापाशी नेहमी आक्रोश करीत राहील. तुम्हाला घाई झाली आहे खरी, पण तुम्ही थोडा वेळ थाबा. मला आणखी चार शब्द सागावयाचे आहेत. माझे आयुष्य सपले. माझा प्राणरूपी दिवा अगदी जाण्याच्या बेतात आला आहे. मी आता आपल्या थडग्याच्या काठावर उभा आहे. थडगे मला गिळण्याकरिता आ पसरील आणि मी त्याच्या तोडामध्ये उडी टाकीन. अशा वेळी मला एकच विनति करावयाची आहे. आणि ती ही की, कोणीही मनुष्याने माझ्या थडग्यावरील मृत्युलेख लिहू नये. कारण, ज्याना माझे खरे हेतु माहीत आहेत त्याना ते जगापुढे व्यक्त करून दाखविण्याची ही योग्य वेळ वाटत नाही. आणि माझ्याबद्दल उगीच भलत्याच लोकानी भलतेच काही तरी लिहून ठेवण्यात काही हशील नाही. त्यापेक्षा त्यानी आणि मी दोघानीही योग्य वेळ येईपर्यंत अज्ञातवासामध्ये स्वस्थ पडून राहणे हेच उत्तम होय. माझे खरे हेतु व्यक्त करणाचे दिवस आणि करणारी माणसे ही येईपर्यंत माझी स्मृति तुम्ही सर्वजण विसरून जा, आणि माझ्या थडग्याच्या दगडावर तुम्ही कोणी काहीही लिहू नका. पृथ्वीच्या पाठीवरील स्वतत्र राष्ट्राच्या वर्गामध्ये माझा देश ज्या दिवशी जाऊन बसेल, त्या दिवशी माझ्या थडग्याच्या दगडावरील लेख लिहा, तोपर्यंत लिहू नका.

इतके बोलून एमेटने आपले भाषण सपविले. या भाषणाची आयरिश लोकामध्ये फारच ख्याति झालेली आहे व सर्व आयरिश लोक एमेटला आपल्यापैकी अतिशय श्रेष्ठ देशभक्त म्हणून मानतात. एमेटला फाशी देऊन त्याचे शिर

धडापासून निराळे कापून सरकारचे शिपाई घेऊन गेले. हे कृत्य पाहण्याकरिता पुष्कळ आयरिश लोक जमले होते व ते पाहत असता हा आपल्यासाठी मरण पावला असे मनात आणून सर्व लोक एकसारखे रडत होते, व ज्या ठिकाणी एमेटचे रक्त सांडले होते त्या ठिकाणी येऊन सर्व आबालवृद्धांनी ह्या उत्कृष्ट देशभक्ताचे स्मरण राहण्याकरिता त्याच्या रक्तामध्ये आपले हातरुमाल भिजवून घेतले. हल्ली पृथ्वीच्या पाठीवर जेथे जेथे म्हणून आयरिश लोक आहेत तेथे तेथे त्याच्या अंतःकरणातून एमेटचे नाव आहेच. मात्र त्याच्या थडग्याच्या दगडावरील मृत्युलेख अजून लिहिला जाण्याची वेळ येत नाही म्हणून सर्वांच्या डोळ्यातून या गोष्टीची आठवण झाली म्हणजे खळखळ पाणी येते. हा एमेटचा मृत्युलेख म्हणजे चाणक्याची शेंडीच होय. असले करारी आणि देशभक्त पुरुष कोणत्याही देशाला भूषणास्पद होत.

सगळेच नरसू : : १८

नरसू हा एक प्रथमतः अतिशय वात्रट मुलगा होता. इंग्रजीमध्ये ट, फ, करण्याचे ज्ञान प्राप्त झाल्याबरोबर जी कित्येक मुले शाळा सोडतात त्यापैकीच नरसू हा एक होता. थोडयाशा इंग्रजी शिक्षणापासून जितके वाईट संस्कार मनावर होणे शक्य आहे, तितके झाल्यावर नरसूने पुढे इंग्रजी शाळेची मुर्धत धरली नाही. त्याला एकदा काही क्षुल्लक कारणावरून पोलिसने धरून नेले होते. त्या वेळी तेथील साहेबापाशी नरसू इंग्रजीत बोलला आणि तेव्हा-पासून त्याला असे वाटू लागले की, आपण साहेबापाशी इंग्रजीत बोललो आता आणखी इंग्रजी किती शिकावयाचे ? असे म्हणून त्याने शाळा सोडली. इंग्रजी चारपाच बुकाच्या अर्धवट ज्ञानाने आपल्या सर्व दुर्गुणांनी नरसूला नखशिखांत विभूषित केलेले होते. साहेबाने वापरून टाकून दिलेले जुने सामान मोठ्या शहरातून पुष्कळ ठिकाणी विकत मिळते. त्यांपैकी एक गवताची

टोपी, एक विजार आणि एक बूट इतके नरसूने स्वतःच्या पैशाने विकत घेतले होतें. त्याच्या अगांतील कोट युरोपियन फॅशनचाच होता. परतु तो कोट तो बहुधा कोणाचा तरी मागून घेत असे. शिवाय चष्मा, कॉलर, वगैरे सामान त्याने स्वतः कधी विकत घेतलेले नव्हते, किंवा कोणापासून उसने मागून घेतले नव्हते. तरी पण त्याच्या नाकावर चष्मा आणि गळ्यावर कॉलर नाही, असा एकही दिवस गेला नाहीं. त्याच्या घरची फार गरीबी होती. तरी पण तो बाहेर निघाला म्हणजे इतक्या थाटाने निघत असे की, त्याला पाहून हा कोणी तरी नेटिव ख्रिस्ती ड्रायव्हर असावा असा लोक तेव्हाच तर्क करीत. बाहेरून जरी त्याचा भपका इतका मोठा दिसे तरी त्याला एखादे वेळी जेवणाचीसुद्धा अतिशय पचाईत पडे. त्याने आपले पोट भरण्यासाठी अनेक धदे केले. तो काहीं दिवस फक्त ब्राह्मणांनी ब्राह्मणाकरिता काढलेल्या चहाकॉफीच्या आणि विश्रांतिगृहाच्या एका दुकानामध्ये चाकरीला राहिला होता. परतु तेथें चहा वगैरे पेय द्रव्यें पिण्याकरिता जे ब्राह्मण येत त्याना हा नेटिव ख्रिश्चन आहे कीं काय अशी शका उत्पन्न होई आणि म्हणून ग्रामण्याच्या भीतीने ते परत जात. अशा रीतीने ह्या विश्रांतिगृहाच्या मालकाची गिऱ्हाईकें परत जाऊन नुकसान होऊ लागल्यावर त्याने नरसूला तेथून काढून लाविले. त्यानतर त्याला एका गोॲनीज गृहस्थाच्या दारूच्या दुकानावर चाकरी लागली. तेथें नरसूचे बस्तान चांगले बसले होते. आपल्या यजमानाचा माल खपविण्याबद्दल नरसू आपल्याकडून फारच अगमेहनत करीत असे व त्याच्या मेहनतीसारखा तेथील माल खपतही असे. दररोज सकाळी मालकाने नवीन मालाच्या बाटल्या नरसूच्या हवाली कराव्या व सध्याकाळी शिल्लक उरलेला माल मोजून घ्यावा आणि पैशाचा हिशोब महिनाअखेर नरसूने द्यावा, अशी दुकानाची व्यवस्था लावून दिली होती. त्याप्रमाणे दररोज द्यावा तितका माल खपलेला पाहून मालक नरसूवर फारच खूष झाला होता. परतु महिनाअखेर जेव्हां पैशाचा हिशोब देण्याची वेळ आली तेव्हा मालकाला असे आढळून आले कीं, आपल्या दारूच्या बाटल्या खपल्या खऱ्या, पण त्या मानाने आपल्या तिजोरीच्या पेटीत पैसे पडलेले नाहीत. त्या वेळी नरसू हा दारू पीत असला पाहिजे असा त्याला सशय आला व तो त्याला म्हणाला. ‘तू इतकी दारू खपवलीस आणि पेटीत पैसे काही शिल्लक पडले नाहीत हे कसे ?’ त्यावर

नरसूने सांगितले की, महाराज, मी आपली दारू खपविण्यासाठी इमाने इतबारे श्रम करीत होतो किंवा नाही हे त्या एका सर्वसाक्षी परमेश्वराला माहीत आहे. आतां माझ्या हातून एवढे मात्र चुकले की, ती दारू गिऱ्हाइकांना विकून खपवावयाला पाहिजे होती! त्यावर त्याचा धनी सतापून म्हणाला, अरे वाहवा रे वाहवा! तू तर अट्टल सुधारक दिसतोस! दारू पिऊन कबूल करतोस, एवढाच काय तो दुर्गुण! बाकी हुबेहूब सुधारक! असला मनुष्य आम्हाला नको. तू येथून चालता हो. असे म्हणून ह्या गोॲनीज गृहस्थाने त्याला चाकरीवरून काढून लावले. पुढे चाकरीसाठी हिंडत असता एका इंग्रजी पत्रामध्ये Wanted a Native Christian or a Goanese (नेटिव ख्रिश्चन किंवा गोॲनीज पाहिजे आहे) अशा मथळ्याखाली नरसूने एक नोटीस वाचली, व ही चाकरी आपल्याला मिळाली तर पाहावी अशी कल्पना त्याच्या मनात आली. त्या वेळी आपण ब्राह्मणाच्या चहाकॉफीच्या दुकानातून का निघालो याबद्दलची त्याला आठवण झाली. आपण हुबेहूब नेटिव ख्रिश्चन दिसतो व मोठमोठे ब्राह्मण हा नेटिव ख्रिश्चन आहे, असे मानून फसलेले आहेत, तेव्हां आपण नेटिव ख्रिश्चन आहो, असे सांगून आपल्याला ही नोटिशीतील जागा मिळाली तर पाहावी असे मनात आणून त्याने प्रयत्न चालविला. त्यात त्याला यशही आले. ही जागा लष्करी सोजीर लोकाच्या मेस (खाणावळ) मधील होती. नरसू हा बीजाचा ब्राह्मण असून तो दिसण्यात इतका बेमालूम नेटिव ख्रिश्चन दिसे की, त्याला त्या मेसमधील ती जागा सहज मिळाली. येथे आल्यावर नरसूची प्रकृति विशेषच सुधारली. त्या गोॲनीज गृहस्थाच्या दुकानामध्ये ज्या धडधाकट प्रकृतीला प्रारभ झाला होता, तिला या ठिकाणी सोजिरानी ढेकर दिल्यानतर आग्रहाने वाढलेल्या पदार्थांनी विशेषच पुष्टि आली. अशा रीतीने त्या मेसमध्ये नरसूचे कांही दिवस आनदाने गेले. नरसू तेथे राहिला होता तरी त्याने ब्राह्मणधर्म सगळाच टाकला होता असे नाही. त्याने आपले जानवे आपल्या खिशामध्ये जपून ठेविले होते. एके दिवशी एका सोजिरापाशी लडिवाळपणा करीत असतां त्याच्या पावाचा तुकडा नरसूने आपल्या खिशात दडविला. तेव्हां त्याच्या खिशांत हात घालून सोजिराने तो तुकडा बाहेर काढला. पण त्याच्याबरोबर नरसूच्या खिशातून त्याचे जानवेही बाहेर पडले! मग काय विचारतां! साहेबांना ब्राह्मण धर्माचे दुसरे काही माहीत नसले तरी जानव्याची

त्याना पक्की ओळख आहे. ते पाहिल्याबरोबर त्या मेसमध्ये जेवणाऱ्या सर्व सोजीर लोकामध्ये एकच गडबड उडून गेली. त्या जानव्यावरून हा ब्राह्मण असला पाहिजे व त्याने आपली जात लपवून नेटिव ख्रिश्चनचे सोग मुद्दाम घेतले असले पाहिजे व त्यात याचा काही हेतु असला पाहिजे, अशा शका उत्पन्न झाल्या ! हा बहुतकरून कोणी तरी गुप्त हेर असवा अशी सगळ्या सोजिराना भीति वाटू लागली ! ब्रिटिश राज्य घेण्याच्या हेतूने कोणी ब्राह्मणाने नेटिव ख्रिस्त्याचे सोग घेतले आहे व अशा रीतीने तो ब्रिटिश राज्य खात्रीने घेणार असा एकदर सगळ्या युरोपियन लोकात एकदम जिकडे तिकडे पुकारा झाला ! त्याने आपल्या कोणाच्या अन्नात विष घातले होते की काय याच्याबद्दल शहानिशा करून घेण्याकरिता पोटात गेलेले व बाहेर असलेले सर्व अन्न केमिकल ॲनलायझरकडे पाठविण्यात आले ! व जरी त्या मेसमधील कोणीही सोजीर मरण पावले नव्हते, तरी त्या अन्नात विष नाही असा रिपोर्ट केमिकल ॲनलायझरकडून येईपर्यंत त्या सोजिराचा जीव खाली पडेना ! आता " ब्रिटिश राज्य " जाणार, म्हणून इग्रजी वर्तमानपत्रातून मोठ्या फिकीरीचे आणि कळकळीचे लेख प्रसिद्ध होऊ लागले ! एका लहानशा कापसाच्या जानव्याने इतका हलकल्लोळ उडविलेला पाहून एका सोजिराला नरसूचा फारच राग आला व त्या रागाच्या आवेशात त्याने नरसूच्या पेकाटात एक बुटाची लाथ हळूच कळे न कळेशी मारली. त्याबरोबर नरसू खाली पडला. साहेबाना वाटले नरसू आपल्यापुढे साष्टाग नमस्कार घालून मला चाकरीवरून काढू नका असे मागणे मागत आहे. परतु साहेबानी त्याला दुसरी एक लाथ मारून व त्याची " स्लीन " बरीच अशक्त करून त्याला सागितले की, तू येथून चालता हो. तुला ह्या मेसमधील चाकरीवर आम्ही आता कधीही ठेवणार नाही. तेव्हा नरसू कापत कापत उभा राहिला व आपली चाकरी निघाल्याबद्दल त्याला फार वाईट वाटले. इतके झाल्यावर आता नेटिव ख्रिस्ती म्हणून सागण्याची सोयच उरली नव्हती. तेव्हा आता दुसरे काय सागावे याविषयी विचार करीत असता ' मी सुधारक आहे ' असे सागून पाहावे, अशी कल्पना त्याच्या डोक्यात येऊन त्याने त्याप्रमाणे केले. ते नरसूचे शब्द ऐकतांच साहेब दोन पावले मागे सरले आणि म्हणाले "काय तू सुधारक आहेस ! तर मग ' ब्रिटिश साम्राज्य ' घेण्याचा तुझा इरादा अर्थातच नसला पाहिजे." नरसू

दात काढून थोडेसे हसून म्हणाला? " हः! हः! हः! मी सुधारकाच्या बीजाचा आहे. मी " ब्रिटिश राज्य " घेण्याचा प्रयत्न कसा करीन? मी ब्राह्मण नव्हे. माझ्या-वर आपला विनाकारण घुस्सा झाला आहे " तो सुधारक आहे असे कळल्यानतर व कित्येक सुधारक लोक अजीबात जानवे फेकून देण्याच्या आधी काही दिवस ते गळ्यातून काढून खिशात किवा खुटीला ठेवण्याची सवय करीत असतात, वगैरे माहिती त्याना दुसऱ्या प्रतिष्ठित सुधारकाकडून मिळाल्यानतर साहेबानी त्याला क्षमा केली, व आपली अशक्त झालेली " प्लीन " त्याने एखाद्या मॅजिस्ट्रेटला न दाखविता कोणा तरी चागल्या युरोपियन डॉक्टरला दाखवावी व त्यावर काही औषध घ्यावे, यासाठी त्याला काही रुपये देऊन त्याची तेथून रवानगी करण्यात आली. मेसमधून आपली चाकरी निघाली तर आपण काय करावे, असे विचार नरसूच्या मनात तो मेसमध्ये असताना अनेक वेळा येत असत. व आपण रोट्या विकून पोट भरू नाही तर सोडा वॉटरच्या कारखान्यात चाकरी धरू, किंवा एखाद्या बेकरीमध्ये जमल्यास तेथेही राहू, असे अनेक विचार त्याने योजलेले होते. परतु मेसमधून त्याला घालवून दिले तेव्हा हे सगळे धदे मागे पडले व सुधारकाच्या धद्यावरच त्याची श्रद्धा बसली व तो आपल्याशी म्हणाला :—' बस्स! आता आपण सुधारकाचाच धदा करणार! ब्राह्मण म्हणून सोवळ्या चहाकॉफीच्या विश्रातिगृहात राहिलो. तेथे लोक मला नेटिव खिश्चन म्हणू लागले! या नशिबाला काय म्हणावे! असो. जे नाव घेतल्याबरोबर साहेबाच्या रागातून माझी सुटका झाली, त्या सुधारकाचाच धदा मी इतःपर केल्यास माझ्यावर पुष्कळ साहेबाची मर्जी राहून शिवाय माझे जगात कल्याण होईल असे दिसते. सुधारक या नावाचा शकून मला चागला झाला आहे, तेव्हा तोच धदा आपण करावा हे बरे, असा विचार मनात आणून नरसू त्या उद्योगाला लागला. इतके दिवस नरसू 'सुधारक' 'सुधारक' हे शब्द मात्र ऐकत होता. पण त्याचा अर्थ काय, ते लोक कसले असतात, वगैरेबद्दल नरसूला फारशी माहिती नव्हती. परतु त्या नावात काय जादु आहे आणि त्या जादूने सापासारखे फोफावत असलेले साहेबदेखील कसे शात होतात, हे त्याने नुकतेच पाहिलेले असल्यामुळे सुधारक कसे होतात, हे बारकाईने पाहण्याचा त्याने प्रयत्न सुरू केला. प्रत्येक सुधारकाला त्याच्या घरी जाऊन पाहावयाचे असे म्हटले तर सगळ्या हिंदुस्थानातील सुधारक पाहण्याला नरसूचा जन्मही

पुरला नसता. शिवाय नरसूला कोणी असेही सांगितले होते की, सुधारक म्हणून मोडले जाणारे लोक हे वर्षाचे सगळे तीनशे पासष्ठ दिवस सुधारक असतात असे नाही. आंब्याला जसा कांही विवक्षित ऋतूमध्ये मोहोर येतो, त्याप्रमाणे सुधारकानाही बहार येण्याचा एक ऋतु आहे. त्या वेळेखरीज करून हे सुधारक आहेत किंवा कोण आहेत हे समजण्याची मोठमोठ्या कुशल लोकानाही पचाईत पडते. हुंडे घेण्याची आणि वयोवृद्ध सुधारकानी पुनर्विवाह करण्याची लग्नसराईची सुगी आली तर जुन्या लोकामधून सुधारक निवडण्याचे काम फारच जड जाते, अशा अडचणीत सगळे सुधारक लोक एकत्र झालेले आणि रंगात आलेले आपल्याला जर कोठे पाहावयाला मिळतील तर पाहावे म्हणजे पुष्कळ श्रम वाचतील अशी नरसूने तोड काढली. तेव्हा त्याला कोणी सांगितले की, कलकत्त्यास कॉंग्रेस आहे तेथे तू जा, म्हणजे तुझा हेतु सफल होईल. त्याप्रमाणे नरसू कलकत्त्यास गेला व युरोपियन स्टाइलप्रमाणे भोजन करून हिंदुस्थान देशाचे हित करणारे देशभक्त आणि आर्यधर्माचे पुनरुज्जीवन करणारे जे बडे बडे ऋषि ,महर्षि, महामहर्षि आणि महामहान्महर्षि तेथे प्राप्त झालेले होते, त्याचे युरोपियन स्टाइलप्रमाणे जेवण करून त्यांना वाढण्याची चाकरी नरसूने काही प्रयत्नाती मिळवून घेतली. ही जागा मिळाल्यामुळे सुधारक म्हणजे काय असतात हे पाहण्याची त्याला चागली सधि मिळाली. त्याने चार दिवस लक्षपूर्वक रीतीने त्याच्या वर्तणुकीवर नजर ठेवली होती. युरोपियन स्टाइलप्रमाणे राहणाऱ्या आर्यधर्मोद्धारक लोकाचाच तो आचारी पडल्यामुळे त्याला कॉंग्रेसच्या मडपांत जाण्याचे तिकीट मिळण्याला मुळीच पचाईत पडली नाही. त्यामुळे नरसूला सुधारकाचे जसे खाजगी वर्तन पाहावयाला मिळे, त्याचप्रमाणे त्यांचे सार्वजनिक सभाषणही ऐकावयाला मिळे, अशी सधि फारच थोडया लोकांना मिळते. परतु नरसूला ती सहज मिळालेली असल्यामुळे सुधारकांचे सार्वजनिक सभाषण आणि खाजगी वर्तन यांची तुलना करून आपल्याला सुधारक व्हावयाचे असेल तर आपण बाहेर कसे बोलले पाहिजे आणि आंत कसे वागले पाहिजे याच्याबद्दलची त्याला चांगली कल्पना आली. चारपाच दिवसांनतर कलकत्त्यास भरलेला बाजार हळूहळू ओसरू लागला, व नरसूच्या ताब्यांतील युरोपियन स्टाइलवाल्यांना युरोपियन दुकानातून वाटेपुरते फराळाचे सामान नरसूने आणून दिल्यानतर नरसूचे तेथील काम सपले. दुसऱ्या दिवशीं नरसूचा पगार चुकता

झाला, आणि आता पुढे आपण काय करावे या महत्त्वाच्या प्रश्नाचा विचार करीत नरसू कलकत्त्याच्या रस्त्यातून भटकत फिरू लागला. आपल्याला थोडे श्रम आणि लोकात पुष्कळ मानमान्यता व आचारस्वातंत्र्य, विचारस्वातंत्र्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य, शिक्षणस्वातंत्र्य, भक्षणस्वातंत्र्य, परतंत्रतास्वातंत्र्य इत्यादि प्राप्त होणाऱ्या अनेक गोष्टींचा विचार केला असता सुधारक होणेच इष्ट आहे व ते आपल्याला फारसे जडही जाणार नाही, असे नरसूच्या मनाने घेतले. याच वेळी त्याच्या गोऑनीज मालकाने त्याला उद्देशून म्हटलेल्या वाक्याचीही त्याला आठवण झाली व तो म्हणाला, ' मी दारू स्वतः पिऊन खपविल्याबद्दल खरे बोलून कबूल झालो. हा खरे बोलण्याचाच काय तो दुर्गुण त्याने माझ्या ठिकाणी पाहिला ! हा खरे बोलण्याचा दुर्गुण माझ्या अंगी नसता तर मी अगदी अट्टल सुधारक झालो असतो, असे माझा धनी बोलला होता. पण त्याने दाखवून दिलेला दुर्गुण आपल्या अंगातून घालविण्याला फारसे कठीण आहे असे नाही. त्यांत काय आहे मोठे ? खरे सांगण्याचा दुर्गुण मी केव्हांच सोडून देईन ! देवाच्या दयेने दारू पिण्याचा थोडाबहुत अभ्यास आपल्याला आहेच. आता ही गोष्ट कोठे कबूल केली नाही म्हणजे झाले ! मग मला अट्टल सुधारक होण्याला काय आणखी शिंगे उरली ! शिवाय आणखी सुधारकाच्यामध्ये काय काय गुण असले पाहिजेत, याच्याबद्दलची मला आता माहिती झाली आहे. असा विचार मनात आणून सुधारक होण्याची बहुतेक सामग्री जमा करून त्याने सुधारक होण्याचा निश्चय केला.

• हा निश्चय अमलात आणण्याकरतां व पुढे सुधारकाचे वेषाने राहण्याकरता तो आपल्या गांवाकडे जाण्यास निघाला. तो वाटेत त्याला त्याचा एक स्नेही भेटला. त्या दोघाचा बाळपणापासूनचा सहवास होता. परंतु नरसूचा स्नेही नरसूहून अगदी भिन्न स्वभावाचा होता. काळा आणि पांढरा याच्यामध्ये जितके साम्य तितकेच नरसू आणि त्याचा स्नेही याच्यामध्ये होते. तरी पण नरसूच्या स्नेह्याची नरसूवर लहानपणापासूनच प्रीति होती. त्यामुळे नरसूला चांगला सल्ला देणे हे आपले एक कर्तव्यकर्म आहे असे तो मानीत असे. त्याप्रमाणे उभयतांचे कुशल प्रश्न होऊन नरसू आता सुधारक बनणार आहे, हा नरसूचा इरादा त्याला कळल्यानंतर त्याने नरसूला पुष्कळ समजावून सांगितले. व असल्या भलत्याच कामांत त्याने पडू नये, म्हणून त्याने त्याला पुष्कळ उपदेश

केला. तो म्हणालाः—"सुधारणा ही गोष्ट वाईट आहे किंवा ती आपल्याला नको आहे म्हणून तू सुधारक होऊ नको, असे मी तुला सांगत नाही. परंतु तुझी सुधारक होण्याची योग्यता नाही म्हणून तू होऊ नको असे मी म्हणतो. तुला सुधारणेसंबंधी काय समजते आहे ? हिंदूच्या ज्या चालीरीतींमध्ये फेरफार झाले पाहिजेत त्या चालीरीतीसंबधाने ज्या शास्त्रांतून आणि धर्मग्रंथांतून सविस्तर विवेचन केलेले आहे त्या ग्रंथाबद्दल तुला काय माहीत आहे ? किंवा त्या चालीरीति कोणत्या धोरणावर बसविल्या आहेत याबद्दल तुला काय कल्पना आहे ? पूर्वीच्या चालीरीति अस्तित्वात का आल्या याच्याबद्दल तू कधी विचार केला आहेस काय ! त्या ज्यांनी प्रचलित केल्या त्यांचे लोकांवर वजन होते आणि त्यांपासून आपले ऐहिक आणि पारमार्थिक कल्याण आहे असे लोकांना वाटत होते. तसे कल्याण नवीन सुधारणेमध्ये आहे असे लोकांना जसजसे दिसत जाईल तसतसे लोक त्या सुधारणेचा अंगीकार अवश्य करीत जातील. व पूर्वीच्या सामाजिक इमारती ज्या महात्म्यांनी बांधिल्या त्यांच्या तोडीचे, त्यांच्या योग्यतेचे आणि त्यांच्या इतके वजनदार महात्मे हल्ली निर्माण झाले म्हणजे हल्लीचे लोक त्यांचेही अनुकरण करतील. परंतु तसला वजनदारपणा तुझ्या-सारख्या वात्रट पोरांमध्ये कोठून येणार ? आणि तुझी एकट्याचीच गोष्ट नव्हे, तुझ्यासारखी शंभर पोरे जमली म्हणून त्यांच्याने तरी काय होणार आहे ? आणि तुला सामाजिक परिषदेमध्ये तरी कोण विचारणार आहे ? म्हणून तुला सांगतो की, तू सुधारक होऊ नको. तुला त्यातील काय समजते आहे, आणि त्यातील कांही एक समजत नसतांना उगीच लोकांना फसविणे चांगले नाही." हे त्याचे भाषण ऐकून नरसूला आपल्या स्नेह्याचा फार राग आला आणि तो त्याच्या अंगावर चवताळून जाऊन म्हणाला :—'गप्प बैस. आपला मित्र जगात मान-मान्यता मिळविण्याचा प्रयत्न करू लागला तर त्या मार्गापासून त्याला तू माघारा फिरवतोस ! असा तुझ्यासारखा नीच आणि मित्रद्रोही मनुष्य मी कोठेही पाहिला नाही. म्हणूनच मी सुधारक होऊ नये असे तू मला सांगतोस. त्या तुला तरी सुधारक म्हणजे काय असतो ह्याची माहिती आहे काय ? तुझ्या आतांच्या बोलण्या-वरून हल्लीचा खरा चालू सुधारक म्हणजे काय, याची तुला मुळीच कल्पना नाही असे दिसते. सुधारक होण्याला तू म्हणतोस असल्या गोष्टी मुळीच लागत नाहीत. मी ह्या प्रश्नासंबधाने तुझ्यासारख्या उगीच कांही तरी गप्पा

मारीत नाही. ह्याविषयीच्या व्यासंगामध्यें मी काही दिवस खर्च केले आहेत व सुधारकाची अगदी ताजी ताजी उदाहरणे पाहिलेली आहेत. त्यावरून तुझें मत अगदीं चुकीचें आहे असें म्हणण्याला मला मुळीच दिक्कत वाटत नाही. तुझ्या किती भ्रामक कल्पना आहेत! सुधारक होण्याला आपल्या शास्त्रांचे आणि धर्मग्रंथाचे थोडेबहुत तरी ज्ञान लागते ही कल्पना मी आज तुझ्या तोंडूनच ऐकली. पण माझा अनुभव याच्या अगदी उलट आहे. आपल्या धर्मग्रंथाचें जितके जितके जास्त अज्ञान तितका तितका तो जास्त गरम सुधारक अशी मी किती तरी उदाहरणे नुकतीच पाहिली आहेत! आणि ज्याला आपल्या धर्मग्रंथाचा यत्किंचितही गंध नाही, आणि आपल्या चालीरीति कोणत्या धोरणावर बसविलेल्या आहेत याच्याबद्दलची ज्याला यत्किंचित-ही कल्पना नाही असे लोक तर सर्व सुधारकांत श्रेष्ठ गणलेले मीं प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनी पाहिलेले आहेत. आणि मी हा आतां सांगि-तलेला सिद्धान्त खरा नसता तर साहेब लोकांना आपल्या सामाजिक विषयावर बोलण्याला काय बरें अधिकार प्राप्त झाला असतां? पण साहेब हे तर आपल्या सामाजिक रीतीभातीचा निर्णय करणारे हायकोर्टच असे मीं पाहिले आहे. आणि माझ्या मनातूनही त्यांच्याप्रमाणे उत्तम सुधारक व्हावयाचें आहे. तेव्हां माझ्या दुर्दैवामुळे माझ्या लहानपणी हिंदुसमाजातील चालीरीतींचे जे थोडेसे प्रत्यक्ष ज्ञान मला झालेलें आहे ते साहेबाप्रमाणे फर्स्ट क्लास सुधारक होण्याकरतां मी कसें विसरून जाईन, या फिकीरीमध्यें तूर्त मी आहे. हिंदुधर्मशास्त्राचे निर्णय मागण्याकरतां पूर्वी जसे काही कोर्टांतून शास्त्री होते, तसे पूर्वी सामा-जिक सुधारणेमध्येंही काही शास्त्रीपंडित होते, पण त्यांची अजूनदेखील सुधारकांना जरूर असावी अशी तुझी कल्पना असेल तर ती मात्र चुकीची होय. जसें हल्ली इंग्रजी न्यायाधीशांना हिंदुधर्मशास्त्र समजू लागलें आहे तसेंच ते सुधारकांनाही समजू लागलें आहे! मि. आर. रघुनाथराव यांनी कित्येक प्रश्नासंबंधानें श्रुतिस्मृति इत्यादिकांतून जे आधार काढून दिलेले आहेत, त्यांचें सुधारकानें एक “ इंडेक्स ” तयार केलें आणि त्यांतील मंडळा-चे आणि ऋचाचे आंकडे सामाजिक परिषदेंतील भाषणांत मधून मधून कोणी घुसडून दिले म्हणजे त्यानें हिंदूच्या धर्मग्रंथाचें अनेक वर्षेपर्यंत शांतपणे परिशीलन केलें नाहीं असें म्हणण्याची छाती कोणाला होणार आहे? शिवाय

आताच्या या पाश्चिमात्य प्रगतीच्या दिवसात त्या जुन्या झालेल्या आणि रानटी युगातील शास्त्राच्या आधाराना घेऊन करावयाचे आहे काय? आता तुझे दुसरे असे म्हणणे आहे की, समाजात असले फेरफार घडवून आणण्याला समाजावर ज्याचे वजन आहे, असलेच वजनदार लोक पाहिजेत. परतु या बाबतीतही तुला फारसे समजत नाही असे मला म्हणावे लागते. सामाजिक सुधारणा ही एक लढाई आहे. सबब यातील योध्दे हे तरुण आणि उल्लू असेच असले पाहिजेत. दुसऱ्याने उडी टाक म्हटल्याबरोबर मागेपुढे न पाहता किंवा आपला पाय मोडेल की काय आणि उडी टाकण्यास सांगणाराने उडी टाकली आहे की नाही, याबद्दल यत्किंचितही विचार न करता याने उडी टाकली पाहिजे. साराश, धाडसीपणा, ज्याला कांही कुत्सित लोक आचरटपण असे नाव देतात, तो गुण या चमूतील योद्धयात अवश्य असला पाहिजे. शांतपणाने सारासार विचार करणारा मनुष्य असल्या सामाजिक युद्धाच्या धुमश्चक्रीमध्ये काहीं कामाचा नाही. या तत्त्वामुळेच मी पाहिले आहे की, सामाजिक परिषदेच्या सैन्यामध्ये काही दोनतीन वयोवृद्ध सेनापति खेरीज-करून बाकी बहुतेक आचरट पोराचाच भरणा झालेला आहे. तेथे वजनदार-पणाला कोणीही विचारीत नाही. कारण बाकीच्या लोकांत मिसळून त्याच्यांत ज्याना सुधारणा करावयाची असेल त्याना कदाचित् वजनदारपणाची आव-श्यकता भासत असेल. पण हल्लीचा सुधारणेचा प्रोग्रॅम तसा नाही. हल्लीची सामाजिक परिषद् म्हणजे एक परस्परसहकारी मित्रमडळी आहे. शकरा-चार्यांचा हिंदु समाजावरील अमल इग्रज सरकारच्या राजकारस्थानी धोरणाने आणि त्यातच सुधारकाच्या बडबडीने नाहीसा झाल्या कारणाने धर्मदडाची भीति न उरल्यामुळे ज्या ज्या गुन्हेगारानी हिंदुधर्माच्या विरुद्ध एक वर्षभर पर्यंत हरएक प्रकारचे गुन्हे केलेले असतील त्या सगळ्यानी छते, झालरी, कमानी, पुष्पवल्ली इत्यादिकानी सुशोभित केलेल्या आणि विद्युद्दीपांनी प्रकाशित केलेल्या भव्य मडपामध्ये जमून कोणत्या मुलखांत कोणी कोणी काय काय गुन्हे केले आहेत, याबद्दलचा साद्यत रिपोर्ट राजरोसपणे सागावा, व ते हिंदुधर्माविरुद्ध गुन्हे केल्याबद्दल एकमेकानी एकमेकाचे गुणानुवाद गावे व असाच आपला क्रम चालू राहण्यासाठीं सरकारपाशीं काय काय सवलती मागितल्या पाहिजेत याचा विचार ठरवावा, हाच हल्लींच्या परिषदेचा मुख्य

हेतु असतो. या गोष्टी करण्याला वजनदारपणा कशाला पाहिजे असेल तो तुझा तुलाच माहीत. आता तू म्हणतोस की मला सामाजिक परिषदेमध्ये कोण विचारील. पण असे का? माझ्यातच काय कमी आहे? मी बाकीचे सुधारकही नुकतेच पाहिले आहेत. त्या यात आणि माझ्यात काही फरक आहे, असे मला वाटत नाही. ते सगळे माझ्यासारखेच होते. किंबहुना कांही काही बाबतीत मीच त्याच्यापेक्षा काकणभर सरस येईन. आर्य धर्माची सुधारणा करताना युरोपियन स्टाइलप्रमाणे जेवण्यामध्ये तर मी त्याच्यावर खात्रीनेच ताण करीन! बोलण्याप्रमाणेच वागले पाहिजे असा निर्बंध सुधारकामध्ये बिलकुल नाही, त्यामुळे साधारण बोलता चागले येत असले म्हणजे मी कसाही वागलो तरी हरकत नाही. तरी पण तू म्हणशील की, माझी बोलण्याची तरी छाप कशी बसणार? परतु याला मी खुद्द परिषदेतील अनुभवावरून एक युक्ति शोधून काढिली आहे. कॉंग्रेसमध्ये आपले भाषण चागले व्हावयाला पाहिजे असले म्हणजे, व आपल्याला टाळ्या पुष्कळ मिळावयाला पाहिजे असतील, तर मि. ह्यूम, मि. वेडरबर्न वगैरे नांवे उच्चारिली म्हणजे इष्ट कार्य सिद्धीस जाते. त्याचप्रमाणे परिषदेमध्ये न्या. रानडे याचे नाव होय. एका वक्त्याच्या पांच मिनिटाच्या भाषणात न्या. रानडे याचे नाव पचवीस वेळा आलेले मी मोजून आपल्या डायरीत टिपून ठेविलेले आहे. त्या वक्त्याच्या तोडून 'रा' हे अक्षर निघाले की, सगळ्या सुधारकाचा उजवा हात डाव्या हातावर जाऊन आदळलाच! दोनचार वेळा टाळ्या वाजवून झाल्यावर आता लोकाचे हात दुखून आले असतील असे मला वाटले, परतु माझा अदाज चुकीचा होता. पंचवीस वेळा नाव निघाले, त्यापैकी प्रत्येक वेळी सर्व श्रोतेगण सारख्याच जोराने टाळ्याचा गजर करीत होते. व त्या वक्त्याचे भाषण सपले तेव्हा इतके उत्तम भाषण दुसऱ्या कोणाचेही झाले नाही, असे जो तो सुधारक म्हणू लागला! त्यावरून ही पुष्कळ टाळ्या मिळवून उत्तम भाषण करण्याची युक्ति आपल्याला फार चागली साधेल, असा माझा तेव्हापासून ग्रह झालेला आहे. एक अक्षर उच्चारण्याला एक सेकद तरी निदान लागेल, ह्या हिशेबाने न्या. रानडयाच्या नांवावर मी एका मिनिटात निदान वीस वेळा तरी टाळ्या मिळवून घेईन, अशी मला उमेद आहे. मी कपडयानी, केसानी, खाण्यापिण्याने आणि इतर रीतिरिवाजानी बहुतेक सुधारक आधीच बनलेलो

आहे. आता काही थोडाबहुत राहिलो असलो तर तो वरील उपायानीं तेव्हाच होईन ! ”

अशा प्रकारचे नरसूचे भाषण ऐकून त्याच्या स्नेह्याला फार खेद झाला, आणि सुधारणेची खोटी कल्पना टारग्या लोकामध्ये कशी पसरली आहे, याचे प्रत्यक्ष उदाहरण पाहून तो आपल्या भावी सामाजिक स्थितीबद्दल अत्यत उद्विग्न झाला. आपल्या उपदेशाची अनुपयुक्तता पाहून तो आपल्या वाटेने निघून गेला, व नरसू सुधारक होण्याच्या आपल्या उद्योगाला लागला. कलकत्त्यास सुधारकाच्या खाजगी भाषणामध्ये सुधारणेचे ठिकठिकाणचे छोटे रिपोर्ट तयार होतात याबद्दल नरसूने ऐकले होते. त्याप्रमाणे नरसूने आपल्या एका खेडेगावात काही एक आधार नसता एक सुधारणेच्या कामाचा रिपोर्ट तयार केला. जी सभा नव्हती तिचा तो सेक्रेटरी झाला, व जे सभासद नव्हते त्याच्या सर्वानुमते तो रिपोर्ट पास करून नरसूने ‘ नानासाहेब, ऑनररी सेक्रेटरी ’ अशा सहीने तो सामाजिक परिषदेच्या जनरल सेक्रेटरीकडे पाठवून दिला, व येत्या कॉंग्रेसमध्ये आपल्याला येथील सुधारक मडळीनी प्रतिनिधि निवडले आहे, सबब माझा परिषदेला येण्याचा विचार आहे, व मद्यपाननिषेधाच्या विषयावर बोलण्याची माझी इच्छा आहे, असेही त्याने पत्रद्वारे कळविले. नरसूच्या स्नेह्याला ही सगळी नरसूची कृति कळली, व या कृतीबद्दल त्याला अतिशय सताप येऊन हे त्याचे कृष्णकारस्थान बाहेर फोडून असल्या भोदू सुधारकाची फटूफजिती उडविण्याचा त्याने निश्चय केला, व त्याबद्दल त्याने चळवळ सुरू केली. यदाच्या परिषदेमध्ये असा एक भोदू सुधारक येऊन बसणार आहे, त्याच्याबद्दल सर्वानी काळजी घ्यावी, असा गवगवा नरसूच्या स्नेह्याने जिकडे तिकडे करून सोडला ! परतु ह्या गवगव्याने नरसू यत्किंचितहि डगमगला नाही. कारण, कलकत्त्याच्या अनुभवावरून त्याची पक्की खात्री झालेली होती की, कितीही बदमाष किंवा भोदू सुधारक असला तरी सुधारकापैकी कोणीही त्याला वाईट म्हणणार नाही. जे जे कोणी जातिभ्रष्ट, धर्मभ्रष्ट, सत्यभ्रष्ट किंवा नीतिभ्रष्ट असतील, त्या सगळ्या भ्रष्टाचे सामाजिक परिषद् हे मायपोट आहे, इत्यादि गोष्टी नरसूला पूर्णपणे माहीत होत्या. म्हणून तो आपल्या मित्राच्या कृतघ्नपणाने मुळीच घाबरला नाही, पण आपण यथाशक्ति समाजहित साधीत असता आपलेच मित्र आपल्याला हितशत्रूसारखे आडवे येतात,

याबद्दल मात्र त्याला वाईट वाटले. इकडे नरसूच्या स्नेह्याने दिवसेंदिवस नरसूच्याविरुद्ध जास्तच खटपटी चालविल्या ! त्याच्यासंबधाने त्याने वर्तमान-पत्रांतून पत्रे प्रसिद्ध केली, व इतके करूनही न थांबतां नरसूचे पूर्वचरित्र आणि हल्लीचा भोंदूपणा याचे ज्यामध्ये सविस्तर आविष्करण केले आहे, अशा प्रकारची हस्तपत्रके छापून सामाजिक परिषदेकरिता जमलेल्या प्रतिनिधीमध्ये ती वाटली जावी, अशीही त्याने आपल्या गावाहून तजवीज करविली. त्यामुळे सामाजिक परिषदेच्या मंडळीमध्ये फारच गवगवा उडून गेला, व नरसू कोण आहे, ह्याबद्दल जिकडे तिकडे तपास सुरू झाला. परिषदेकरिता जमलेल्या प्रत्येक सुधारकाला आपल्याखेरीज दुसरा कोणी तरी नरसू असावा असे खात्रीने वाटू लागले, व आपल्यालाच कोणी नरसू म्हणेल की काय, अशी सर्वांना भीति पडली. त्यामुळे, ' तुमचे नाव काय हो ? ' असा एका सुधारकाने दुसऱ्या अनोळखी सुधारकाला प्रश्न विचारण्याचीसुद्धां मारामार पडू लागली ! असा प्रश्न विचारला की तो प्रश्न आपली टवाळकी करण्यासाठीच विचारला आहे, असा प्रत्येक सुधारकाचा ग्रह होई. अशा स्थितीत परिषदेच्या मेंबराची नावे रजिस्टर करण्याचे काम ज्या व्हॉलंटियरकडे सोपविलेले होते, त्याचे काम फारच धोक्याचे झाले. त्याने रजिस्टरमध्ये नोंदण्याकरता ' तुमचे नाव काय ? ' म्हणून एका सुधारकाला स्वाभाविकपणे विचारले. परंतु या व्हॉलंटियर कारकुनाच्या दुर्दैवाने तो होता गरम सुधारक ! त्याने रागाने त्याच्या पुढील दौत उचलून त्या व्हॉलंटियरच्या अंगावर मारली आणि म्हणाला :—You fool, do you insult me ? I am not Narsoo ! अशी स्थिति झाल्यामुळे सुधारकाची नावे नोंदण्याचे काम कोणी पतकरीना ! नरसू हे सगळे प्रकार पाहत होता, पण त्याने धीर सोडला नाही. आपल्या स्नेह्याने वाटण्याकरिता आपल्याविरुद्ध हस्तपत्रके पाठविली आहेत ही कुणकूण नरसूच्या कानावर आली होती. ती पत्रके सेक्रेटरीपासून घेऊन नरसूने स्वतः वाटली. त्यामुळे हाच तो इसम असेल असे कोणाच्या स्वप्नातही आले नाही. शिवाय ती पत्रके वाटतानाही त्यातील मजकुराबद्दल व नरसूबद्दल काही निंदास्पद उल्लेख करून शेवटी नरसू प्रत्येक सुधारकाला किंचित् हसून म्हणत असे की, I hope you are not Narsoo, त्यामुळे तर त्याच्यावरचा संशय सर्वथैव उडाला. शिवाय नरसूने ' नानासाहेब ' असे आपले

नाव लाविले असल्यामुळे याच्या नावावरूनही त्याला ओळखता येण्याला काही मार्ग नव्हता. ह्या कारणाने नरसू स्वतः सुरक्षित राहिला परंतु ह्या त्याच्या युक्तीमुळे हिंदुस्थानातील बाकीचे सगळे सुधारक धोक्यात येऊन पडले. आपल्याला कोणी नरसू म्हणेल की काय, ही भीति सगळ्याना उत्पन्न झाली. आपण नरसू आहो, असा कोणाला संशय येऊ नये, म्हणून कित्येकानी आपले नाव भिंतीवरील जाहिरातीतल्या एवढया मोठया अक्षरानी लिहून ते आपल्या कपाळावर, पाठीवर, पोटावर किंवा हातावर चिकटविले! कोणी आपल्यापाशी नरसूचा मुद्देमाल सापडू नये म्हणून आपल्या खिशातील भर-लेल्या बाटल्या दूर फेकून दिल्या! नरसू कोण हे पकडण्याकरिता कोणी कुचाळ लोकानी गुप्त पहारा ठेविला असेल या भीतीने कोणी सुधारक मधल्या सुट्टीत उपाहारस्थानाकडेदेखील गेले नाहीत! कित्येक नेहमी विजार घालणारेही आपल्याला कोणी नरसू म्हणेल या भीतीने धोतरे नेसून आणि गंध लावून आले! तरी पण असल्या उपायानी 'नरसू कोण?' या जिज्ञासेचे निराकरण होईना, व 'नरसू कोण?' याबद्दलची ही जिज्ञासा हळूहळू फारच बळावली. कित्येक विषयावर चांगली विचारयुक्त भाषणे करण्याकरिता दोन दोन महिने आधी ठरवून ठेवलेले वक्ते आपल्याला कोणी कदाचित नरसू म्हणेल या भीतीने पुढे धजेतना. त्यामुळे ठराव तयार असून वक्ते नाहीत अशी स्थिति झाली एक वक्ता धैर्य धरून जेमतेम पुढे आला, तो हाच नरसू आहे अशी जिकडे तिकडे ओरड होऊन अखेरीस त्या बापड्याला मागे जावे लागले. असा हा विलक्षण बडावा सामाजिक परिषदेच्या मंडपा-मध्ये बराच वेळ चालला. तो शांत करण्याकरिता पुष्कळानी पुष्कळ उपाय योजिले. परंतु काही उपयोग झाला नाही. अखेरीस अध्यक्षाच्या जवळ बसलेले एक वृद्ध गृहस्थ उठून म्हणाले,— 'मित्रहो, नरसू कोण या प्रश्नाने आपली मने इतकी क्षुब्ध झालेली पाहून मला फार वाईट वाटते. नरसू कोण म्हणून कोणी कोणाला विचारावयाचे? आणि तो आपल्याबाहेर आपल्याला दुसरीकडे कोठे सापडणार आहे? वास्तविक पाहता थोड्याबहुत प्रमाणाने आपण सगळेच नरसू आहो, हे कोणाच्याही प्रत्ययाला येईल. असे असताना नरसू कोण म्हणून आपण दुसऱ्याना काय म्हणून विचारावे! काही अशी आपली अशी स्थिति आहे खरी, व म्हणून हिंदुसमाजातील बाकीची स्थिति सुधारण्याच्या आधी

आपण आपली ही स्थिति सुधारली पाहिजे.' हे भाषण ऐकून सर्वांना त्यातील सत्यता भासून जिकडे तिकडे शातता झाली व सभेचे काम पुढे सुरळीत चालू झाले. व जेथें सगळेच नरसू जमले होते तेथें आमचा चरित्रनायक नरसू उडदातील काळ्या खड्याप्रमाणे कोणालाही ओळखता न येता त्याची एका मोठ्या प्रमुख सुधारकामध्ये लवकरच गणना झाली व त्याच्या प्रातात जेव्हा सामाजिक परिषद् येईल तेव्हा तो परिषदेचा अध्यक्ष आणि सरकारपुढे जेव्हा अबकारी खात्याचा प्रश्न येईल तेव्हा तो लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलचा मेंबरही कदाचित् होण्याचा संभव आहे.

आनंदाची खबर! तिबेट आपल्यासारखें होत आहे! : : १९

आजकाल अत्यत आनदाची गोष्ट ही आहे की, आपल्या परमकृपाळु, भाग्यशाली, आणि दयावत सरकारची कृपादृष्टि तिबेट देशाकडे वळली आहे. आपले सरकार आपला वरदहस्त तिबेटच्या मस्तकावर ठेवणार ही बातमी ऐकून ज्याच्या लहानशा अतःकरणामध्येही आनदाचे उपसागर, सागर आणि महासागर उत्पन्न होणार नाहीत, असा हतभाग्य प्राणी ह्या हिंदुस्थानांत तरी कोणी आढळणार नाही. केवढा हा सुदिन! केवढी ही कृपा! हिंदुस्थानचा केवढा हा भाग्योदयाचा दिवस अगदी निकट येऊन ठेपला आहे! हिंदुस्थानचा वैदिकधर्म आणि तिबेटचा बौद्धधर्म याच्यामध्ये २५०० वर्षांनी सख्य होणार! आणि ह्या सत्कृत्याचे श्रेय इंग्लिश लोकाना! धन्य ते इंग्रजी महात्मे, की जे हिंदुस्थानावर आणि तिबेटावर असल्या उपकाराचा पाऊस पाडण्याला प्रवृत्त होत आहेत! हिंदुस्थानातील शंकराचार्य आणि तिबेटांतील लामा हे पवित्र ख्रिस्तीधर्माच्या देखरेखीखालीं एकमेकाच्या गळ्याला मिठ्या मारण्याला

उद्युक्त होणार ही केवढी प्रशंसनीय गोष्ट आहे ! सिमला आणि लासा हे इतके जवळ असून त्यांचे इतके दिवस मुखावलोकनसुद्धां होत नसे, पण आता त्या दोन ठिकाणामध्ये बंधुप्रेम किती तरी वाढणार !

हिंदुस्थानातील लोकाचा आजपर्यंत मुख्य तोटा होत होता तो हा की, त्याना तिबेटात जाण्याची परवानगी नसल्यामुळे त्याचा व्यापार कुंठित होऊन त्याना उपाशी मरण्याची पाळी आली होती. हिंदुस्थानातील व्यापाराला हिमालयापर्वत ओलाडून जाण्याची लामाने मनाई केलेली असल्यामुळे १८९५ सालापासून १९०२ सालापर्यंत हिंदुस्थानात अगदी कमीत कमी तरी चारपाच दुष्काळ पडले. हिंदुस्थानातील नेटिव लोकाचा प्रचड व्यापार उत्तरेकडच्या बाजूने कोंडून राहिल्यामुळे सगळे कुणबी शेतकीवरच घसरले. पण व्यापाराच्या मदतीवाचून नुसत्या शेतकीने कोटयवधि कुणब्यांचा कोठे निभाव लागतो ! सर्व हिंदुस्थानातील कुणबी शेतकऱ्याच्या व्यापाराचा कोंडमारा झाल्याबरोबर पावसाने डोळे वटारले, आकाशातून जमिनीवर पाण्याचा एक थेंबसुद्धा उतरेनासा झाला, नद्याचे आणि कालव्याचे पाणी आटून गेले, विहिरीवर मोटा चालेनाशा झाल्या, आणि शेतकऱ्याचे प्राण डोळ्यात आले. एकामागून एक भयकर दुष्काळ पडू लागले. गव्हर्नर साहेबाच्या आणि लाटसाहेबाच्या तारांबळी उडू लागल्या. रिलीफ कामे काढता काढता परोपकारी साहेबाच्या नाकी नव आले. तरीदेखील काही काही दुष्काळात दहादहा लाख माणसे मेली. दोन पायांची माणसे जर इतकी मेली तर चार पायाची किती मेली असतील, याची कल्पनाही करणे कठीण आहे. इतका सगळा अनर्थ तिबेटामुळे हिंदुस्थानावर ओढवला ! अशा स्थितीत हिंदुस्थानातील व्यापाराला उत्तरेकडील वाट बद झाल्यामुळे सरकार तरी काय करणार ? पण सुदैवाने तिबेटची वाट मोकळी होण्याचे दिवस आता जवळ येत चालले आहेत. तसे एकदा झाले म्हणजे हिंदुस्थानातील व्यापार किती तरी वाढेल ! हिंदुस्थानातील किती तरी चहा आणि दुसरें विलायती सामान तिबेटात जाईल ! आणि सध्याच हिमालयाच्या डोक्यावर आगगाडीची माळा गुंफली जाण्याचा सभव नसल्यामुळे हे विलायती मालाचे बोजे तिबेटात कोण वाहून नेणार ? हिंदुस्थानातील कुली लोकांनो, तुमचे भाग्य लवकरच किती उदयाला येणार आहे, याची तुम्हांला कल्पना नाही. पण त्याची तुम्हांला कल्पना आली तर तुम्ही पेढेच वांटले पाहिजेत. तिबेटा-

मध्ये माल जरी विलायतेतील किंवा हिंदुस्थानातील गोऱ्या लोकांनी तयार केले-लाच खपला, तरी आयात आणि निर्गत मालाच्या किंमतीचे आकडे आपल्या हिंदुस्थानच्या रिपोर्टामध्ये फुगलेले दिसतील, ही आपल्या देशातील उद्योग-धद्याच्या आणि व्यापाराच्या अभिवृद्धीची सूचक आणि ढळढळीत गोष्ट आपण हिंदुस्थानातील लोकांनी कधीही विसरता कामा नये.

इंग्रजांनी तिबेट जिंकल्यापासून आपल्याला याहीपेक्षा जास्त फायदा व्हावयाचा आहे. आपल्या देशात हल्ली वाजवीपेक्षा फाजील ग्रॅज्युएट्स झालेले आहेत. तीस कोटि लोकसंख्येच्या देशात सुमारे तीसपस्तीस ग्रॅज्युएट्स असावेत, अगदी डोक्यावरून पाणी गेले तर तीन चारशे असावेत, म्हणजे अगदी कमाल ! पण आपल्या देशाच्या दुर्दैवाने आणि इंग्रज सरकारच्याही दुर्दैवाने ही संख्या तीसचाळीस हजाराच्या जवळ आलेली आहे. काय ही भयंकर वाढ ! जिंकलेल्या देशात इतके सुशिक्षित लोक कशाला पाहिजेत ! हिंदुस्थान हा काय इंग्लंड देश आहे की काय, की जेथे पाहिजे तितके ग्रॅज्युएट्स होऊ द्यावे ! ही तीस-चाळीस हजार सापाची पिले सर्व हिंदुस्थानभर आपल्या बिळातून आणि त्याच्या आसपास सरपटताना पाहून आपल्या उदात्त कर्झनसाहेबाचे उदार अंत:करण दडपून जाऊन सरकारला युनिव्हर्सिटी बिल पुढे आणावे लागले आहे. शिक्षण, युनिव्हर्सिटीज, कॉलेजे, ग्रॅज्युएट्स वगैरे गोष्टींबद्दल आपले मत आणि सरकारचे मत याच्यात पुष्कळ फरक आहे. या गोष्टींबद्दलचे खरे मत असे की, शिक्षण हे एक कर्तव्यकर्म आहे, असे कित्येक मूर्ख लोक समजतात. परंतु वास्तविक जिंकलेल्या देशात शिक्षण हा एक व्यापार आहे. आणि इतर देवघेवी व्यापाराला जसे सरकारने शिक्के मारलेले निरनिराळ्या प्रकारचे नाणे लागते, त्याप्रमाणे ह्या शिक्षणाच्या व्यापारामध्ये सरकारने शिक्के मारलेली निरनिराळ्या प्रकारची नाणी लागतात. व्यवहारात व सरकारदरबारात ह्या शिक्के मारलेल्या निरनिराळ्या प्रकारच्या नाण्याचा उपयोग लागतो. जसे देवघेवीच्या व्यापारात पैसे वगैरे खुर्दाचे नाणे, त्याप्रमाणे शिक्षणाच्या व्यापारात मॅट्रिक, यू. एस्. एफ्., सेकंड ग्रेड पब्लिक सर्व्हिस, थर्ड ग्रेड पब्लिक सर्व्हिस, वगैरे खुर्दाची नाणी होत. परंतु खुर्दातील पैसे झाले तरी सगळेच पैसे सगळीकडे चालतात असे नाही, त्याप्रमाणे हे शिक्षणाच्या व्यापारातील पैसेही सगळेच सगळीकडे चालत नाहीत. मॅट्रिकचे पैसे सरकारी कचेऱ्यातून मुळीच चालत नाहीत. तेथे फक्त

यू. एस्. एफ्. वगैरे जातीचाच खुर्दा घेतला जातो. शिक्षणाच्या व्यापारात ह्या खुर्द्याच्या वरचेही चवल्या, पावल्या, अधेल्या, रुपये वगैरेंचे नाणे पाडण्यात आलेले आहे. मेडिसिन, इंजिनियरिंग, आर्ट्स वगैरे फॅकल्टीमधील अंडर ग्रॅज्युएट्स हे त्याच्या त्याच्या वर्षाच्या मानाने चवल्या, पावल्या, अधेल्या वगैरे नाणी होत. आणि ग्रॅजुएट म्हणजे बरोबर सोळा आण्याचे रुपयाचे खणखणीत नाणे होय. परतु त्यात कित्येक बद वाजणारे, काही कथलाचे, काही ताब्याच्या पैशावर पारा चढविलेले, काही भोके पाडून निरुपयोगी झालेले, काही काट झिजलेले आणि काही तर निवळ खोटे असे असतात. परतु देवघेवीच्या व्यापारातील नाणे आणि शिक्षणाच्या व्यापारातील नाणे ह्याच्यामधील साम्य येथेच सपत नाही. ते साम्य आणखीही एका गोष्टीमध्ये दृष्टोत्पत्तीस येते. सरकारने ह्या दोन्ही प्रकारच्या व्यापारासाठी आपल्या टाकसाळा सुरू केलेल्या आहेत. पण आपण असा विचार केला पाहिजे की, देवघेवीच्या व्यापाराच्या नाण्यावर शिक्के मारणाऱ्या टाकसाळा सरकार नेहमी उघड्या ठेविते काय? त्याच्यासबधाने सरकारचे काय धोरण आहे? देवघेवीच्या व्यापाराला जितक्या नाण्याची आवश्यकता आहे, तितके नाणे पाडून झाले म्हणजे सरकार आपल्या टाकसाळा अलीकडे बद करते. उगीच चादी या तुकड्यावर शिक्के मारून करावयाचे आहे काय! जरूरीपुरत्या तुकड्यावर शिक्के मारून बाकी चादीचे गोळे सरकार जसेच्या तसे ठेविते. आणि तेच धोरण सरकारने या शिक्षणाच्या व्यापाराच्या बाबतीतही का स्वीकारू नये! देशातील विद्येच्या गरजेच्या मानाने काही तुकड्यावर शिक्के मारून बाकीचे गोळे जसेच्या तसेच कायम ठेवून आपली शिक्षणाची टाकसाळ सरकारने काही दिवस बद ठेवली तर त्यात काही गैर होत आहे असे नाही. देशाला पाहिजे त्या बेताने ग्रॅज्युएटावर शिक्के मारून त्याचे चलनी नाणे पाडून दिल्यानतर दुसऱ्या टाकसाळीप्रमाणे ही टाकसाळही का बद राहू नये? वास्तविक बद न ठेवण्याला काही एक कारण नाही. परतु स्वतत्र देशातून शिक्षण हा व्यापार म्हणून कोणी समजत नाहीत. ते सरकारचे एक कर्तव्यकर्म मानले जाते. त्यामुळे तिकडे शिक्षणाच्या टाकसाळा नेहमी उघड्या असतात. ही बातमी हिंदुस्थानातील लोकाना कर्णोपकर्णी कळली असल्यामुळे येथील टाकसाळा कांही मुदतीपर्यंत अजीबात बद करणे हिंदुस्थानांतील लोकाच्या मुवेतीखातर सरकारला

इष्ट वाटत नाही. म्हणून ग्रॅजुएटाची चलनी नाणी पाडणाऱ्या टाकसाळा अजीबात बद न ठेवता त्यातून जितकी थोडी नाणी बाहेर पडतील, तितकी पडू देण्याचा सरकारने हल्ली अत्यत स्तुत्य प्रयत्न चालविलेला आहे. ही टाकसाळ काही दिवस अजीबात बद ठेवण्याचा सरकारला प्रत्येक हक्क आहे हे उघड आहे. असे असूनही आपले दयाळु सरकार एखाद्या जबरदस्त राजाप्रमाणे त्या टाकसाळा काही दिवस अजीबात बद न ठेविता थोडथोड्या चालू ठेवीत आहे, याबद्दल सगळ्या हिंदुस्थानाने त्याना एक मोल्याच्या करड्यांत मानपत्र दिले पाहिजे ! तसेच त्या टाकसाळी बद ठेविल्या आहेत असे तर कोणाला वाटू नये, आणि त्याच्यातून चलनी नाणीही कधी फारशी बाहेर पडू नयेत, हे दुकसबी बिकट काम कसे करता येईल, याबद्दल सल्ला घेण्याकरिता आपल्यातील असल्या कामात निपुण, विद्वान्, सुसस्कृत आणि अनेक देशातील उपपदानी विभूषित अशा डॉ० भाडारकरासारख्या सद्गृहस्थाना सरकार बहुमानपुरस्सर हिमालय पर्वतावर पाचारण करीत आहे ही गोष्टदेखील या प्रकरणामध्ये इतकी अनुरूप आहे की, या कामी सरकारचे जास्त अभिनदन करावे, किंवा डॉ० भाडारकराचे करावे, ह्या प्रश्नासबधाने कोणीही बुचकळ्यात पडल्यावाचून राहणार नाही. साराश, सध्या हे ग्रॅजु-एटाचे चलनी नाणे हिंदुस्थानात वाजवीपेक्षा फाजील झाले असल्यामुळे याचे काय करावे, याबद्दल सरकारला मोठी काळजी पडली आहे, व सरकार चाकरी देत नाही तर आता आपण आपले पोट कसे भरावे अशी ग्रॅजुएटांनाही काळजी पडली आहे, अशा स्थितीत जर सुदैवाने तिबेटचा दरवाजा एकदम उघडला तर आपली किती तरी सोय होणार आहे ! मग आपल्यातील चलनी नाण्याना मध्यान्हकाळची फारशी पचाईत मुळीच पडणार नाही व या चलनी नाण्याचा तिबेटात खप होऊ लागला व त्यामुळे त्याना हिंदुस्थानात असतोष वाढविण्याला फुरसत नाही अशी सरकारची खात्री झाली म्हणजे सरकार कदाचित् आपले युनिव्हर्सिटी बिल ना. प्रो. गोखले याच्या जोरदार भाषणावांचूनही माघारे घेऊन फिरून आपली चलणी नाण्याची गिरणी रोज चौदा तास चालविण्याला सुरवात करील ! आपल्या देशातील लोकाना मग तिबेटामध्ये फारच विपुल जागा सापडेल. आता एवढे खरे आहे की, आपल्याबरोबर काही इग्लिश लोकही तिबेटामध्ये येतील. परतु तिबेटी आणि

हिंदुस्थानी मिळून इतके काळे लोक जेथे जमणार, तेथे त्याचा बदोबस्त ठेवण्याकरिता काही तरी गोरे लोक अगदी अवश्य पाहिजेतच. जर गोरे लोक तिबेटामध्ये आले नाहीत, तर मग तेथे न्याय कोण करील? तेथील सपत्ति कोण वाढवील? तेथे शिक्षण कोण देईल? तेथे पाश्चिमात्य सुधारणा कोण प्रसृत करील? तेथे व्यापार कोण फैलावील? आणि तेथील पैसे विलायतेस कोण पोहोचते करील? परतु नुसते साधे गोरे लोकच येऊन उपयोगी नाहीत. त्याच्याबरोबर गोरे मिशनरीही आले पाहिजेत. कारण नुसते साधे गोरे लोक येऊन त्याच्या परिश्रमाने तिबेट धुऊन साफ होऊन काही वर्षानी तेथे दुष्काळ पडू लागले म्हणजे मग तिबेटी लोकाचे कसे होणार? मिशनरी लोक नसले तर अशा प्रसगी त्याना बाटवील कोण? काही थोडेसे पचवीसतीस हजार गोरे सोजीर, आणि शिवाय गोरे डॉक्टर, इजिनीअर, कलेक्टर, जज्ज, अकौन्टट, पोलीस कमिशनर्स, पोलिटिकल एजटूस, हेडमास्तर, प्लेग, नर्सेस वगैरे जातीपैकी प्रत्येकी निदान पाचपाचशे इतके युरोपियन असले म्हणजे तिबेटामध्ये उगीच जास्त गोऱ्या लोकाची भरती करण्याचे काही कारण नाही. अगदी जेवढे अवश्यच पाहिजे असतील, तेवढेच युरोपियन तिबेट जिंकल्यावर तेथे पाठविले जातील, त्याच्यापेक्षा जास्त पाठविले जाणार नाहीत, याबद्दल आपण इग्रजाच्या न्यायी आणि निर्लोभी स्वभावावर पूर्ण विश्वास टाकण्यास काही एक हरकत नाही. कारण, कर्झनसाहेबानी इराणच्या आखातांत नुकतेच बोलून दाखविले आहे, त्याप्रमाणे इग्रज लोक जेव्हा एखादा देश आपल्या सरक्षणाखाली किंवा ताब्याखाली घेतात तेव्हा तेथील लोकाचे स्वातत्र्य हिरावून घ्यावे आणि घरेदारे धुऊन अणि त्याच्या तोडाला पाने पुसून आपणच सगळा मलिदा खावा, अशी त्याची बिलकुल इच्छा नसते. दोघाच्यामध्ये स्नेहभाव वाढवला व आपल्या हातून जर दुसऱ्या देशाचे कांही सरक्षण आणि कल्याण साधत असले तर ते साधावे, एवढाच त्या कोवळ्या अतःकरणामध्ये हेतु असतो. तेव्हा हा त्याचा हेतु लक्षात घेतला असता तिबेटच्या कुरणावर जरूरीपेक्षा जास्त गोरे लोक चरावयाला सोडले जातील अशी शका बाळगिण्याचे मुळीच कारण नाही. व गोऱ्या लोकांच्या मानाने आपल्या काळ्या लोकाचाच तिबेटामध्ये जास्त समावेश होईल, ही गोष्ट निःसशय आहे. आता कोणी कुत्सित लोक अशी शका काढतील की, गोरे लोक थोडे असले तरी

त्याच्या पगाराची बेरीज लाखो नेटिव लोकाच्या एकदर प्राप्तीपेक्षा किती तरी पटीने जास्त होईल. परतु जास्त लोक कोणाचे लागतील इकडे आपण पाहिले पाहिजे, व अशा दृष्टीने पाहिले असता इग्रजानी तिबेट घेतल्यापासून हिंदुस्थानाचाच जास्त फायदा आहे हे निखालस होय.

परतु आपला सगळ्यात मोठा फायदा म्हटला म्हणजे कॉंग्रेससबधाचा होय. दुर्दैवाने यदाच्या डिसेंबरमध्ये तिबेटचे प्रतिनिधि मद्रासच्या कॉंग्रेसला येऊ शकणार नाहीत ही गोष्ट खरी आहे, परतु पुढल्या वर्षाच्या कॉंग्रेसला बनारस मुक्कामी येण्याबद्दल एक कुकुमपत्रिका यदाच्या कॉंग्रेसने आगाऊ पाठवून ठेविली, तर फारसे वावगे होणार आहे असे नाही तिबेट जर आपल्या कॉंग्रेसला येऊन मिळेल, तर आपल्या कॉंग्रेसचे वजन वाढल्यावाचून कधीही राहावयाचे नाही. व आता कॉंग्रेसचा निरुपयोगीपणा पाहून कॉंग्रेसला हिंदुस्थानांतील कोणत्याही प्रातातील लोक अलीकडे ज्या अर्थी बोलवीतनासे झालेले आहेत, त्या अर्थी तिबेटासारखे कॉंग्रेसच्या भपक्याला भुलून जाण्याला आपल्याला नवीन प्रात मिळतील तर कॉंग्रेसच्या अशा आपत्काळी तिला परमेश्वरच पावला असे म्हणण्यास हरकत नाही. व सगळ्या गोष्टी सुरळीत जुळून आल्या तर पाचसात वर्षांच्या आतच खुद्द तिबेटमध्ये, लामाच्या राजधानीत, लासा शहरातही आपल्याला कॉंग्रेसची बैठक भरविण्याला अडचण पडणार नाही! कॉंग्रेसच्या योगाने आपले इतर प्रातातील लोकाशी असेच दळण आणि वळण वाढत गेले पाहिजे. ब्रह्मदेशाशी वळण पडल्यामुळे तिकडे आपले दळण जास्त वाढत चाललेच आहे व कॉंग्रेसला जर तिबेट देशापुढेही आपले दळण असेच घालता आले, तर मग आपल्या देशाच्या राजकीय उन्नतीला पारावरच नाही, असे म्हटले पाहिजे. हे कॉंग्रेसचे दळण दिवसेदिवस जास्त जास्त वाढत जाणार असा पुष्कळ रग दिसत आहे. कारण, अलीकडे आपले सरकार कॉंग्रेसचे सर्व म्हणणे एकामागून एक मान्य करीत चालले आहे. कॉंग्रेसला सरकारात फार मान मिळत आहे! आणि कॉंग्रेसचा कोणताही ठराव सरकार खाली पडू देत नाही. कॉंग्रेसमधील वक्त्याने गर्जना करण्याचा अवकाश, सरकार लागलेच त्याप्रमाणे करावयाला! याचे अगदी ताजे उदाहरण कोणाला पाहिजे असेल तर ते हे आहे की, वायव्येकडील सरहद्दीवरील लढाया बद कराव्या व तिकडील पुढे पुढे सरत जाण्याचे धोरण सरकारने तहकूब करावे, असे कॉंग्रेसने मधून

मधून ठराव केले होते, ते शिरसामान्य करून हिंदुस्थान सरकारने यदा वायव्य दिशेकडील लढाईचे आणि त्या दिशेने पुढे सरकण्याचे नाव अगदी सोडून दिले आहे ! हल्ली हिंदुस्थान सरकार सरहद्दीवर लढाई सुरू करीत आहे व आपले घोडे हळूहळू पुढे ढकलीत जाण्याचे धोरण चालू करीत आहे हे खरे, परतु ते तिबेटच्या बाजूला ! आणि तिबेट हे हिंदुस्थानच्या वायव्य दिशेला आहे, असे कॉंग्रेसच्या एकाही ठराव पास करणाऱ्या पुढाऱ्याला म्हणता यावयाचे नाही ! वायव्येकडील सरहद्दीकडे जाऊ नका, असे कॉंग्रेस म्हणते आहेना ? तर तिकडे जावयाचेच नाही, अशा बारकाईने आणि कसोशीने सरकार कॉंग्रेसचे म्हणणे ऐकत आहे ! आणि हा कॉंग्रेसने मिळविलेला विजय काही लहान-महान आहे असे नव्हे ! ह्या विजयाबद्दल प्रत्येक इलाख्यातील कॉंग्रेसच्या पुढाऱ्यानी आणि लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलच्या सभासदांनी आपआपली पाठ थोपटून घेण्याला काही एक हरकत नाही. कॉंग्रेसच्या म्हणण्याला या तिबेटाच्या मोहिमेत सरकारने दुसऱ्याही एका रीतीने मान दिलेला आहे. सौडनमध्ये लढाई झाली, दक्षिण आफ्रिकेत लढाई झाली, तसेच सोमालीलॅंडमध्ये लढाई चालली आहे, पण या परदेशातील लढायाशी हिंदुस्थानचा काही एक सबध नसल्यामुळे या लढायाचा खर्च हिंदुस्थानावर बसविणे गैर आहे, असे कॉंग्रेसचे एक म्हणणे होते. हे म्हणणेही सरकारला शिरसामान्य झाले आहे असे दिसते. कारण, हिंदुस्थानातील सैन्य घेऊन परदेशातील लढाया लढण्याचे सोडून देऊन सरकारने हिंदुस्थानातील सैन्याच्या साहाय्याने आता तिबेटाशी लढण्याला सुरवात केली आहे. व आता या तिबेटाच्या बाबतीत तरी ही लढाई हिंदुस्थानशी ज्याचा सबध नाही अशा परकीय देशामध्ये लढली जात आहे, असा आक्षेप कॉंग्रेसच्या अतिशय बोलक्या पुढाऱ्यालाही घेता येऊ नये, अशी सरकारने कॉंग्रेसच्या मताला मान देऊन खबरदारी घेतली आहे. ही गोष्ट प्रशसनीय नव्हे काय ? व कॉंग्रेसचे दिवसेदिवस जास्त वजन पडत चालले आहे हे यावरून स्पष्ट होत नाही काय ?

कॉंग्रेसला जसा सरकार दिवसेदिवस मान देत आहे, त्याचप्रमाणे आपली सामाजिक परिषदही दिवसेदिवस लोकादराला जास्त पात्र होत चालली आहे, ही मोठ्या आनदाची गोष्ट आहे. तेव्हा कॉंग्रेसप्रमाणे आपल्या सामाजिक परिषदेनेही तिबेटाकडे आपली थोडी कृपादृष्टि वळविली तर ती अस्थानी होईल

असं नाही. कॉंग्रेसच्या ठरावाचा सरकारदरबारमध्ये प्रवेश व्हावयाचा असतो, म्हणून त्यासाठी कायदेशीर रीतीने प्रतिनिधि निवडून येणे अवश्य असते. म्हणून कॉंग्रेसला यदाच तिबेटचे प्रतिनिधि बोलविता येत नाहीत. परंतु आपल्या सामाजिक परिषदेची तशी गोष्ट नाही. तिला कोणीही खपतात. तेव्हा निदान सामाजिक परिषदेला तरी तिबेटचे काही प्रतिनिधि येतील अशी तजवीज झाली, तर राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेचे, मद्रासच्या सोशल रिफॉर्म पार्टीचे, मुंबईच्या सेंट्रल रिफॉर्म असोसिएशनचे, मौजे पिंपळगाव बुद्रुक येथील ऑल इंडिया युनिफॉर्म रिफॉर्म पार्लमेंटचे वगैरे जे काम वर्षभर अव्याहत झपाट्याने चालले आहे, त्याच्यावर या तिबेटच्या कृतीने अगदी कळस बांधल्या-सारखे होईल! निदान तूर्त पुष्कळ सुधारकांच्या इच्छेप्रमाणे एवढे तरी झाले पाहिजे की, हिंदुस्थानात फारसा उपयोग नाही, अशा एखाद्या रिकाम-टेकड्या सुधारकाला तिबेट देशातील सामाजिक परिस्थितीची माहिती मिळ-वून आणण्याकरिता प्रतिनिधि पाठविण्यात यावा. बौद्धधर्मी लोकांच्या देशात आपला मनुष्य तिकडील माहिती मिळविण्यासाठी इकडून पाठवावयाचा, तर तो पवित्र असावा, आपल्याबद्दलची त्या लोकांना फार उच्च कल्पना असेल तिचा भंग न झाला पाहिजे, तेव्हा असा दारू वगैरे न पिणारा सुधारक कोण मिळेल, अशी विवंचना करीत बसण्याचे काही कारण नाही. कां की त्याला हिमालयासारख्या थंडीच्या आणि बर्फाच्या प्रदेशामधून जावे लागणार आहे, व तसल्या हवेत त्या पदार्थाची धार्मिक आवश्यकता असते, अशाबद्दल वाटेल तो युरोपियन पुरावा देऊ शकेल. ही गोष्ट ध्यानात धरली असता सर्व विवंचनेचे निरसन होणार आहे. त्या सुधारक बातमीदाराने तिबेटांत जाऊन तिकडे विधवा मिळतील किंवा नाही, मिळाल्यास त्या आपल्या पातिव्रत्याचा वेदोक्त आणि शास्त्रोक्त भंग करण्याला तयार होतील किंवा नाही. तिकडील लोक भर समाजा-मध्ये उघड रीतीने दारू पिण्याचा आपला दुराग्रह सोडून देतील किंवा नाही, ते आपल्या बायकांना इंग्रजी शिकवितील किंवा नाही, वगैरे अनेक माहितीबद्दलचे तक्ते भरून पाठविले आणि ते सेंट्रल रिफॉर्म असोसिएशनच्या दरबारामध्ये येऊन दाखल झाले, म्हणजे मग त्या मानाने तिबेटातील धर्म बुडविण्याकरिता आणि सबगोलंकार करण्याकरिता सामाजिक परिषदेने तिकडे कशी काय मोहीम सुरू करावी, याबद्दल जनरल सेक्रेटरी, असिस्टंट सेक्रेटरी,

अडर सेक्रेटरी, होम सेक्रेटरी, फॉरेन सेक्रेटरी, वुइडोरीमॅरेज सेक्रेटरी, पियानो सेक्रेटरी वगैरे जे सामाजिक परिपदेचे बिनकामाचे अनेक सेक्रेटरी असतील, त्याना निर्णय करण्याला ठीक पडेल.

परतु तूर्त कॉंग्रेस आणि कॉन्फरन्स यानी प्रथमतः एक गोष्ट अगत्य केली पाहिजे. हिंदुस्थानला हा जो तिबेटचा अपूर्व लाभ मिळण्याचा सुयोग आलेला आहे, ह्या सगळ्याचे श्रेय बऱ्याच अंशी नेपाळच्या महाराजाकडे आहे, या गोष्टीकडे कोणाचेही दुर्लक्ष होता कामा नये. नेपाळ सरकारने या कामी जे अलौकिक मानसिक धैर्य दाखविले आहे त्याबद्दल त्याचे जितके कौतुक करावे तितके थोडे आहे ह्या स्तुत्य प्रयत्नाने नेपाळचे महाराज नुसत्या तिबेटलाच हिंदुस्थानाशी सामील करीत नसून आपल्या स्वतःचाही इतके दिवस अलग असलेला मुलूख हिंदुस्थानाला आणून चिकटवीत आहेत. केवढी ही स्वार्थनिरपेक्षता ! नेपाळी राजपुरुषाचे हे अचाट नीतिधैर्य पाहून त्यानी बहुधा आपल्या इकडील सामाजिक परिपदाचे बरेच रिपोर्ट आणि सामाजिक पुढाऱ्याची बरीच चरित्रे काळजीपूर्वक रीतीने वाचली असली पाहिजेत असे दिसते ! ह्या कृत्याबद्दल त्याचे अभिनदन करण्याकरिता कॉंग्रेसमध्ये सगळ्यानी उभे राहून एक ठराव पास केला पाहिजे, व सामाजिक परिपदेने तर आपल्या धरसोडीच्या नैतिक धैर्याचा इतका दूरपर्यंत फैलाव झाला याबद्दल आनद प्रदर्शित करून एका डेप्युटेशनबरोबर नेपाळमध्ये सुवर्णवर्णांकित मानपत्र पाठविले तरी तो बहुमान सुद्धा नेपाळाला थोडाच होईल की काय, अशी भीति वाटणे साहजिक आहे.

जुनीं मढीं आणि नवीं अंतःकरणें : : २०

हिंदुस्थान देशाच्या सांप्रतच्या स्थितीकडे पाहिले असता हा देश जगाच्या इतिहासात इत.पर आपले डोके वर काढील अशी आशा करण्याला काही एक जागा नाही. इंग्लिश लोक आश्वासने देत आहेत, अशा दाखवीत आहेत, आणि हिंदुस्थानातील लोक अगदी ठार मरून जातील अशाबद्दलची काळजीही घेत आहेत. परंतु याच्या पलीकडे हिंदुस्थान देशासाठी जास्त काही करण्याची त्याची खरोखर इच्छा असेल असे काही दिसत नाही. व तशी इच्छा त्याना काय म्हणून असावी? इंग्लिश लोकाच्याबद्दल एवढी खात्री देता येईल की, ते आपल्याला हिंदुस्थानातून अजीबात नामशेष करणार नाहीत, किंवा होता होईल तोपर्यंत ते रशियाला हिंदुस्थान जिंकू देणार नाहीत. कारण ते फार शहाणे लोक आहेत. हिंदुस्थान देश हा प्रत्यही सोन्याचे अंडे विणारा हंसपक्षी आहे. हा हंसपक्षी पूर्वी कित्येक मुसलमान लोकाच्या हाती लागला होता. परंतु त्याच्या पोटातील सगळेच सोने आपल्याला एकदम मिळावे अशा अधाशीपणाच्या इच्छेने त्यानी तो पक्षी एकदम ठार करून टाकण्याच्या बेतात आणला होता. त्याच्या हातून तो घेऊन इंग्लिशानी त्याला आतापर्यंत जगविलेला आहे, व दररोज हे सोन्याचे अंडे घालण्याचा धर्म जोपर्यंत त्या पक्ष्याच्या अंगात आहे, तोपर्यंत इंग्लिश लोक त्याला कधीही ठार मारणार नाहीत. रशियाने हिंदुस्थानावर स्वारी केली तर इंग्लिश लोक त्याच्यापाशी लढतील, आणि दुःकाळाने हिंदुस्थानावर स्वारी केली तर हिंदुस्थानातील लोकाच्या शरीरातून त्याचे प्राण बाहेर न जाऊ देण्याला जितके पैसे लागतील तितके इंग्रज लोक हिंदुस्थानच्या तिजोरीतून खर्च करतील किंवा इतर सर्व राष्ट्रांतून वर्गणीने गोळा करतील. पण अशाने हिंदुस्थानचा काय निभाव लागणार? हिंदुस्थानातील लोकानी

दुष्काळ आला असता आपल्या शरीरातून आपले प्राण जाऊ देऊ नयेत आणि रशिया आला असता आपली गुलामगिरीची बिडी आपल्या पायातून तुटून जाऊ नये, एवढे झाले म्हणजे हिंदुस्थान कृतकृत्य झाले काय? एवढे झाल्याने कोणता समजस देश कृतकृत्य होणार आहे? कोणत्या देशाच्या खऱ्या अस्तित्वाला आणि जीवनाला एवढयाशा गोष्टी पुरेशा आहेत? अशा स्थितीत दुसरा कोणता देश संतुष्ट राहिला असता? याच्यापलीकडे काही जास्त सुख आहे, हे न दिसण्याइतका आंधळा कोणता देश आहे? दुष्काळ येऊन त्यातून प्राण वाचविण्यापेक्षा दुष्काळ नच येणारा देश अधिक भाग्यवान् नाही काय? हल्ली हिंदुस्थानाला जी स्थिति आहे, त्याच्या वरची सुखाची पायरी जर काही असली तर तिच्याकडे हिंदुस्थानचा ओढा जास्त जास्त लागल्यावाचून कधीही राहावयाचा नाही. इंग्लिश लोकांच्या एकंदर प्रयत्नांच्या दिशेचे धोरण पाहिले तर होता होईल तोपर्यंत हिंदुस्थानातील लोकांच्या मनापुढे त्यांच्या सर्व स्थिती-पेक्षा दुसऱ्या उच्च स्थितीची कल्पना येऊ द्यावयाची नाही. तुमची आहे हीच स्थिति चांगली आहे, याच्यापेक्षा जास्त चांगली स्थिति सध्या तुम्हाला शक्य नाही, सध्याच तुम्ही जास्त चांगल्या स्थितीची खटपट करू लागला तर ती मिळणार तर नाहीच, पण तुमची आहे तीही स्थिति नाहीशी होईल, तुम्हाला जास्त चांगल्या स्थितीसाठी निराळे प्रयत्न करावयाला पाहिजे आहेत कशाला? आम्हीच तुम्हाला हळूहळू चांगल्या स्थितीला नेऊन पोहोचवू, असल्या राजकीय मंत्रांनी इंग्लिश लोकांनी आपल्याला इतके भारून टाकले आहे की, त्यामुळे आपली नजर बंद होऊन इंग्लिश आणि त्यांची आश्वासने यांच्या पलीकडे आपल्याला जगामध्ये दुसरे काही दिसेनासेच झाले आहे.

परंतु इंग्लिशांचे हे प्रयत्न अशा रीतीने किती दिवस यशस्वी होणार? इंग्लिश लोकांना असे वाटत आहे काय, की हिंदुस्थानातील लोक जगाच्या अंतापर्यंत आपल्या असल्या भ्रामक युक्तिवादांनी असेच फसत राहणार? नाही, ही स्थिति फार दिवस टिकावयाची नाही. हिंदुस्थान हे एक राष्ट्र आहे; आणि आत्यंतिक राष्ट्रीय सुख हा त्या राष्ट्रावर उगवणारा एक प्रकारचा सूर्य आहे. तो सूर्य झाकून ठेवण्याबद्दल इंग्लिशांनी कितीही प्रयत्न केले, त्या सूर्याच्या आणि हिंदुस्थान देशाच्या दरम्यान त्यांनी कितीही पडदे धरले, तरी अखेरीस केव्हा ना केव्हा तरी तो सूर्य हिंदुस्थानावर प्रकाशमान झालाच पाहिजे! ढग हे कांही

वेळपर्यंत सूर्याला आच्छादित करू शकतील. परंतु ते सूर्यप्रकाशाला समूळ नाहीसा करू शकणार नाहीत. आपला हा नजरबंदीचा खेळ आपण फार दिवस चालवू आणि तो आत्यंतिक राष्ट्रीय सुखाचा सूर्य आपण अनंत वर्षेपर्यंत हिंदुस्थानापासून दडवून ठेवू, असे जर इंग्लिशांना वाटत असेल, तर तो त्यांचा भ्रम आहे. या अशक्य कामामध्ये आपल्याला यश येईल, अशी आपल्या मनाची समजूत करून घेण्यास इंग्लिशांपाशी काय कारणे आहेत, आणि त्या कारणांचे सृष्टिनियमाच्या दृष्टीने परीक्षण केले असतां ती किती डळमळीत आहेत, याबद्दल आपण थोडासा विचार करू.

इंग्लिशांनी हिंदुस्थान जिंकून आज दीडशे वर्षेपर्यंत आपल्या ताब्यांत ठेविले आहे ही गोष्ट खरी आहे. परंतु तेवढयावरून त्यांचा हा क्रम असाच पुढे चालू राहील असे मात्र कोणालाही म्हणतां यावयाचे नाही. मागच्या अनुभवावरून भावी स्थितीचे अनुमान करावयाचे अशी तर्कशास्त्राची पद्धत आहे खरी. परंतु त्या पद्धतीने केलेले अनुमान प्रस्तुत उदाहरणांत कधीही बरोबर ठरावयाचे नाही. जशी दीडशे वर्षांत हिंदुस्थानची स्थिति होती तशीच ती पुढेही दीडशे वर्षे, नव्हे दीड हजार वर्षेही, कायम राहिली पाहिजे, असलें वेडगळ अनुमान इंग्लिशांच्याबरोबर जर दुसरे कोणी करीत असतील, तर या पृथ्वीच्या पोटांत अनेक उद्भुत आणि अनुद्भूत सामर्थ्यांची गणना त्यांनी हिशोबांत धरली नाही असे म्हणावे लागते. हिंदुस्थानची स्थिति मागे जशी होती तशीच ती पुढे राहील व आम्ही ती तशीच कायम राखू, असे इंग्लिश लोकांनी म्हटले तर त्यांत आश्चर्य नाही. कारण, हिंदुस्थानासंबंधाने त्यांची दृष्टि अंध झालेली आहे. परंतु इतर लोकांना तसे वाटण्याचे कारण नाही. त्यांना हिंदुस्थान मागच्याप्रमाणे पुढेही राहील असे वाटण्याला काय कारण आहे? अजून सर्व प्रयत्न एकतर्फी चाललेले आहेत. इंग्लिशांनी हिंदुस्थान जिंकण्याला सुमारे दीडशे वर्षांच्यापूर्वीच प्रारंभ केला, व सुमारे पन्नास, फार झाले तर पाऊणशे वर्षांच्या पूर्वी त्यांचे हिंदुस्थान जिंकण्याचे काम साधारणपणे पुरे झाले. व तेव्हापासून आपण बळकाविलेलें हिंदुस्थान आपल्या हातांत राहावे, यासाठी त्यांचे प्रयत्न सुरू झाले आहेत. शंभर वर्षे जिंकणे आणि पन्नास वर्षे कायम राखण्याचे प्रयत्न करणे, हा हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश राज्याचा संक्षेपतः इतिहास होय. गेल्या व त्याच्या मागच्या शतकांत बहुतेक लोक अदूरदर्शी, आपसांत भांडणारे आणि

१२

तिऱ्हाइताला घरात घेणारे, असे होते हे खरे, व त्यामुळे क्लाइव्हसाहेबां-पासून तो एल्फिन्स्टनसाहेबापर्यंत इंग्लिशानी सुजाउद्दवल्याच्या मसनदीपासून तो पेशवाईच्या गादीपर्यंत धुमाकूळ घातला. आणि त्यामध्ये परतंत्र झालेले हिंदुस्थानातील लोक हातातील शस्त्रे खाली ठेवून इंग्लिश लोक काय करीत आहेत, आणि आपल्या हातून आपला फायदा होत नाही तर निदान त्याच्या हातून तरी आपला किती फायदा होतो, हे पाहत स्वस्थ बसले आहेत. ह्या लोकांपैकी पुष्कळ लोक इंग्लिशानी प्रथम दिलेल्या आश्वासनानी आणि गोड गोड शब्दानी फसले, यात शंका नाही. व त्या आश्वासनाच्या फसवणुकीचे परिणाम अजूनही कित्येकांच्या मनावर कायम आहेत. हिंदुस्थानातील लोकाचे लक्ष गुतवून ठेवण्यासाठी इंग्लिशानी त्याच्यापुढे कित्येक कागदी चित्रे मांडली. त्यातील प्रमुख म्हटली म्हणजे स्थानिक स्वराज्ये, म्युनिसिपालिटया, इलेक्टिव्ह फ्रॅंचाईस, नॉन्ऑफिशयल प्रेसिडेंट, युनिव्हर्सिटयामधील फेलोच्या आणि सिंडिकाच्या जागा आणि कायदेकौन्सिले व त्यातील लोकनियुक्त सभा-सदाच्या जागा, ऑनररी मॅजिस्ट्रेट, जे. पी. वगैरेच्या जागा, रावसाहेबा-पासून थेट सी. आय. ई. पर्यंतच्या पदव्या, भाषणस्वातंत्र्य, मुद्रण-स्वातंत्र्य, अर्ज केला असतां सर्व काही प्राप्त होते ह्या खोटया तत्त्वावर स्थापन केलेल्या सभा, कॉंग्रेसेस आणि परिषदा, इत्यादि होत. हीं सगळी सोंगे इंग्लि-शानीं आमच्यापुढे मांडली आहेत. व यातून तुमचा तरणोपाय आहे, असे ते आपल्याला सांगत आहेत. ते ऐकून आपल्यातील काही लोक ते म्हणणे खरे मानून त्या मृगजळाच्या मागे धावत सुटले होते, व अजूनही कित्येक धावतच आहेत. हिंदुस्थानची स्थिति आज आहे अशीच आम्ही पुढे राखू, असे अनु-मान करण्यात इंग्लिश लोकांची सर्व भिस्त काय ती याच जातीच्या लोकांवर आहे. पण हे लोक इंग्लिशाचे मनोरथ अखेरपर्यंत पल्ल्यास पोहोचवू शकणार नाहीत. हे थोडेसे सुशिक्षित व आपल्या पदव्याना चटावलेले लोक ज्याप्रमाणे नाचतील त्याप्रमाणेच हिंदुस्थानातील बाकीचे तीस कोटि लोक आपले वर्तन ठेवतील, अशा समजुतीवर इंग्लिशानी या लोकांना महत्त्व देऊन त्याच्या डोळ्यात धूळ फेकण्याला सुरवात केली आहे. पण खालच्या दर्जातील लोकांपैकी याना कोण विचारीत आहे ? इंग्लिशानी याना सुशिक्षित केलेले आहे. परंतु खालचे लोक याना शहाणे म्हणून समजत नाहींत. त्याना आपले विचार

इंग्रजीत बोलतां येत नाहीत, आणि साहेब इंग्रजीशिवाय दुसरी भाषा समजू इच्छीत नाहीत. म्हणून या लोकाना थोडेसे महत्त्व आलेले आहे व तेवढया-पुरते बाकीचे लोक याना हाती धरतात. पण याच्यापलीकडे समाजात त्याचे महत्त्व काय आहे? आणि हे लोक ज्या हक्काना आपले सर्वस्व म्हणून मानतात त्या निष्फळ हक्काची तरी बाकीच्या लोकांना काय किंमत आहे! जेथे म्युनिसि-पालिटीचेच कोणाला महत्त्व वाटत नाही तेथे नॉनऑफिशियल प्रेसिडेंट असला काय आणि ऑफिशियल प्रसिडेंट असला काय, त्याच्याशी लोकाना काय कर्तव्य आहे? जेथे निष्फळ कायदेकौन्सिले अत्यंत निरुपयोगी म्हणून वाटत आहेत, तेथे त्यात एखादा सभासद गेला किंवा सरकारने नेला, तो तेथे बसला किंवा उठून गेला, आणि चांगला बोलला किंवा वाईट बोलला, तरी त्याच्या-बद्दल इतर लोकाना काय? सामान्य लोक आपले खरे हित कशात आहे हे जास्त चागल्या रीतीने समजतात. तेव्हां अशा स्थितीत ज्यांना सामान्य लोकाचा पाठिंबा नाही असे कांही थोडेसे लोक पुढारी समजून, ते फसले म्हणजे हिंदु-स्थानातील सर्व लोक फसले, अशी आपल्या मनाची समजूत करून घेऊन, त्या थोडयाशा लोकावर इंग्लिशानी आपली भिस्त ठेविली असतां त्याची आशा कधीही शेवटास जाणार नाही.

आधी या लोकाच्या हातात बाकीच्या लोकाचीं मने आकळून धरण्याचे काहीं साधन नसते. आणि असे असूनही इंग्लिशानी त्याच्यावर भिस्त ठेविली, तरी त्यापासून काय निष्पन्न व्हावयाचे आहे? ही फसवणुकीची अमदानी किती दिवस चालेल.. हे पाश्चिमात्य सुधारणेचे हक्क लोकानी कधी मागितले नस-ताना इंग्लिशानी आपण होउनच त्याचे लक्ष खऱ्या मार्गाकडून दुसरीकडे लावण्यासाठी त्याच्यापुढे माडिले व त्यापासून आपल्याला खरा फायदा काही एक व्हावयाचा नाही, असा सर्व लोकाचा पक्का ग्रह झालेला आहे. आता कोणत्या तरी रीतीने इंग्लिशाचे मिंधे होऊन जे कोणी त्यांत पडलेले आहेत, ते मात्र त्या पाश्चिमात्य सुधारलेल्या हक्काविषयीचा आपला दुराग्रह कधीही सोडणार नाहीत. परतु असे झाले तरी विकारविलसिताचे नाटक असेच किती दिवस चालू शकणार आहे? आणि यापासून इंग्लिशाचा काय परिणाम लाग-णार आहे? हे लोक आता जुने होत चालले आहेत व त्याची स्थानिक स्वराज्यादिकासबधीची मतेही त्याच्याबरोबर म्हातारी होत चालली आहेत. ती

आता हळूहळू मरणाच्या वाटेला लागली आहेत. असली खोटी मते आणि त्या खोट्या मताप्रमाणे वागणारे खोटे लोक इत.पर लयाला जाणार! व या भ्रामक कल्पनाची पटले एकदा वितळून गेली म्हणजे हिंदुस्थानच्या आत्यंतिक राष्ट्रीय सुखाचा सूर्य हिंदुस्थानावर उगवण्याला मुळीच अवकाश लागणार नाही.

हिंदुस्थान देश इतके दिवस होता तसाच तो यापुढे राहणार नाही. तो तसाच राहील असे म्हणणारे लोक उत्क्रांतीचे आणि राज्यक्रांतीचे नियम जाणीत नाहीत असे म्हणावे लागते. हिंदुस्थानाला आशा करण्याला पुष्कळच जागा आहे. हल्ली बारकाईने पाहिल्यास पाहावे तिकडे नवीन प्रकारची नवी अंतःकरणे दृष्टीस पडतात. ज्याचे थोडेसे वर्णन प्रसंगवशात् वर करण्यात आले आहे तसल्या प्रकारची जुनी मढी हळूहळू एका पाठीमागून एक खाली पडत चालली आहेत. व त्याच्याबरोबर त्याच्या डोक्यातील खोट्या कल्पनाची मढीही नवीन जोरदार, खऱ्या, सामर्थ्यदायक आणि राष्ट्रोन्नतिकारक कल्पनाना जागा मोकळी करून देत आहेत. हिंवाळ्याचा शेवट आणि वसंतऋतूचा प्रारंभ याच्या संधिकालाची जी जागा त्या जागेवर उभे राहून सृष्टीकडे पाहिले असता मोठमोठाल्या जुन्या खोडाची वाळलेली पाने गळून पडत असतात, आणि धुक्याची पटले वातावरणात लीन होऊन जात असतात, व नवीन झाडाना नवीन पालवी फुटून प्रभातकाळच्या कोमल सूर्यकिरणानी सर्व वनश्री हसत असते, असे दृष्टीस पडते, किंवा रात्र संपण्याची आणि सूर्योदय होण्याची वेळ साधून सृष्टीकडे पाहिले असता निस्तेज झालेले नक्षत्रगण मावळून जात असतात आणि नवीन नवीन भूप्रदेश काळोखातून अस्तित्वात येत असतात, असे दिसते. तशा प्रकारचा देखावा हल्ली हिंदुस्थानात दृग्गोचर होत आहे. चोहोकडे जुन्या माणसाची आणि कल्पनाची जुनी मढी खाली पडत आहेत, आणि नवी अंत.करणे जागोजाग उद्भवत आहेत. ज्याच्यावर इंग्लिशाची भिस्त आहे ती हळूहळू हिंदुस्थानातून कमी होत चालली आहेत आणि ज्याच्यावर हिंदुस्थानच्या भावी उन्नतीची मदार, ती नवी अंतःकरणे दिवसेदिवस जास्त उत्पन्न होऊं लागली आहेत. इंग्लिशांचा पगार खाऊन पुष्ट झालेले, इंग्लिशाच्या शाब्दिक पदव्यांसाठी स्वदेशहिताची वाटेल तशी माती करणारे, इंग्लिशाच्या दिखाऊ सुधारणेने बाहेरून मात्र सुधारलेले आणि आतून तसेच राहिलेले, इंग्लिशांच्या खोट्या

कल्पनांनी प्रथमतः फसलेले आणि एकदा फसल्यावर त्या फसवणुकीमध्येंच पुरुषार्थ मानीत बसलेले, असले जुने लोक उत्तरोत्तर कमी होत चालले आहेत. या लोकाचा आणि त्यांनीं उचलून धरलेल्या खोटया मताचा जेव्हां हिंदुस्थानात पूर्णपणे बीमोड होईल, त्या वेळेला इग्लिशाच्या इमारतीचा पाया बराच डळमळू लागेल मग इग्लिश लोकापाशी आपल्या अवाढव्य सैन्या-पासूनच उत्पन्न होणारे काय सामर्थ्य राहील ते राहील, परतु अनुकूल लोक-मतापासून आणि सतुष्ट बहुजनसमाजापासून परकीय लोकाच्या सत्तेला जी कांही बळकटी असावयाची, ती मात्र कांही थोडया दिवसानी इग्लिशांपाशी मुळीच उरणार नाही. या जुन्या पथाची आजकाल अशी स्थिति आहे कीं, त्यात जे एकदा सापडलेले आहेत, तेवढेच लोक तेथे आहेत. मरणाने त्यातील सख्या दिवसेंदिवस कमी मात्र होत आहे. त्यात नवीन लोक येऊन ती सख्या कधीही वाढत नाही. पोटासाठी सरकारी चाकरीमध्ये शिरणारे कदाचित् यापुढेही पुष्कळ सापडतील. परतु त्याच्या मताच्या दृष्टीने विचार केला असता त्या जुन्या खोडाची मते आणि या नवीन अतःकरणाची मते याच्यात जमीन-अस्मानाचे अतर असलेले कोणालाही दिसून येईल. हल्ली जो जो मनुष्य जन्मास येत आहे, तो तो इग्लिशाच्या बाजूला जात नसून आपल्या हिंदुस्थान देशाच्या बाजूला वळत आहे. हल्ली जो जो मनुष्य बालपणाच्या अज्ञानातून तरुणपणाच्या सज्ञानावस्थेत प्रवेश करतो तो तो हिंदुस्थानांत इग्रजाचे राज्य यावच्चद्रदिवाकरौ कॉंग्रेसच्या योगाने टिकवितां येईल किंवा ब्रिटिश पार्लमेंट-मध्ये मेंदर होऊन टिकवितां येईल असल्या खुळसट प्रश्नांचा विचार करीत न बसता हिंदुस्थानचे खरे हित काय, ते कसे साधता येईल, आणि त्यासाठी मीं काय केले पाहिजे, या प्रश्नाकडे वळतो. हल्ली जो जो मनुष्य झोपेतून जागा होतो आणि डोळे उघडून पाहू लागतो तो तो ब्रिटिश साम्राज्याचा प्रश्न सोडून देऊन हिंदुस्थानच्या खऱ्या हिताकडे आपले तन, मन, धन अर्पण करतो. हा नवीन अतःकरणाचा पक्ष आतांपासून हळूहळू वाढू लागला आहे. यापुढे जे जे कोणी येणार ते सगळे याच पक्षाला मिळणार असल्यामुळें थोडयाच दिवसांत हा पक्ष इतका प्रबल होऊन जाईल कीं, त्याचा हात कोणाच्यानेही धरवणार नाहीं. हल्ली जी नवीन अतःकरणे कालेजातून शिकत आहेत आणि युनिव्हर्सिटयातून परीक्षा देत आहेत, हल्ली जी नवीन अतःकरणे

शाळातून अभ्यास करीत आहेत आणि घरी खेळ खेळत आहेत, हल्ली जी नवीन अंत:करणे बोबडी बोलत आहेत, अडखळत चालत आहेत, आणि जमिनीवर रागत आहे, हल्ली जी नवीन अंतःकरणे या जगात नुकतीच येऊन स्तनपान करीत आहेत आणि जी असंख्य नवीन अंतःकरणे अजून या जगात यावयाची आहेत, ती सगळी हिंदुस्थान देशाच्या बाजूला उभी राहणार, ती सगळी हिंदुस्थानचे हित चिंतणार, आणि ती सगळी आपल्या हिंदुस्थान देशाला जगातील श्रेष्ठ राष्ट्राच्या तोडीला आणून बसविणार, यात शंका नाही. इंग्लिश लोक काहीही युक्त्या करोत, आणि आमच्या आत्यंतिक राष्ट्रीय-सुखापासून आमचे लक्ष्य परावृत्त होण्यासाठी कितीही स्थानिक स्वराज्या-दिकाची मोहक जाळी आमच्यापुढे पसरोत, त्या सगळ्याना बाजूला सारून हिंदुस्थानची नवीन अंत:करणे हिंदुस्थानची उन्नति केल्यावाचून कधीही राहावयाची नाहीत. जगांत बाकीची सर्व राष्ट्रे वैभवशाली, स्वतंत्र, दीर्घोद्योगी, शूर आणि पराक्रमी असताना आणि त्याची उदाहरणे हिंदुस्थानच्या डोळ्यां-पुढे असताना हिंदुस्थानातील नवीन अंतःकरणे आळशी, निरुद्योगी, भेकड, कंगाल, परावलंबी आणि उत्साहहीन अशा स्थितीमध्ये फार दिवस राहावयाची नाहीत, कालरूपी अफाट समुद्राच्या किनाऱ्यावर आज आपण जेथे उभे आहो, तेथून आपण पुढे दृष्टि फेकली असता त्या दिशेने हिंदुस्थानच्या उन्नतीसाठी धावत येणारी लक्षावधि नवीन अंतःकरणे आपल्या दृष्टीला गोचर होतात. तो देखावा पाहण्याइतकी आपल्या कल्पनेची खुटी ज्याना पिळता येईल, त्याना या चर्मचक्षूनी या सद्यःस्थितीत न दिसणारे परंतु लवकरच घडून येणारे, असे अनेक चमत्कार दिसतील. ते पाहा, हिंदुस्थानचे असंख्य भावी रहिवाशी आपल्या पूर्वजाच्या चुकीचे निराकरण करून, सन्मार्गा-ची कास धरून आणि सर्व प्रकारच्या कुमार्गाकडे आणि फसवणुकीकडे दुर्लक्ष करून हिंदुस्थानचे हित साधीत चालले आहेत! व असे हे सृष्टिनियमा-प्रमाणे झालेच पाहिजे. ज्यांच्या ज्याच्या शरिरामध्ये अंतःकरणे आहेत, त्यांच्या त्याच्या हातून अशी कृत्ये झालीच पाहिजेत. जे जुने लोक झाडाच्या वाळ-लेल्या पानाप्रमाणे हल्ली एकामागून एक गळून पडत आहेत, त्याच्या शरीरात अंतःकरणे नव्हती असे नाही. परंतु इंग्लिशानी स्वार्थासाठी त्या अंतःकरणा-वरून अनेक कुकल्पनाचे इतके लेप दिलेले आहेत की, त्यामुळे त्या अंतःकरणा-

मध्ये खरे ईश्वरदत्त मनुष्यपणाचे गुण बिलकुल शिल्लक राहिलेले नाहीत. त्याच्यात अंतःकरणाचे धर्म शाबूत असते, तर त्याना आपल्या लोकाचे हाल आणि आपल्या देशाचे अपमान खात्रीने दिसले असते व त्यावर आपण काय उपाय केले पाहिजेत हेही त्याना खात्रीने समजले असते. परंतु तशी काही चिन्हे त्याच्या ठिकाणी दिसत नसल्यामुळे ती अंतःकरणविरहित शरीरें आहेत असेच म्हणावे लागते. परंतु नवीन उत्पन्न होणाऱ्या अंतःकरणाची गोष्ट तशी नाही. ती मागच्या लोकांच्या अनुभवाने शहाणी आणि पुढल्या सुखाच्या आशेने उल्लसित झालेली आहेत. अशी नवीन अंतःकरणे हिंदुस्थानातील प्रत्येक भागात पावसाळ्यातील रोप्याप्रमाणे जिकडे तिकडे उगवत आहेत. त्याच्यापासून लवकरच हिंदुस्थानचे कल्याण झाल्यावांचून राहणार नाही.

शिवाजीसारखा नीच मनुष्य दुसरा कोणी नसेल ! : : २१

पिझॅरो हा स्पेन देशातील एका शेतकऱ्याचा मुलगा होता. याला शिक्षण फारसे मिळालेले नव्हते व त्याचा लहानपणचा धंदा म्हटला म्हणजे बहुतेक मेंढरे राखण्याचाच होता. परंतु तो मोठा धाडसी होता, त्यामुळे तो सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभी एका मोहिमेबरोबर अमेरिकेमध्ये गेला. तेथे आपल्या मुख्य सरदाराच्या हाताखाली त्याच्या लढाया लढत असता दक्षिण अमेरिकेमध्ये एक सुवर्णमय प्रदेश आहे, अशी वार्ता त्याच्या कानावर आली व तो प्रदेश आपण पाहावा आणि जमल्यास जिंकावा अशी महत्त्वाकांक्षा त्याच्या मनात उत्पन्न झाली हल्लीं पेरूच्या नावाने जो देश प्रसिद्ध आहे तीच ही सुवर्णमय भूमि होय. तेथे पूर्वी अतिशय सोने होते. आणि म्हणूनच त्या ठिकाणाला युरोपियन लोक ‘ एलडोरॅडो ’ असे म्हणत असत. त्या प्रदेशाचा तपास करण्याकरिता

इ. स. १५२४ मध्यें पिझॅरोने आपल्याबरोबर आणखी दोघे साथीदार घेऊन पनामा येथून एक मोहीम काढली. परतु गलबतावरील खलाशांनी बड केल्या-मुळे पिझॅरोला परत फिरावे लागले. १५२६ मध्ये पिझॅरोने पेरू देशाच्या शोधासाठीं दुसरी मोहीम काढली परतु तीही सफळ झाली नाहीं. अखेरीस पेरूचे साम्राज्य जिंकून काबीज करण्याविषयी स्पेनच्या राजाची परवानगी व मदत घेऊन पिझॅरो १५३१ मध्ये पनामा येथून आपल्याबरोबर तीन गलबते, एकशेत्र्यायशी शिपाई आणि सदतीस घोडे, इतके साधन घेऊन निघाला, व १५३२ मध्ये पेरूच्या किनाऱ्यावर उतरून त्या प्रदेशाच्या मध्यभागाकडे जाण्या-करिता मे महिन्यामध्ये आपल्या सर्व सैन्यासह तो कूच करून निघाला. त्या प्रदेशाच्या आत सुमारे तीस मैल गेल्यानतर स्पॅनियड लोकानी तेथें एक शहर बाधून सॅन मिग्युअल असे त्याचे नाव ठेविले, व ते आपल्या लष्करी मोहिमेचे त्यानी मूळ ठिकाण केले. नतर तेथून आता पुढे कसा हल्ला करावा, याविषयी पिझॅरोने विचार चालविला.

पेरूव्हियन साम्राज्याची ह्या वेळची स्थिति फार बिघडलेली होती. पूर्वीच्या राजाला हुआस्कर या नावाचा एक औरस पुत्र होता. व अटाहुआल्पा हा त्याच्या एका राखेचा मुलगा होता. याच्या बापाने पेरूच्या साम्राज्याचे जुना पेरूचा देश आणि क्वेटो असे दोन विभाग करून पहिला हुआस्कर याला व दुसरा अटाहुआल्पा याला दिला होता. राज्याची अशी वाटणी झाल्यामुळे ह्या दोन राजपुत्रामध्ये अर्थातच आपसात युद्ध सुरू झाले, व त्या युद्धात अटाहु-आल्पा याने आपला भाऊ हुआस्कर याला पकडून आपल्या बदीखान्यांत ठेवले. अशा प्रकारचे भाऊबदकीचे कलह पेरू देशामध्ये चालले असता इतक्यात तेथें पिझॅरोची स्वारी येऊन दाखल झाली. व सॅनमिग्युएल येथून निरनिराळ्या प्रकारचे सुमारे एकशे सत्याहत्तर लोक आपल्याबरोबर घेऊन तो पेरूचे राज्य जिंकण्या-करितां पुढे चाल करून निघाला. त्या वेळी पेरू देशातील लोकाची सख्या सुमारे एक कोटि होती, आणि तेथें लढाईच्या कामात तरबेज असे शिपाई तर कित्येक लाख होते. इतक्या लोकाच्याविरुद्ध न्यायाने लढण्याकरितां आणि इतक्या लोकांच्या हातून त्याचा देश न्यायाने आपल्या ताब्यात घेण्याकरितां पिझॅरो आपल्याबरोबर एकशे सत्त्याहत्तर लोक घेऊन निघाला. असल्या मोहिमेमध्यें आपल्या जिवाला किती धोका आहे, याच्याबद्दलची कल्पना पिझॅरोच्या सैन्या-

तील शिपायांच्या मनात हळूहळू येऊ लागली, व ते पुढे जाण्याला जास्त जास्तच नाखूष होऊ लागले. ही गोष्ट पिझॅरोच्या कानावर आली. पिझॅरो हा इतर बाबतींत कसाही असो, परतु त्याचे धैर्य आणि प्रसगावधान अप्रतिम होती, यात शका नाही. पाचव्या दिवशी त्याने मुक्काम करून आपले सगळे सैन्य आपल्यापुढे उभे केले आणि त्याना उद्देशून त्याने असे सागितले की, "आपल्यावर यापुढे येणारी सकटे फारच भयकर आहेत, परतु आपल्या कामात यश आले तर आपल्याला बक्षीसही फार मोठे मिळणार आहे अशी स्थिति आहे. अशा स्थितीत माझ्याबरोबर येण्याविषयी मी कोणालाही आग्रह करीत नाहीं. फक्त जे खरे शूर असतील तेच माझ्याबरोबर येतील.' त्याने असे भाषण केल्याबरोबर त्याच्या असतुष्ट झालेल्या शिपायाना माघारे वळण्याची लाज वाटू लागली; व आपण नामर्द ठरू या कलकाच्या भीतीने बहुतेक सर्वजण पुढे जाण्याला तयार झाले. हे सैन्य अशा रीतीने आपल्या मुलखावर चाल करून येत आहे, ही बातमी अटाहुआल्पा याला कळली, तेव्हा त्याने आपल्या वकिलाबरोबर, तुम्ही पुढे येऊ नये, जेथे असाल तेथेच थाबून तेथून तुमचे काय म्हणणे असेल ते कळवावे असा निरोप पाठविला. परतु आपला जिवलग स्नेही अटाहुआल्पा याला भेटण्यासाठी पिझॅरोला अतिशय उत्कठा लागली होती ! त्यामुळे त्याच्या वकिलांची आज्ञा अमान्य करूनही तो तसाच पुढे चालला. १५३२ च्या नोव्हेंबर महिन्यात अखेरीस हे सैन्य एका मोठ्या पर्वताजवळ आले. त्या पर्वतावरून एक अतिशय अवघड वाट होती, परतु त्या वाटेने गेल्यानेच इका म्हणजे पेरू देशाचा राजा, अटाहुआल्पा याची गाठ पडण्यासारखी होती. तो डोगरातील रस्ता अतिशय बिकट होता. पिझॅरोच्या वयाला साठ वर्षे उलटून गेलेलीं होतीं. व त्याच्याबरोबर फक्त चाळीस घोडे आणि साठ माणसे शिल्लक राहिली होतीं. अशा जरी अनेक अडचणी होत्या, आणि इतकी जरी थोडी माणसे शिल्लक राहिली होती तरी पिझॅरोच्या अत.करणातील धैर्य कायम होते. त्यामुळे पुढाऱ्याची हिंमत पाहून त्याच्या निराश झालेल्या अनुयायाना धैर्य आले. आणि त्यांनी आपला प्रवास नेटाने चालविला. अखेरीस ते लोक त्या पर्वताच्या शिखरावर येऊन पोचले. तेथे आल्यावर त्याना जो आनद झाला, त्याचे वर्णन करणे कठीण आहे. तेथून त्याना ती सूवर्णमय भूमि दिसू लागली. ती सुपीक जमीन, निरनिराळ्या धान्यानी सुशोभित झालेला तो प्रदेश, तेथील ती रम्य घरे, वगैरे

देखावा पाहून त्याना आपल्या श्रमाचे सार्थक झाले असे वाटले. त्या पर्वताच्या पायथ्याशीच कॅवसामार्का या नावाचे एक रमणीय शहर वसलेले होते. त्या शहराची तटबदी फार मजबूत होती व तेथील लोकसख्या सुमारे दहा हजार होती. त्या शहराच्यापुढे एक नदी वाहत असून तिन्यावर एक सुदर पूल बाधलेला होता. व त्या पुलाच्या पलीकडे त्या डोगराच्या उतरणीवरच हजारो पाढरे शुभ्र तबू जिकडे तिकडे पसरलेले दिसत होते व या ठिकाणीच अटाहुआल्पाची मुख्य लष्करी छावणी होती. त्या छावणीत तो त्या वेळी आपल्या पन्नास हजार शिपायासह राहत होता. हा एवढा विस्तार पाहून पिझॅरोचे लोक थक्क होऊन गेले. परतु पिझॅरो तसाच पुढे चालला व सध्याकाळच्या वेळी तो आपल्या सर्व लोकासह कॅवसामार्का या शहरात शिरला. त्या वेळी ते सर्व शहर ओसाड होते व अटाहुआल्पाच्या सैन्यातील लोक तेथून बरेच दूर होते. अशी सधि पाहून पिझॅरोने आपले सगळे लोक त्या शहराच्या मुख्य ठिकाणी नेले. तेथील घरे एकमजली, परतु मजबूत दगडाची बाधलेली होती, व तेथून जवळच एक किल्ला होता. ती घरे व तो किल्ला ताबडतोब आपल्या ताब्यात घेण्याविषयी पिझॅरोने आपल्या लोकाना हुकूम केला. कांही लोक रस्त्याची नाकेबदी करण्याकरिता नेमले. त्याच्याबरोबर काही तोफा होत्या त्या किल्ल्यावर चढविण्यात आल्या. जिकडे तिकडे पहारे बसविले, व शत्रूचा हल्ला आला, तर आपल्याला आपले सरक्षण करिता यावे अशी पिझॅरोने तयारी केली. इतके झाल्यानतर पिझॅरोने आपल्या येण्याची वर्दी देण्याकरिता डी सोटो आणि हरनॅडो या दोघाना चाळीस घोडेस्वारानिशी अटाहुआल्पाच्या छावणीमध्ये पाठवून दिले. त्या वेळी अटाहुआल्पा हा आपल्या छावणीत आपल्या अगावर फार मौल्यवान् वस्त्रे घालून आपल्या सरदाराशी बोलत बसलेला होता. व हातात तरवारी, भाले, बाण, गोफणी, गदा वगैरे हत्यारे घेऊन हजारो शिपाई त्याच्या सरक्षणाकरिता त्याच्या सभोवार होते. अटाहुआल्पाच्यापुढे पिझॅरोच्या वकिलानी नम्रपणाने मुजरा करून आपली हकीकत सागितली. परतु त्याने तिकडे विशेषसे लक्ष दिले नाही. व त्यानी बरेच वेळा आपली हकीकत सागितल्यानतर मी उद्या येऊन तुमचे काय म्हणणे आहे ते ऐकून घेईन, असा त्याना अत्यत तिरस्काराने त्याने जबाब दिला. तेव्हा बरेच निराश होऊन डी सोटो आणि हरनॅडो हे कॅक्सामार्काच्या चौकामध्ये परत आले. आपण चालविलेल्या शिष्टाई-

चा काही फारसा उपयोग होत नाही असे पाहून पिझॅरोलाही फार वाईट वाटले, व आता पुढे काय करावे याचा पिझॅरो आपल्या साथीदारासह त्या रात्री खल करण्याकरिता बसला. बराच वेळ विचार केल्यानतर अखेरीस त्यानी एक निश्चय कायम केला व त्याप्रमाणे सकाळी उठल्याबरोबर ते सर्वजण आपापल्या तयारीला लागले. किल्ल्यावर ज्या तोफा ठेविल्या होत्या, त्याचा रोख अटाहुआल्पाच्या छावणीवर होता. परतु प्रसग येईल तेव्हा कॅक्सामार्काच्या चौकावरही त्याचा मारा व्हावा अशी योजना करण्यात आली. डी सोटो आणि हरनॅडो यानी घोडेस्वाराच्या दोन तुकडया करून चौकाच्या पलीकडची बाजू रोखून धरली. पायदळातील लोकही माऱ्याच्या जागा पाहून निरनिराळ्या ठिकाणी घरातून गुप्तपणे बसविण्यात आले व सगळ्यातील अगदी निवडक असे वीस लोक पिझॅरोने आपल्या हाताखाली ठेविले. प्रत्येकाची हत्यारे बरोबर आहेत किंवा नाहीत, त्यांची माऱ्याची जागा ठीक आहे किंवा नाही, वगैरे सर्व लहान मोठ्या गोष्टीकडे खुद्द पिझॅरोने पूर्ण लक्ष देऊन अटाहुआल्पाच्या आगतस्वागतासाठी कडेकोट तयारी केली. पेरूव्हियन लोकाचा राजा अटाहुआल्पा हा सकाळीच शहराच्या चौकांत येईल असा अदमास होता, परतु राजा निघण्याच्या तयारीची गडबड त्या पेरूव्हियन छावणीमध्ये सकाळच्या प्रहरी काहीच दृष्टीस पडेना. त्यामुळे राजाचे आदरातिथ्य करण्याकरिता टपून बसलेल्या ह्या स्पॅनियर्ड लोकाची बरीच निराशा झाली. परतु अखेरीस तिसरे प्रहरी राजाची स्वारी शहराकडे येण्याकरिता निघाली, परतु शहराच्या तटाबाहेर येऊन तेथेच स्वारी थाबली. त्यामुळे स्पॅनियर्ड लोक फारच त्रासून गेले. सकाळपासून सध्याकाळपर्यत आपल्या सावजाची वाट पाहत छपून बसणे, व आपली शिकार आता येईल, घटकेने येईल, असे वाटून फिरून प्रत्येक क्षणी निराश होणे, अशा प्रकारची मनाची स्थिति किती त्रासदायक असते याची कल्पना ज्यानी तसली कामे कधी केली नाहीत त्याना बिलकुल करता यावयाची नाही. शहराच्या बाहेर थाबून तेथून अटाहुआल्पा याने पिझॅरोस असा उलट निरोप पाठविला की, मी आज येत नाही, उद्या येईन. परतु अशाने पिझॅरोच्या बेताची सगळीच घडी उसकटत होती. तेव्हा त्याने ताबडतोब असा निरोप पाठविला की, " आपण मेहेरबानी करून आताच यावे. मी आपल्याकरितां मेजवानीची तयारी केली आहे. व सध्याकाळी माझ्या येथे आपले उच्छिष्ट

पडावे, अशी माझी इच्छा आहे, आपण माझे मित्र व बंधु आहां. तेव्हां आपण आताच जरूर येण्याचे करावे.' असा निरोप गेल्यामुळे अखेरीस सूर्यास्ताच्या सुमारास बऱ्याच मोठ्या लवाजम्यानिशी इंकाने शहराच्या चौकात प्रवेश केला. इंका अटाहुआल्पा हा एका सोन्याच्या सिंहासनावर विराजमान झालेला होता. व ते सिंहासन आपल्या खांद्यावर घेऊन त्याचे वाहक चालले होते. त्याच्या अंगावरील वस्त्रे आणि अलंकार यांचे तेज चोहोंकडे पसरले होते, मोठाल्या आणि अतिशय तेजाच्या अशा इंद्रनील मण्यांची एक माळ त्याच्या गळ्यात होती व आपल्या इकडे मुंडावळ्या बांधतात तशा प्रकारच्या मौल्यवान् रत्नांच्या माळा त्याच्या मस्तकावरून खाली लटकत होत्या. सोने, मोती, हिरे, माणिक, पोवळी, इंद्रनील, पाच, पुष्पराग, वगैरे सर्व प्रकारच्या मौल्यवान जिनसांनी त्याच्या शरीरावर गर्दी करून सोडली होती. राजाप्रमाणेच त्याच्या सभोंवालचे सरदार आणि मानकरी यांच्या अंगावर फार उंची प्रकारचे डागडागिने आणि पोशाख होते. राजाच्या स्वारीपुढे भालदार, चोपदार आणि हलकारे चालले होते, व मागून रत्नाच्या तेजाने प्रेक्षकांची दृष्टि दिपवून टाकणारी ही राजाची स्वारी चालली होती. अशा थाटाने इंका अटाहुआल्पा शहराच्या चौकांत येऊन दाखल झाला. परंतु तो चौक अगदी शून्य असा त्याच्या दृष्टीस पडला. त्याचे आगतस्वागत करण्याकरतां उत्सुक झालेले स्पॅनियर्ड त्याला कोणीही तेथे दिसले नाहीत. किल्ल्यावर सत्री शिपाई मात्र पहारा करीत इकडे तिकडे फिरत होते.

पिझॅरोच्या सैन्याबरोबर व्हालव्हर्ड या नांवाचा एक ख्रिस्ती धर्मोपदेशक होता व फेलिपिलो या नावाचा एक दुभाष्या होता. इंकाची स्वारी चौकात येऊन दाखल झाल्यानंतर पिझॅरोने ही जोडगोळी प्रथमतः पुढे सोडली. फादर व्हालवर्ड बाहेर येऊन त्याने नम्रपणाने राजाला मुजरा केला व आपल्या अनुपम अशा ख्रिस्ती धर्मातील मुख्य तत्त्वे त्याच्यापुढे मांडून तुम्ही धार्मिक बाबतीत पोपचा अधिकार मान्य करावा आणि राजकीय बाबतीत स्पेनचा राजा पांचवा चार्लस याचा अधिकार मान्य करावा, अशी सविनय प्रार्थना केली. फेलिपिलो या दुभाष्याच्या भाषांतरावरून इंकाची अशी समजूत झालेली होती की, ख्रिस्ती लोकांमध्ये ट्रिनिटी म्हणजे बाप, मुलगा, आणि होली घोस्ट, व पोप असे चार देव आहेत. या समजाला अनुलक्षून त्याने फादर व्हालव्हर्ड याला असे

सागितले की, इतके चार देव घेऊन काय करावयाचे आहे ? आम्ही या एका सूर्याची उपासना करतो, ती आम्हाला पुरे आहे. तसेच मी ह्या सगळ्या साम्राज्याचा अधिपति आहे. मी चार्ल्स वगैरे दुसरा कोणी ओळखीत नाही. असे म्हणून नतर फादर व्हालव्हर्ड ज्या बायबलच्या पुस्तकातून धर्मोपदेशाच्या गोष्टी सागत होता ते पुस्तक इकाने आपल्या हातात घेतले. ते एका पितळी कडीने बद केलेले होते म्हणून ते इकाला उघडता येईना. तेव्हा ते कसे उघडावयाचे हे दाखविण्याकरिता फादर व्हालव्हर्ड हा पुढे जात होता. इतक्यांत त्याला झिडकारून मागे सरण्याविषयी सागून इकाने त्या बुकाचे कव्हर फाडले आणि काही पाने उलटून पाहून त्याने तिरस्काराने ते दूर फेकून दिले व तो असे म्हणाला की, " तुम्ही माझ्या मुलखात येऊन काय काय गोष्टी केल्या आहेत, या सगळ्याची वर्दी तुम्ही मला दिली पाहिजे. व तुम्ही येथे येऊन माझ्या राज्यात जे काही नुकसान केले असेल ते सगळे भरून देईपर्यंत मी येथून हलणार नाही. " अशी त्याना ताकीद देऊन तो आपल्या सरदार लोकाशी बोलत बसला. इकडे फादर व्हालव्हर्ड याने ते बायबलचे पुस्तक उचलून घेतले आणि पिझॅरोजवळ जाऊन तो म्हणाला, " अरे पिझॅरो, तू बघतोस काय ? हा कुत्रा मोठा गर्विष्ठ आहे. याच्याशी बोलत बसण्यात कांही अर्थ नाही. आपण ह्याच्याशी फुकट बोलत बसलो आहो, तो तिकडे याच्या मदतीला येणाऱ्या इडियन लोकानी हे सगळे मैदान भरून जात आहे. आता तू वाट किती वेळ पाहणार ? ह ! एकदम त्याजवर हल्ला कर. तुझ्या हातून या कामी जी जी पातके घडतील त्या सगळ्या पातकातून मी तुला मुक्त केले आहे. तू बेलाशक याच्यावर चालून जा ! " अशा रीतीने ख्रिस्तीधर्माच्या बळावर सर्व पापापासून मुक्ततेची पावती अगाऊ पिझॅरोच्या हातात पडताक्षणीच मग काय विचारता ? पिझॅरो एकदम पुढे आला व त्याने आपल्या अगावरील पाढरा शेला वर फेकून इशारत दिली. त्याबरोबर किल्ल्यावर ज्या तोफा डागलेल्या होत्या, त्याच्यामधून भयकर गर्जना होऊ लागल्या, व तेथून चौकांतील लोकावर गोळ्याचा वर्षाव होऊ लागला. इकडे तोफांना सरबत्ती मिळाल्याबरोबर चौकांतील घरातून जे शिपाई दडून बसले होते ते हातात नागव्या तलवारी आणि भाले घेऊन चौकातील लोकांवर तुटून पडले. त्याचप्रमाणे डी सोटो आणि हरनॅडो याच्या हाताखालील घोडेस्वारांच्या

पलटणीही तेथे चालून आल्या व त्यांनी तेथील लोकांची दाणादाण उडवून दिली. एकाएकी जसे एखादे वादळ उद्भवते, त्याप्रमाणे काही मागमूस नसता हा हल्ला झालेला पाहून इंकाच्या बरोबरचे लोक अगदी घाबरून गेले व त्याचा काही उपाय चालेनासा झाला. पिझॅरो आपल्याबरोबर आपले निवडक वीस लोक घेऊन वाटेतील इंडियन लोकांची कत्तल करीत अटाहु-आल्पा याचा मेणा जेथे होता तेथपर्यंत गेला व तो मेणा ज्यांनी उचलून धरला होता त्यांना कापून काढून त्याने अटाहुआल्पाला जमिनीवर पाडले. तो जमिनीवर पडल्यावर पिझॅरोने त्याला आपला कैदी केले. इंकाची अशा प्रकार-ची दशा झाल्यानंतर त्या इंडियन लोकांचे धैर्य अगदीच खचून गेले व ते चोहोंकडे सैरावैरा पळत सुटले, परंतु त्यांपैकी बहुतेकांची स्पॅनिअर्ड लोकांनी तेथल्या तेथेच कत्तल करून टाकली. ही सगळी लढाई अर्ध्या तासाच्या अंतरामध्येंच आटपली. परंतु तेवढ्या अवकाशात स्पॅनिअर्ड लोकांनी कॅक्सा-मार्काच्या चौकात सुमारे दहा हजार पेरूव्हियन लोकांची डोकीं कापली. इतके झाले तरी स्पॅनिअर्ड लोकांकडील एकही मनुष्य नुसता जखमी झाला नाही, आणि तीस मिनिटांच्या अवकाशात पेरूव्हियन साम्राज्यासारखे विस्तृत आणि सुवर्णमय साम्राज्य आणि तेथील इंका अटाहुआल्पा ही दोन्ही पिझॅरो-च्या हातात आली. शिवाजी ! शिवाजी ! तू किती विश्वासघातकी ! किती लबाड ! किती खोटें बोलणार ! अफझलखानाला सलोख्याच्या भेटीसाठीं म्हणून प्रतापगडच्या डोंगरावर बोलाविलेस ! याच्यापेक्षा तेथील देवीच्या देवळात त्याला मेजवानीला का बोलावले नाहीस ! विश्वासघात करणे आणि एखाद्याचा गळा कापणे हे देवाच्या घरी पातक आहे, हे तुझ्या कधी स्वप्नीही कसे आले नाही किंवा असल्या अघोर पातकाचे गुन्हे तुला माफ आहेत, असे तुला कोणी सर्टिफिकीट देईपर्यंत अफझलखानाच्या सैन्याची कत्तल करण्याला तुझा हात वाहिला तरी कसा ? चोरून हातात वाघनखे घातली होतीस ! आणि प्रतापगडच्या जंगलात आपले मावळे दडवून ठेविले होतेस ! त्याच्यापेक्षा लोकांच्या रिकाम्या घरातून तू आपले शिपाई का बसविले नाहीस ! शिव ! शिव ! विश्वासघातासारखे पातक नाही ! आणि ख्रिस्तीधर्मासारखा धर्म नाहीं किंवा ख्रिस्ती लोकांसारखे लोक नाहीत !

पिझॅरोच्या तुरुगांत अटाहुआल्पा जाऊन पडल्यानतर आतां आपण पुढे काय करावे, हे त्या मूर्ख पेरूव्हियन लोकांपैकी कोणालाही कळेना. व ते सर्व लोक मेंढराप्रमाणे स्पॅनिश लोकाच्या कोंडवाड्यात शिरले. फक्त अटाहुआल्पाचे प्रयत्न सुरू होते. अशा वेळी आपला भाऊ हुआस्कर हा स्पॅनिश लोकांच्या हातीं लगला तर त्यापासून फार वाईट परिणाम होतील असे मनात आणून अटाहुआल्पाने त्याचा खून करविला, व पिझॅरोच्या तुरुगातून सुटण्याचा त्याने उपाय चालविला. स्पॅनिश लोकांना सोन्याची फार चटक आहे, हे अटाहुआल्पा याला कळून चुकले होते. व पेरूदेशामध्ये सोन्याला कांही तोटा नव्हता. तेव्हा जर मला बधमुक्त कराल तर मला ज्या कोठडींत कोंडले आहे, ती सगळी कोठडी माझ्या डोक्याइतकी उच मी तुम्हाला सोन्याने दोन महिन्याच्या आंत भरून देईन, असे त्याने बोलणे सुरू केले. त्या खोलीची लाबी रुंदी आणि वर सांगितलेली उंची याचे घनफळ सुमारे एकशे पचवीस घनयार्ड इतके होते. इतके खोलीभर सोने आपल्याला मिळत आहे असे पाहून पिझॅरोच्या तोंडाला पाणी सुटले, व उभयपक्षांमध्ये लेखी करारनामा झाल्यानतर इंकाने आपल्या राज्यांतील सोन्याने ती खोली भरून काढण्याचा हुकूम केला. तेव्हापासून सोने तेथे आणून टाकणाऱ्या इंडियन लोकाची एकसारखी राग लागली. पेरू देशातील लोकाना सोन्याचा विधिनिषेधच नव्हता, त्यामुळे त्याना त्याचे कांहीच वाटले नाही. परतु युरोपांतून आलेल्या ह्या भुकेकगाल ख्रिस्ती लोकानी बापजन्मीही इतके सोने कधी पाहिलें नसल्यामुळे त्याचे डोळे दिपून गेले व त्याना मोठा आनद झाला. त्या खोलींत जे सोने आणून भरले त्यात कित्येक सोन्याच्या बनविलेल्या कारागिरीच्या जिनसाही होत्या. झाडे आणि प्राणी यांच्या सोन्याच्या प्रतिमा त्यात होत्या. जेवण्याची सोन्याची ताटे आणि देवळे व राजवाडे ह्याजवर घालावयाची सोन्याची कौलें, याना तर गणतीच नव्हती. व जेथे सोन्यालाच इतका ऊत आलेला होता, तेथे चांदीला कोणीही विचारीत नव्हते. ह्या सगळ्या मिळालेल्या सोन्यापैकीं पुष्कळसा भाग आपल्याला ठेवून बाकीचा पिझॅरोने आपल्या शिपायांना वाटून टाकला, कारण पिझॅरो तरी एकटा इतके सोने घेऊन काय करणार होता ! या वेळी ज्याच्या वांटणीला अगदी थोडे सोने आले होते त्यांना देखील ते जड झाले. व त्या सोन्याचे ओझे बाळगण्याची पचाईत पडू लागल्यामुळे पूर्वी ज्याचे देणे घेणे होते ते एकमेकापाशी ते मागेनासे झाले. कारण त्याना दिलें

तर बाळगावे कसे, हेच कोणाला कळेना. त्यामुळे धनको आणि रिणको हा संबंध तेथें नष्ट झाला. मनुष्यांना सोने इतके जड झाल्यामुळे साहजिकपणेच ते जनावरांच्याही वांटणीस येऊं लागले. घोड्यांचे नाल सोन्याचे आणि चांदीचे झाले. व चांदी तर इतकी स्वस्त झाली की, तिच्यापेक्षा लोखंडाला जास्त किंमत पडूं लागली. अशा प्रकारची अतोनात संपत्ति स्पॅनिश लोकांच्या हातीं येऊन इंका अटाहुआल्पा यानें कबूल केलेली अट पुरी झाली, परंतु तिच्याबरोबर त्याच्या बंदीवासाची मुदत मात्र पुरी झाली नाही. थोड्याशा अवकाशात जो इतके सोने जमा करूं शकतो तो मनुष्य आपण जिवंत बाहेर सोडला तर तो आपला केव्हा तरी घात केल्यावांचून राहणार नाही, अशी पिझॅरोला भीति पडली. व त्यासाठीं अटाहुआल्पानें अनेक गुन्हे केलेले आहेत, त्याबद्दल त्याची न्यायाच्या कोर्टांत चौकशी झाली पाहिजे, अशी ओरड आपल्या शिपायांच्या तोंडून उत्पन्न करवून आपण बनविलेल्या कोर्टापुढें अटाहुआल्पाच्या देशांत येऊन आणि अटाहुआल्पाचें राज्य बळकावून फिरून त्याचाच न्याय निवडण्याचा घाट पिझॅरोनें घातला. शिवाजी ! एखाद्याच्या पोटांत वाघनखें खुपसून त्याचा कोथळा बाहेर काढणें याच्यासारखें महत्पाप कोणतेंही नाहीं ! न्याय ! न्याय ! सर्व कांहीं न्यायानें झालें पाहिजे ! विश्वासघात म्हणजे अत्यंत निमकहरामपणाचें कृत्य होय !

पिझॅरोच्या कारस्थानाप्रमाणें सर्व गोष्टी जुळून इंका अटाहुआल्पा याची चौकशी सुरू झाली. त्याजवर बारा आरोप ठेवण्यांत आले होते. हे आरोप लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत. इंकानें आपल्या भावापासून गादी बळजबरीनें हिसकावून घेतली हा त्यावर पहिला आरोप, आणि त्याची चौकशी इंकाची गादी ज्यांनीं बळकावून घेतली ते स्पेनचे लोक करणार ! इंकानें आपल्य भावाचा खून केला हा दुसरा आरोप, आणि त्याची चौकशी इंकाचे हजारो लोक ज्यांनीं विनाकारण मारले ते करणार ! स्पॅनिश लोक पेरू देशांत आल्या-पासून इंकानें सार्वजनिक पैसा फार उधळला हा तिसरा आरोप, आणि त्याची चौकशी माशांनीं, तोळ्यांनीं, शेरांनीं नव्हे, तर घनफुटांनीं, घनयार्डांनीं आणि खोल्यांनीं मोजून सोनें इंकापासून उपटणारे स्पॅनिश लोक करणार ! तो मूर्ति-पूजक आहे, व्यभिचारी आहे, एकाच वेळीं अनेक बायकांशीं लग्न लावणारा आहे, असेही त्याच्यावर आरोप होते. परंतु सगळ्यांत मुख्य आणि शेवटचा

आरोप असा होता की, तो स्पॅनिअर्ड लोकांच्या विरुद्ध बंड उत्पन्न करीत होता ! मूळचा काही एक हक्क नसता अन्यायाने पेरू देशात शिरून आणि अत्यत विश्वासघातकीपणाने इकाला पकडून व त्याच्या लोकाची कत्तल करून ज्यांनी पेरूव्हियन साम्राज्य दडपले ते हा आरोप इकावर करणार आणि ते ह्या आरोपाबद्दल इकाची चौकशी करणार, ही केवढी आश्चर्याची गोष्ट आहे ! आता कदाचित् हिंदुस्थानातील वाचक असे म्हणतील की, असल्या गोष्टी आम्हाला शेकडो ठाऊक आहेत, व असले आरोप, असल्या चौकश्या आणि असले न्याय आम्ही पुष्कळ पाहिले आहेत. परतु असली उदाहरणे त्याच्या डोळ्याखालून पुष्कळ गेलेली असली तरी राजकीय आरोप आणि चौकशी याची कायदेशीर वाढ कसकशी होत गेली, वगैरे शास्त्रीय प्रश्न समजण्याला वरील माहिती उपयोगी पडण्यासारखी असल्यामुळे तिचा थोडक्यात उल्लेख केलेला आहे.

अशा रीतीने एकदर आरोप बनवून झाल्यानतर त्या सर्व आरोपाची चौकशी करण्याकरिता अर्थातच न्यायाधीशही बनविण्यांत आले. त्याच्यापैकींच कांहीं स्पॅनिश लोक खुर्चीवर बसले आणि न्यायाधीश झाले ! व त्याच्यापुढे इकाला आणून उभे करण्यात आले आणि तो आरोपी झाला ! लागलीच चौकशी झाली आणि आटाहुआल्पा अपराधी ठरला. देहान्तशासनाची शिक्षा झाली. आणि न्यायाधीश टिफिनीकरिता उठून गेले ! इकडे गळ्याला फांस लागण्याची वेळ आली तरी आटाहुआल्पा "मी काय केले आहे, किंवा माझ्या मुलानी काय केले आहे !". असे डोळ्यात पाणी आणून विचारीतच होता, जणू काय शिक्षा होण्याला काही करावेच लागत असते ! आटाहुआल्पा पिझॅरोकडे वळून म्हणाला, "पिझॅरो, तुला माझ्या लोकानी ममताळूपणाने वागविले आणि मी आपला सर्व खजिना तुझ्या चरणी अर्पण केला, व माझ्यापासून उपकारांशिवाय तुला दुसरे कधी काही सहन करावेच लागले नाही, असे असून तुझ्या हातून मला ही शिक्षा मिळावी !" अशा त्य.ने पुष्कळ विनवण्या केल्या, परतु दगडाला पाझर फुटला नाही. आटाहुआल्पाची केविलवाणी भाषा ऐकून पिझॅरोने आपल्या डोळ्यातून पाणी काढून दाखविले, परतु अखेरीस जे करावयाचे त्याला तो चुकला नाही. शिवाजी ! शिवाजी ! तुझ्यासारखा कपटी कोणीही नसेल ! तुझ्या कपटाबद्दल कोण बोभाट ! असे कपट कधी करू नये !

१५३२ च्या मे महिन्यांत पेरू देशाला स्पॅनिश लोकाचे पाय लागले, आणि १५३३ च्या ऑगस्ट महिन्याच्या २९ व्या तारखेला तेथील इकाची कायदेशीर चौकशी होऊन व देहान्तशासनाची शिक्षा ठरून सर्व घाटोळे झाले. सुमारे पधरा महिन्यांच्या अवकाशात सगळे पेरूव्हियन साम्राज्य रसातळाला जाऊन तेथील लोक स्पेनचे गुलाम झाले. इकाची चौकशी सबध दिवसभर चालू होती. व शिक्षा सागितल्यावर ती बजाविण्यासाठी सूर्यास्तानतर दोन तासानी त्याला कॅक्सामार्काच्या चौकामध्ये नेले. फाशीचे खाब मध्यभागी पुरले होते व त्याच्याभोवती जगी स्पॅनिश सैन्याचा गराडा होता. त्याच्या पाठीमागे पेरूव्हियन लोक आपला राजा सुळावर चढत असता बायकांसारखे मुळूमुळू रडत त्याच्याकडे पाहत होते. त्या वेळी उजेडासाठी दिवट्या पेटविलेल्या होत्या त्याच्या प्रकाशातून हातापायात बिड्या घालून इकाला वधस्तभाजवळ आणिले. इकाची इतकी जरी स्थिति झाली होती व त्याच्या सर्व अनुयायानी आणि ऐहिक वैभवांनी जरी त्याला सोडिले होते, तरी फादर व्हालव्हर्ड हा त्याच्या जवळून हालला नाही ! त्याने मरताना खिस्ती होऊन मरावे म्हणजे तो उत्तम गतीला जाईल, अशी सज्जनशिरोमणि फादर व्हाल्व्हर्ड याची इच्छा होती. शिवाजी ! शिवाजी ! अशी धर्मश्रद्धा पाहिजे ! फादर व्हालव्हर्ड यानी त्याला बाटविण्याकरितां अनेक उपाय केले, परतु तो ऐकेना. तेव्हा अत्यत कृपाळु होऊन त्याला अखेरची आपल्या हातातील जी मोठी कृपेची देणगी ती देण्याला ते तयार झाले. त्यानी त्याला सागितले की, 'वेड्या, तू बाप्तिस्मा घेतला नाहीस तर तुला जिवत जाळण्यात येईल. परतु तू जर बाटण्याला तयार होशील तर आम्ही तुझ्यावर मेहेरनदर करून तुला असे अभिवचन देतो की, आम्ही फक्त गळा दाबून तुझा जीव घेऊ.' हाय हाय ! शिवाजी केवढा क्रूर ! दुसऱ्याच्या पोटात वाघनखे खुपसतो ! वाघनखांनी काय काय वेदना होत असतील ! याच्यापेक्षां गळा दाबण्याचा मृत्यु किती सुखकारक, मजेदार आणि गोड !

दुसरे कित्येक लोक दिलेली वचने मोडतात त्याप्रमाणे आम्ही न मोडिता गळा दाबूनच तुझा जीव घेऊ, असे पिझॅरोने शपथपूर्वक सागितल्यावर आटाहुआल्पा कबूल झाला. नतर त्याला ताबडतोब बाटविण्यांत आले. व तो जॉन बाप्टिस्ट याचा दिवस असल्यामुळे त्या पवित्र दिवशीं बाटलेल्या आटाहुआल्पाचें

जॉन हेच ख्रिश्चन नांव ठेवण्यांत आले. अशा रीतीने एका परधर्मी मनुष्याला स्वधर्मात घेऊन नंतर त्या ख्रिस्ती लोकांनी आपल्या एका धर्मबांधवाचा गळा दाबून त्याला देहान्तशासन दिले. व नंतर त्या जॉनच्या आत्म्याला शांति मिळविण्यासाठी त्या सर्व स्पॅनिश ख्रिस्ती शिपायांनी मनोभावाने व करुण-स्वराने बायबलातील स्तोत्रे गाऊन परमेश्वराची प्रार्थना केली ! त्या सैन्या-तील शिपाईसुद्धा धर्मशील ! शिवाजी, असल्या धर्मशीलपणाची तुझ्या अंतःकरणांत कल्पना तरी होती काय ? अरे, अफजुलखान हा मुसलमान होता आणि त्याला बाटविल्यावांचून तू मारलेस ! देवाच्या घरी कांही न्याय आहे की नाही ! अफजुलखान तुला पारतंत्र्याची देणगी देण्याकरितां आलेला असून त्याच्यावर तू हत्यार चालविलेस, ह्याला काय म्हणावे ! त्याने तुझा अपराध तरी काय केला होता ? त्याने तुला आपले साम्राज्य दिले होते, किंवा खोली भरून सोने दिले होते ? त्या बापड्याने केले होते तरी काय ? आणि न्यायावांचून वध म्हणजे शुद्ध खून होय. मेजवानीचे बोलावणे नाही, खंडोगणती सोने नाही, न्यायाची चौकशी नाही, बाप्तिस्मा आणि उगीच एखाद्याचा खून, हा केवढा विश्वासघात !

(अफजुलखानासंबंधाने शिवाजीच्या वर्तनाच्या समर्थनाला पुष्कळ प्रमाणे समर्थ आहेतच. परंतु दुसऱ्याच्या खंडांत निव्वळ दरोडे घालून राज्याचे हक्कदार बनतात, असल्या ख्रिस्ती लोकांना श्रीशिवाजीमहाराजासारख्या स्वदेशाच्या स्वतंत्रतेसाठी स्वदेह झिजविणाऱ्या महात्म्याला निर्लज्जपणाने नांवे ठेवण्याला किती थोडा अधिकार आहे, हे दाखविण्याच्या कामी वरील गोष्टीचा पुष्कळ उपयोग होण्यासारखा आहे.)

देवाची इच्छा : : २२.

मि. हर्बर्ट स्पेन्सर यांनी दहाबारा वर्षांच्या पूर्वी जपानला जी एक कान-गोष्ट सांगितली होती, ती आम्ही गेल्याच्या मागील अकीं दिलेलीच आहे. त्यांत स्पेन्सरसाहेबांनी चव्हाट्यावर आणलेली युरोपियन लोकाची लुच्चेगिरी हिंदुस्थान देशांतील लोकाना स्वानुभवावरून पूर्णपणे कळून चुकली असल्यामुळे त्यांना तिच्यांत कांहीं नवीन आहे असे नाहीं तरी पण स्पेन्सरसाहेबासारख्या हल्लीच्या काळांतील अत्यंत मान्य अशा तत्त्ववेत्त्याच्या तोंडून त्याच गोष्टीचा अनुवाद झाल्यामुळे तिला एक प्रकारचे विशेष महत्त्व आलेले आहे. शिवाय स्पेन्सरसाहेब हे स्वतःही एक युरोपियनच असल्यामुळे त्यांच्या हातचे हे पत्र म्हणजे दुसऱ्याच्या देशावर दरोडे घालण्याचे आजपर्यंत काम करीत आलेल्या युरोपियन गुन्हेगाराचा हा एक कबुलीजबाबच होय, असे म्हणण्यास हरकत नाही. आणखी स्पेन्सरसाहेबाचे हे पत्र लंडन टाइम्समध्ये प्रसिद्ध होऊन जरी बरेच दिवस लोटले आहेत, तरी त्याच्याविरुद्ध युरोपियन पक्षाभिमानी अशा कोणी वर्तमानपत्रानी युरोपियन लोकांची वकिली पतकरून फारसे काही लिहिलेले नाही. त्यामुळे गुन्हेगाराचा कबुली जबाब आणि बॅरिस्टराचा मूकभाव ह्यावरून स्पेन्सरसाहेबानी उघडकीस आणलेला गुन्हा युरोपियन लोकांवर बहुतेक शाबीत झाल्यासारखाच झाला आहे.

परंतु अशा रीतीने या युरोपियन गुन्हेगाराच्या तर्फेने डिफेन्स देण्या-करितां मोठमोठे ॲडव्होकेट, बॅरिस्टर वगैरेपैकीं जरी कोणीही पुढे आलेले नाहींत, तरी त्याच्या वतीने भांडण्याला कोणीच नाही असे मात्र नव्हे. डिफेन्स देण्यासारखे कांही एक नसल्यामुळे जेथे चांगले कायदेपंडित माघार घेतात, तेथे एखादा भिकार बगल्या वकील ती केस हातांत घेतो. पोप नामक कवीने

'एके ठिकाणी असे म्हटले आहे कीं, जेथे शहाणे लोक पाऊल टाकण्याला धजावत नाहीत, तेथे शहाणपणा वांटयास न आलेले लोक आंत घुसण्यासाठीं घाई करितात. प्रस्तुत युरोपियन लोकांचें ब्रीफ ज्ञानोदयाने घेतले आहे ! स्पेन्सर-साहेबांनीं जपानला उपदेश करिताना हिंदुस्थानचे उदाहरण दिले आहे. त्या-संबधाने ज्ञानोदयकाराचे असे म्हणणे आहे की, 'उदाहरण तर चोख आहे.' दिसण्यात काहीं कमी नाही. यान्या बोलण्याप्रमाणे ततोतत तसेच झाले आहे. या वाक्यात युरोपियन लोकाच्यातर्फे डिफेन्स देण्याकरिता उठलेल्या वकिलानी आपल्या आरोपीवर आलेला आरोप सर्वस्वी कबूल केला आहे. आता ज्ञानोदय-कारांनी हा आरोप कबूल केला म्हणजे त्यात काय काय कबूल केले, हे येथे प्रथमतः थोडक्यात सागून ठेवणे अवश्य आहे. इग्लिश लोकानी हिंदुस्थानात व्यापाराच्या मिषाने प्रथमतः प्रवेश केला, आणि नतर हिंदुस्थानातील लोकाशीं काही तरी खऱ्याखोटया कुरापती काढून अन्यायाने, लबाडीने आणि लुच्चे-गिरीने त्यानी एकेक प्रदेश गिळकृत केला. तसा प्रकार युरोपियनानी जपानात करू नये, म्हणून तुम्ही सावध असा, असा स्पेन्सरसाहेबाच्या बोलण्यातील आशय आहे. व ह्या बोलण्याप्रमाणे "ततोतत तसेच झाले आहे" असे खुद्द ज्ञानोदयकारानी आपल्याला सागितले आहे. आपण इग्लिश लोकाना प्रामाणिकच समजत आहो. परतु ज्ञानोदयसारख्या कडकडीत ख्रिस्तभक्तानी आणि सत्यप्रियानी, इग्लिश लोक व्यापाराचे ढोग करून हिंदुस्थानात आले आणि लबाडया करून हिंदुस्थानचे मालक झाले, असे सागितल्यानतर आपल्या राजनिष्ठेच्या मनोविकाराविरुद्धही क्षणभर आपल्याला ते खरे मानणे भाग पडत आहे, याबद्दल हिंदुस्थानातील कोणत्याही मनुष्याला वाईट वाटल्यावाचून राहणार नाही.

परतु आपण हिंदुस्थानातील लोक पडलो अधर्मज्ञ ! आम्हाला खरा धर्म नाही, किंवा खरा देव नाही. आमचे सगळे देव पडले लाकडाचे, दगडाचे नाही तर पितळेचे ! असल्या धर्महीन लोकाना त्या जगन्नियत्या परमे-श्वराच्या मनांत काय हेतु असतात, हे काय कळणार ! ते कळण्याला ख्रिस्तीधर्मासारिखा धर्म लागतो ! तसल्या धर्मातला देव आणि तसल्या धर्माचे ख्रिस्ती लोक मिळाले म्हणजे ह्या सृष्टीतील अद्भुत रहस्ये व्यक्त होऊ लागतात ! ख्रिस्ती लोकांनी रविवारी सध्याकाळी आपल्या देवळांत डोळे

मिटले म्हणजे देव कोणत्या देशाबद्दल आपले काय हेतु आहेत याबद्दलची सगळी माहिती ख्रिस्ती लोकांच्या कानांत सांगतो ! तसल्या प्रकारची काही तरी माहिती ज्ञानोदयाला निःसंशय मिळाली असली पाहिजे ! असली देवाच्या हेतूविषयीची दिव्य माहिती स्पेन्सरसाहेबानादेखील कळली नाही, ती तुम्हा-आम्हा धर्मनष्ट लोकाना कोठून कळणार ! कारण ज्ञानोदयाने असे म्हटले आहे की, "परंतु हा बोध करिताना स्पेन्सरसाहेब एक मूळ तत्त्व चुकले. परमेश्वर सर्व सृष्टीचा मालक आहे व त्याचा अधिकार जसा सर्व जगावर आहे तसा हिंदुस्थानवरही पूर्णपणे चालत आहे...... त्याच्या मनात आले की, हा देश परकीयाच्या ताब्यात जावा, म्हणूनच तो आज ब्रिटनच्या अमलाखाली आहे......हिंदुस्थानची सेवा ब्रिटनकडून घडावी व हिंदुस्थानचे अधिक कल्याण व्हावे, हा ईश्वरी संकेत उघड दिसत आहे. ब्रिटनकडून हिंदुस्थानला न्याय मिळावा, हा ईश्वरी संकेत आहे, आणि पूर्वी कोणत्याही प्रभूच्या राज्यात हा देश इतका स्वस्थ नव्हता, अशी स्थिति त्याला प्राप्त झालेली आहे...... ह्या सर्वांवरून हिंदुस्थानचे कल्याणासाठी हा परक्या लोकाच्या अधिकाराखाली जाऊ दिला, हे उघड आहे. वरील लाभापेक्षाही अधिक महत्त्वाचा लाभ हिंदुस्थानला इंग्रजाकडून प्राप्त झाला आहे, तो हा की, या देशात स्वदेशा-भिमानाचे खरे वारे विलक्षण वाढत चालले आहे. पूर्वी कधी नव्हता इतका तो आता जागृत दिसत आहे. या अभिमानाला चांगले वळण मात्र लागावयाचे आहे. ह्या सर्व गोष्टी चांगल्या रीतीने जमून आल्या म्हणजे हिंदुस्थानचे आणखी कल्याण काय राहिले आहे ? हिंदुस्थान आपला कारभार पाहण्यापुरता तयार झाला तर तोच परमेश्वर त्याला स्वतंत्रता देईल, यात संशय नाही. इंग्रज लोकास हिंदुस्थान देवाने विकला नाही, तर तो त्याच्याच कल्याणासाठी काही दिवस त्याच्या सहवासात दिला आहे." व्यापारासाठी म्हणून येऊन हिंदुस्थानचे राज्य इंग्लिशानी लबाड्या करून घेतले असे जे स्पेन्सरसाहेबाचे म्हणणे आहे ते ज्ञानोदयालाही कबूल आहे. परंतु इंग्लिशानी अशा लबाड्या का केल्या, याचे तत्त्व स्पेन्सरसाहेबाना काही एक कळलेले नाही ! त्यांतील कारण आता असे बाहेर आले आहे की, हिंदु-स्थानातील इंग्लिशाच्या ह्या लबाड्यामध्ये खुद्द परमेश्वराचेही अंग होते. एके दिवशी त्याच्या मनात आले की, हा हिंदुस्थान देश परकीयाचे ताब्यांत

जावा ! व दुसरे एके दिवशी सकाळी चहा पीत असताना त्याला असे वाटले की, हा देश इंग्लिशांच्याच ताब्यात जावा ! तेव्हा इंग्लिशाना अशी चिंता पडली की आपण पडलो प्रामाणिक, न्यायी आणि सत्यशील ! आपल्या हातून दुसऱ्याचा देश घेण्याचे काम व्हावे कसे ! असे वाटून त्यानी 'देवापाशी' पुष्कळ रदबदली केली ! परतु देव ऐकेनाच ! तेव्हा निरुपाय होऊन हिंदुस्थान आपल्या ताब्यात घेण्याची देवाची आज्ञा त्याना मान्य करणे भाग पडले ! तरी पण त्यानी आपल्या मनाचा समतोलपणा, न्यायीपणा आणि सत्यशीलपणा कधीही ढळू दिला नाही, व केवळ परमेश्वरासाठी त्यानी हिंदुस्थानात लबाडया केल्या ! ईस्ट इडिया कपनीमधील पहिल्या अमदानीतील युरोपियन नोकर किती सरळ आणि किती सच्चे ! पण बिचाऱ्याना केवळ परमेश्वराच्या मुर्वतीसाठी नेटिव लोकाना छळून त्याच्यापासून लाच घेणे भाग पडले ! क्लाइव्हसाहेबासारखा धर्मबुद्धीचा पुरुष लाखात एक ! पण काय करणार ! त्या धर्मराजालाही केवळ देवाच्या भिडेसाठी एक खरा व एक खोटा असे दोन दस्तऐवज करणे भाग पडले ! हेस्टिंग्जसाहेबाची न्यायीपणामध्ये बरोबरी खरोखर फारच थोडयाना करिता येणार आहे ! पण या प्रसगी ते देखील बिचारे या देवाच्या भिडेमुळेच सर्वस्वी नाडले गेले ! आणि केवळ असल्या लहरी परमेश्वराला खूप ठेवण्यासाठी त्यानी अनाथ बेगमावर जुलूम करून आपल्याला गबर करून घेतले ! अशी इंग्लिश महात्म्याची एक-दोन म्हणून नावे सागावीत की काय ? हिंदुस्थानात जो साहेब आला तो महात्माच आणि धर्मात्माच ! पण बिचारे करतात काय ! देवाच्या इच्छेपुढे मनुष्याचे काय चालते ! सबब सगळ्यांनी केवळ देवाची मर्जी राखण्यासाठी यथाशक्ति व यथाबुद्धि लबाडया केल्या ! परतु पुढे देवाला असे वाटू लागले की, हिंदुस्थान देश फार अफाट आणि लबाडी करण्याच्या कामात इंग्लिशाची बुद्धि अगदी कोती ! तेव्हा आपल्या लोकापैकी प्रत्येकाने सहानलहान लबाडया करून हिंदुस्थान देश इंग्लिशाच्या ताब्यांत जाण्याला हजार वर्षेदेखील पुरावयाची नाहीत ! तेव्हा हे काही उपयोगी नाही. असा विचार मनात आणून इ. स. १८४८ मध्ये देवाने लॉर्ड डलहौसी याना हिंदुस्थानात पाठविले. तेही मूळचे पापभीरूपैकीच ! पण केवळ देवाच्या हट्टासाठी नागपूर, अयोध्या, वऱ्हाड, सिकीम, सातारा, झाशी, खैरपूर, अर्काट, तजावर, सबळपूर वगैरे अनेक

लहानमोठीं राज्ये खालसा करण्याचे त्याच्या कपाळीं आले. अशा रीतीनें एकदांचा हिंदुस्थान देश देवाने इग्लिशांच्या पदरांत घातला ! कोणी धर्मभ्रष्ट मनुष्य असा कुतर्क काढील की, इग्लिशाना इतकी अनन्वित कृत्ये करावयाला लावून हिंदुस्थान देश त्याच्या घशात कोंबण्याला देवाचे काय अडले होते ? परतु असे नाहीं. देवाचा देखील त्यात वाईट हेतु नाहीं. केवळ ' हिंदुस्थानची सेवा ब्रिटनकडून घडावी ' हाच देवाचा हेतु, याशिवाय दुसरे काही नाही ! अहाहा ! हिंदुस्थानचे केवढे भाग्य, की त्याची सेवा ब्रिटनकडून घडत आहे. काही मूर्ख लोक म्हणतात की, हिंदुस्थान इग्लिशाचे गुलाम बनले आहे. पण हाय हाय ! खऱ्या वस्तुस्थितीविषयी मूढ जनात केवढे अज्ञान ! अज्ञ जनहो, हिंदुस्थान ब्रिटनचे गुलाम नाही. तर ब्रिटन हे हिंदुस्थानचे गुलाम आहे ! ब्रिटन हिंदुस्थानच्या सेवेसाठी रात्रदिवस राबत आहे ! इग्लड हिंदुस्थानसाठी किती हालअपेष्टा सोशीत आहे याची कोणाला कल्पनाही नाही ! इग्लड हिंदुस्थानातील मोठमोठया पगाराच्या सर्व जागावर आपले लोक नेमण्याला किती श्रम घेत आहे ! हिंदुस्थानचा व्यापार अगदी सकुचित, बेताबाताचा, टापटिपीचा, सुडसुडीत आणि व्यवस्थित करून ठेवण्याला इग्लडला किती शीण पडत आहे ! हिंदुस्थानातून जवळ जवळ एक अब्ज रुपये निरनिराळ्या रूपानी स्वदेशी रवाना करून देण्याला इग्लडला किती शीण पडत असेल ! ह्याशिवाय हिंदुस्थानातील शिक्षण नेमस्त करण्याला, लोकाच्या मनाची वाढ खुटविण्याला, लोकाच्या वरील कर वाढविण्याला, व याचसारख्या दुसऱ्या अनेक राजकारस्थानाच्या गोष्टी करण्याला इंग्लडला किती मेहनत पडत असेल हे कोणाच्या स्वप्नीही कधी येत नसेल. आणि इतके हे सगळे कशासाठी ! तर फक्त देवासाठी ! इग्लडने हिंदुस्थान जिंकले, देवासाठी ! इग्लड हिंदुस्थानातून अलोट पैसा नेत आहे, देवासाठी ! इग्लडने ब्रह्मदेश घेतला, देवासाठी ! इग्लडने हिंदुस्थाचे शिपाई कंदाहारच्या डोंगरात नेऊन प्राणास मुकविले, देवासाठी ! इग्लडने मल्हाररावाना मद्रासेस ठेविले, देवासाठी ! आफ्रिडी लोकांपाशी लढाई केली, देवासाठी ! राजकुमार कॉलेजे, देवासाठी ! सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा विलायतेत, देवासाठी ! काबूलच्या अमिराला हिंदुस्थानच्या पैशातून खडणी, देवासाठी ! राज्यारोहणासाठीं विलायतेत बोलाविलेल्या पाहुण्यांचा आणि दक्षिण आफ्रिकेत ठेवावयाच्या

सैन्याचा खर्च हिंदुस्थानवर, देवासाठी ! दिल्ली दरबार, देवासाठी ! इराणी आखातांतील कर्झनसाहेबांचा प्रवास, देवासाठीं ! तिबेटच्या लामावर आणि सोमालीलॅंडमधील मुल्लावर स्वारी, देवासाठीं ! ऑफीशिअल सीक्रेट्स बिल आणि युनिव्हर्सिटी बिलही देवासाठीच ! फार काय, युरोपियन लोक मनुष्यवधाचा अपराध करून थोडया शिक्षेवर सोडले जातात, हे सुद्धा केवळ देवासाठींच आहे ! जगातील लोकांनो, पृथ्वीच्या पाठीवरील कोणत्याही भागामध्ये इंग्लिशांनी एखादे वाईट कृत्य केले असता त्याना तुम्ही नावे ठेविताना फार सावध असा, कारण, तुम्ही ती इंग्लिशाना नावे ठेवीत नसून देवाला नावें ठेवीत आहा, हे तुम्ही पक्के समजा, आणि ह्या देवाविरुद्ध अपराधापासून दूर रहा. कारण, इंग्लिश लोकानी काहीही केले तरी ते स्वतःसाठी त्यांपैकी काहीच करीत नाहीत. केवळ देवासाठी ते तसे करीत असतात. त्यानी त्या गोष्टी कराव्या अशी देवाची इच्छा असते. आयर्लंड, ट्रान्सव्हाल, ऑरेंज फ्रीस्टेट, साउडन, सोमालीलॅंड, चीन, चित्रळ, तिबेट वगैरे ठिकाणी त्यानी जे काही केले किंवा ते जे काही करीत आहेत, ते केवळ त्या दयाघन परमेश्वरासाठी होय !

देवाने हिंदुस्थान इंग्लिशाच्या ताब्यात दिल्यापासून जे काही फायदे झाले आहेत असे ज्ञानोदयाला वाटत आहे, त्यातील एक असा आहे की, "या देशात स्वदेशाभिमानाचे वारे विलक्षण रीतीने वाढत चालले आहे. पूर्वी कधी नव्हता इतका तो जागृत दिसत आहे." हिंदुस्थान देशात अलीकडे स्वदेशाभिमानाचे वारे विलक्षण रीतीने वाढत चालले आहे हे खरे आहे, परतु हा 'लाभ' हिंदुस्थानाला इंग्रजाकडून झाला आहे, हे म्हणणे बरोबर नाही. इंग्लिश लोकापासून हिंदुस्थानात स्वदेशाभिमान वाढलेला नाही. हिंदुस्थानातील लोकांत तो वाढावा अशी इंग्लिशाची इच्छा नाही. इतकेच नव्हे, तर तो वाढत असलेला पाहून भयभीत झालेल्या इंग्लिशानी तो जागच्याजागी दाबून टाकण्याचेसुद्धां प्रयत्न केले आहेत. शिवाजीचे नांव, शिवाजीचे चरित्र, शिवाजीचा धडा, शिवाजीची सावली असल्या क्षुद्र गोष्टीसबधाने सुद्धा इंग्लिश लोक अलीकडे जी दहशत बाळगीत आहे व तिच्या प्रतिकारासाठी जे उपाय योजीत आहेत, त्यावरून इंग्रज लोक हिंदुस्थानातील लोकाचा स्वदेशाभिमान वाढवीत आहेत किंवा कमी करीत आहेत, याची कल्पना कोणालाही करता येईल. वस्तुस्थिति तर उघड उघड

अशी आहे. शिवाय इंग्लिश लोक हिंदुस्थानांतील लोकाचा देशाभिमान कसा वाढविणार ? इंग्रज लोक आणि ते हिंदुस्थानातील लोकाचा स्वदेशाभिमान वाढविणार, हा अगदी असबद्ध शब्दप्रयोग आहे. तो कसा असबद्ध आहे, हे समजण्याकरिता हिंदुस्थानातील लोकाचा स्वदेशाभिमान म्हणजे काय, याचा अर्थ आपण प्रथमतः ठरवू. हे ठरविण्याला आपण दुसऱ्या देशांतील लोकाच्या स्वदेशाभिमानाकडे पाहिले, म्हणजे झाले. दुसऱ्याचा स्वदेशाभिमान कसा आहे ? इलिझाबेथ राणीच्या कारकीर्दीत स्पेनचे आरमार इंग्लडवर चाल करून आले होते, तेव्हा इंग्लिश लोकाना फार स्वदेशाभिमान उत्पन्न झाला होता म्हणून म्हणतात. त्या वेळी इंग्लिशाना काय वाटत होते ? तर आपल्या देशावर परकीयानी स्वारी करू नये, त्यानी आपल्याला जिंकू नये, त्याचे आपण गुलाम होऊ नये, आपली स्वतत्रता आपण कायम राखावी, शत्रूचा पाडाव करावा आणि आपल्या देशाची कीर्ति उज्ज्वल ठेवावी, असे त्याना त्या वेळी वाटत असले पाहिजे. व यालाच इंग्लिशानी स्वदेशाभिमान हे नाव दिलेले आहे. १८७० साली फ्रॅंको जर्मन वॉर झाली आणि प्रिन्स बिस्मार्कच्या सैन्याने खुद्द पारीस शहराला वेढा घातला, त्या वेळी फ्रेंच लोकाच्या अगात अतिशय देशाभिमान सचारला होता असे म्हणतात. त्या देशाभिमानाचे स्वरूप काय होते ? आपला देश जर्मनीकडून जिंकला जाऊ नये, तसे झाले तर आपल्या देशाची अपकीर्ति होईल, आपल्या देशात सुख उरणार नाही लोकाच्या मनातील हुरूप नाहीसा होईल, कारखानदाराचे व्यापार बसतील, शिपायाचे शौर्य नाहीसे होईल, कर देणाऱ्याच्या माना ओझ्याने मोडून जातील, गुलामगिरीच्या बिडया पायांत जड होतील, स्वतत्रतेचे स्वर्गसुख नष्ट होईल आणि आपण दुसऱ्याचे दास बनू, यासाठी आपण आपला देश मरेपावेतो आपल्याच ताब्यात ठेवू, असे त्याना त्या वेळी वाटत असले पाहिजे, आणि याच त्याच्या वाटण्याला स्वदेशाभिमान हे तत्कालीन लेखकानी नाव दिले आहे. इंग्लिशानी आफ्रिकेमध्ये नुकतीच लढाई केली तेव्हा ट्रान्सवाल आणि ऑरेंज फ्री स्टेट येथील बोअर लोकानी फार स्वदेशाभिमान दाखविला असे त्या वेळी सर्व वर्तमानपत्रे म्हणत असत. बोअर लोकांनी स्वदेशाभिमान दाखविला म्हणजे काय केले ? त्यांनी काय केले हे इतके ताजे आहे की, त्याची पुनरुक्ति करण्याची आवश्यकता नाही. त्याचप्रमाणे चीन देशांत

निरनिराळे युरोपियन लोक घुसून ते तेथे आपले प्राबल्य माजवीत आहेत असे दिसून आल्यावरून चीनमधील सर्व बॉक्सर लोक स्वदेशाभिमानाने प्रेरित झाले हे आपल्याला ठाऊक आहे, व त्याच्या स्वदेशाभिमानाचे काय लक्षण आहे, याचीही आपल्याला थोडीबहुत कल्पना आहे. ह्या वर दिलेल्या उदाहरणावरून स्वदेशाभिमानाबद्दल दुसऱ्याची कल्पना काय असते हे आपल्या साधारणपणे लक्षात आलेच असेल. व स्वदेशाभिमान म्हटला म्हणजे तो जसा दुसऱ्याचा तसाच तो हिंदुस्थानचाही असला पाहिजे, हे उघड आहे. इतर देशाकरिता स्वदेशाभिमानाचा अर्थ निराळा आणि हिंदुस्थानकरिता निराळा, असे कधीही होऊ शकणार नाही. तेव्हा इतर ठिकाणच्याप्रमाणेच हिंदुस्थानातील स्वदेशाभिमानाचा अर्थ घेतला असता तसला स्वदेशाभिमान इंग्लिशानी हिंदुस्थानातील लोकाच्या मनात उत्पन्न केला हे म्हणणे कसे सभवते हे फक्त असली वाक्ये उच्चारणाऱ्या मनुष्यालाच माहीत. स्वदेशाभिमानाचा वर दर्शविल्याप्रमाणे जोपर्यंत अर्थ आहे, तोपर्यंत इंग्लिश लोक हिंदुस्थानात स्वदेशाभिमान वाढवितात म्हणजे काय? ते ज्या पायावर उभे आहेत, ते पाय तोडून टाकण्याविषयी हिंदुस्थानातील लोकाची इच्छा वाढवीत आहेत? ते आपल्याच पायावर आपल्या हाताने धोंडा घालून घेत आहेत? किंवा भीष्माचार्य आणि द्रोणाचार्य ह्या निर्मळ अत:करणाच्या योद्ध्याप्रमाणे ते आपल्या नाशाची युक्ति आपल्या प्रतिपक्षाना सागत आहेत? असे करणे हे जोपर्यंत मानवी स्वभावाच्या विरुद्ध आहे, तोपर्यंक इंग्लिशानी हिंदुस्थानात स्वदेशाभिमान उत्पन्न केला आहे, असे कोणीही म्हणणे बरोबर नाही. परतु दुसऱ्या एका अर्थाने मात्र वरील वाक्य बरोबर होऊ शकेल. परकीय इंग्लिश लोकानी हिंदुस्थानात येऊन तो देश बऱ्यावाईट मार्गाने जिंकला, ही गोष्ट समजून व त्याबद्दल वैषम्य वाटून आता हिंदुस्थानातील लोकाच्या मनात स्वदेशाभिमान उत्पन्न करण्याला इंग्लिशच कारणीभूत झालेले आहेत. हिंदुस्थानात आज सर्वत्र हिंदुपदपादशाही असती तर आज ज्या प्रकारचा स्वदेशाभिमान दिसत आहे, तसला कधीही उत्पन्न झाला नसता. तो फक्त इंग्लिशानीच उत्पन्न केलेला आहे. अशा अर्थाने मात्र वरील वाक्य उत्पन्न होऊ शकेल. परतु एरव्ही इंग्लिशापासून हिंदुस्थानात स्वदेशाभिमान वाढत आहे असे म्हणणे म्हणजे खोटे बोलणे, वस्तुस्थितीचा विपर्यास करणे आणि लोकाना फसविण्यासाठी निराधार आभास उत्पन्न करून देणे होय.

असो. कोणापासून का होईना, हिंदुस्थानांत स्वदेशाभिमान वाढत आहे, ही फार आनदाची गोष्ट आहे. परतु ज्ञानोदयाचे असे म्हणणे आहे की, ‘ या अभिमानाला चागले वळण मात्र लावावयाचे आहे,’ हे चागले वळण म्हणजे कोणते? इग्लिश, फरेंच, जर्मन, रशियन, अमेरिकन किंवा जपानी स्वदेशाभिमानाला जे वळण आहे त्याच वळणावर जर हिंदुस्थानचा स्वदेशाभिमान जात असला तर ते वळण चांगले की वाईट? चांगले वळण लागावयाचे आहे म्हणजे हल्लीचे वळण वाईट हे उघड होते. पण ह्यांत वाईट काय आहे? आणि चागले वळण ते कोणते? इग्लिश लोक म्हणतील तितके दडपून घ्यावे, ते नेतील तितका पैसा त्याना हिंदुस्थानातून स्वदेशी नेऊ द्यावा, ते बळकावतील तितक्या मोठ्या जागा त्याना घेऊ द्यावा, ते हिंदुस्थानच्या पैशानी हिंदुस्थानच्या बाहेर जितक्या लढाया करतील तितक्या त्याना करू द्याव्या, आपण त्याच्या मर्जीचा कल पाहून बोलावे, त्याची खुशामत करावी, ते देतील ते खावे, ते ठेवतील तसे राहावे, आणि ते सागतील तो बोजा उठवावा, हे स्वदेशाभिमानाचे चागले वळण की काय? आणि ते हिंदुस्थानातील स्वदेशाभिमानाला लागावयाला पाहिजे आहे? असे असेल तर त्यात नवीन वळण ते काय लागावयाचे आहे? प्रख्यात डॉ. भाडारकर याच्यासारख्या लोकनियुक्त प्रतिनिधीच्या कायदे कौन्सिलातून आणि लोकाच्या कांग्रेसच्या बैठकीतून बहुतेक असल्याच प्रकारच्या वळणाचा स्वदेशाभिमान दृष्टीस पडत आहे. बहुतेक सर्व ठिकाणी इग्रजाच्या ताटाखालची माजरेच दृष्टीस पडतात. आता हिंदुस्थानातील स्वदेशाभिमानाला याहूनही जास्त चागले वळण लागावयाचे म्हणजे तो स्वदेशाभिमान अगदी पूर्णपणे रसातळालाच नेऊन पोहोचवावयाचा की काय?

अशा प्रकारच्या राजकीय प्रश्नाचा विचार करिता करिता ज्ञानोदयाची कल्पना बरीच भटकत जाऊन त्याने एके ठिकाणी “पुढे दिल्याप्रमाणे सात्त्विकपणाचे उद्गार काढले आहेतः— परतु आज हिंदुस्थान स्वतत्र झाला तर तो कोणास राजा करील? अमुक एक राजा हिदुस्थानास मुळीच होऊ शकणार नाही. बरे, लोकसत्ताक राज्यासाठी तरी हिंदुस्थान तयार आहे काय? असे झाल्यास अमुक एका जातीच्या हाती कारभार जाऊन पुनः ते पूर्ववत् इतरास आपल्या पायाखाली तुडवितील.” हिंदुस्थानांतील मोठमोठे राजे नामशेष करून टाकल्यानतर आता हिंदुस्थान आपला राजा कोणास करील, असा प्रश्न विचा-

रणे हे फार चांगले आहे ! व हिंदुस्थान अमुक एक राजाला आपला राजा करू शकत नाहीं, म्हणून इग्लिशानीच हिंदुस्थानचे राज्य करावे हा युक्तिवाद त्याच्याहूनही चागला आहे ! जेव्हा इग्रजानी हिंदुस्थान हळूहळू घेण्याला सुरवात केली, तेव्हा काही हिंदुस्थान अराजक स्थितीत नव्हते. मग तेव्हा इग्लिश हिंदुस्थानचे राजे कशाला होऊ लागले? पण खरेच ! त्यांनी हिंदुस्थानचा राज्य-कारभार आपल्या ताब्यात घ्यावा अशी देवाची इच्छा होती ! हल्ली हिंदु-स्थानात हिंदुस्थानचा राजा होण्याला कोणी नाही आणि लोकसत्ताक राज्यासाठीं हिंदुस्थान आज तयार नाही, सबब इग्लिशानीच हिंदुस्थानावर आपला मजुळ अमल चेपला पाहिजे, हे अगदी निर्विवाद सिद्ध होते ! लोकसत्ताक राज्याला हिंदुस्थान अजून तयार नाही याचे गभीर कारण असे आहे की, तसे झाल्यास एखाद्या विशिष्ट जातीच्या हातीं कारभार जाऊन त्या जातीचे लोक पूर्ववत् इतरास आपल्या पायाखालीं तुडवितील ! जणू काय इग्रज म्हणजे ही कांही एक जात नव्हेच ! आणि जणू काय ते नेटिवाना आपल्या पायाखाली तुडवीत नाही तच ! तुम्ही स्वतत्र झाला तर तुमच्यातील एखादी जात तुम्हाला आपल्या पायाखाली तुडवील, तेव्हा त्याच्यापेक्षा आम्हीच तुम्हाला आपल्या कोमल पायाखाली तुडविले असता काय वाईट, असे म्हणण्यासारखेच हे आहे, जणू काय परकीय साहेबाच्या बुटापेक्षा आपल्या देशातीलच एखाद्या जातीच्या लोकाचा पादस्पर्श जास्त अपमानकारक आणि असह्य वाटतो ! परतु हिंदुस्थान-चा राजा होण्याला कोणी नाही, आणि एका जातीचे लोक दुसऱ्याना पाया-खालीं तडवितील, एवढयाचसाठी उदार आणि कोवळ्या अतःकरणाच्या इग्लिशानी आपला पाय हिंदुस्थानच्या बाहेर टाकण्याचे लाबणीवर टाकिले असेल, तर ही कारणे महत्त्वाची नाहीत. तशीच वेळ आली तर जर्मनीतल्या-प्रमाणे हिंदुस्थानालाही कोणी तरी राजा मिळेल, किंवा अमेरिकेतल्याप्रमाणे हिंदुस्थानातील निरनिराळे लोक लोकसत्तात्मक राज्य स्थापन करून आपले गाडे कसे तरी पुढे ढकलतील. या कामात इग्लिश लोकाना जितके वाटत आहेत, तितके हिंदुस्थानचे लोक अनभ्यस्त नाहीत.

असो. येथपर्यत ज्ञानोदयांतील कित्येक खोटया मताचे खडण झाले आहे व त्यातील हेत्वाभास निरनिराळ्या रीतीने व्यक्त करून दाखविण्यांत आले आहेत. देवाची इच्छा अशी होती, असला युक्तिवाद आतां इतका पोचट

झालेला आहे की, तो ऐकून हिंदुस्थानातील लहान मुलाना देखील हसू येते सबब असले शब्दजाल हिंदुस्थानातील लोकापुढे पसरणे अगदी मूर्खपणाचे आहे. कारण, हिंदुस्थानातील लोक इग्रजाच्या कृपेने जरी शस्त्ररहित झालेले असले तरी बुद्धिरहित झालेले नाहीत. त्यांना असल्या लबाडयाचा प्रतिकार करिता येत नाही, म्हणून त्याना त्या समजत नाहीत, असे मात्र नाही. सबब असली देवाच्या इच्छेविषयीची विधाने कोणीही करिता कामा नयेत, परतु त्यातल्या त्यात खऱ्या देवाची खरी वकिली करू इच्छिणाऱ्या मिशनरी लोकानी तर असे कधीहि करिता कामा नये. असले बोलणे त्याच्या धर्मकल्पनाशी अविसगत आहे काय ? दुसऱ्याच्या देशावर दरवडे घालावे, गरीब लोकापासून लाच घ्यावे, खोटे दस्तऐवज करून लोकाना फसवावे, अनाथ अबलाच्या दाराशी पहारे बसवून आणि त्याच्यावर जुलूम करून त्याच्यापासून बळजबरीने त्याची सपत्ति लुटून न्यावी, लोकाच्या राज्याची अवदाने मारावी, लढायानी मुलूख बेचिराख करावा, मनुष्याच्या रक्ताचे शिपणे पृथ्वीच्या अगावर करावे, आणि त्याच्या मुडक्याचे ढीग तिच्या छातीवर रचावे, असल्या जगातील निंद्य गोष्टी खिरस्त्याच्या देवाला प्रिय आहेत काय ? आपसात कलह लावून लबाडया, लढाया, लुटी आणि रक्तपात याचा भडका पेटवून द्यावा असे खिरस्त्याच्या देवाचे मत आहे काय ? खिरस्त्याचा देव खरोखर अशा मताचा असला, तरी ती गोष्ट त्याच्या भक्तानी झाकून ठेविली पाहिजे, मग तो तसा नसताना त्याच्यावर असले भलतेच धर्म आरोपित करणे, हे राजकीय दृष्टयादेखील हिंदुस्थानातील मिशनऱ्याना गैर आहे. कारण, हिंदुस्थानातील लोकाचा देव आणि धर्म वाईट म्हणून त्याना चागल्या देवाचा चागला धर्म शिकविण्याकरिता आपण हिंदुस्थानात आलो आहो असा मिशनरी लोक बाहेरून नेहमी बहाणा करीत असतात. जे ममताळु देवाचा फैलाव करण्याकरिता आले त्यांच्याच तोडून त्याचा देव रक्तपात, खून, अपहार, खोटे दस्तऐवज, असत्य भाषण इत्यादि लहानमोठया दुर्गुणांना आणि गुन्ह्याना उत्तेजन देणारा आहे असे इडियन लोकाना कळून आले तर त्यांची खिरस्ती धर्माबद्दल काय कल्पना होईल आणि त्याला कोण पूज्य मानील ! ज्या धर्मातील खुद्द देव इतक्या अघोर आणि राक्षसी मताचा, त्या धर्मातील माणसें अत्यत क्रूर आणि हिंस्र अशा पशूपेक्षांही अधिक भयकर असलीं पाहिजेत, असा जर कोणाच्या मनाचा

ग्रह झाला तर तो ख्रिस्ती लोकांच्या असल्या मताचाच परिणाम नव्हे काय ? पुष्कळ तत्त्ववेत्त्यांचे असे मत आहे की, जसे लोक असतात तशा प्रकारचे ते आपल्यासाठी देव बनवून घेतात. या न्यायाप्रमाणे ख्रिस्ती लोकांनी आपल्या देवाचे प्रस्तुत प्रसंगी जे स्वरूप दाखविले आहे त्यावरून ते लोक कसे असले पाहिजेत हे सहज लक्षात येण्यासारखे आहे.

असो. अशा प्रकारचे अनेक दोष ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या वर दिलेल्या विधानावर उत्पन्न होऊ लागतात. सबब त्यांनी असली भलतीच विधाने करून आपल्याबरोबर आपल्या देवालाही आपला साथीदार म्हणून स्वर्गातून बाहेरच्या वाटेकडे ओढू नये हे चांगले, आमच्या दृष्टीने एकाचे राज्य दुसऱ्याने लुबाडून घ्यावे असल्या इच्छा करणारा कोणताही देव नाही, व ख्रिस्त्यांचा देव तर विशेषतः तसा नाही. देव असल्या उठाठेवी करीत बसत नाहीत. ह्या सगळ्या मनुष्यांच्या लबाड्या आहेत. आपल्या कृत्यावर पांघरूण घालण्यासाठी कावेबाज मनुष्य देवाच्या इच्छेचे ढोंग करीत असतात. परंतु सरळपणाने पाहिले तर असल्या गोष्टीत ढोंग कशाला पाहिजे ? जशी वस्तुस्थिति असेल तशीच ती बोलली जावी ह्या सरळपणात जास्त उदात्तपणा आहे. आम्ही बऱ्यावाईट कशा तरी रीतीने येथील राज्य ताब्यात घेतले आहे आणि येथून आम्हाला कोणी घालवीपर्यंत आम्ही ते सोडणार नाही असे इंग्लिशांनी स्पष्ट-पणे म्हटल्यास ते जास्त चांगले. आम्ही हिंदुस्थान घ्यावे अशी देवाची इच्छा होती म्हणून आम्ही ते घेतले, आणि हिंदुस्थानाला कोणी राजा मिळणार नाही किंवा लोकसत्ताक राज्य झाले तर एका जातीचे लोक दुसऱ्यांना पायाखाली तुडवतील म्हणून आम्ही जात नाही, असले लपडाव सांगण्यात काय अर्थ आहे ? ज्यांच्यापाशी हिंदुस्थानात जवळ दोनअडीच लाख सैन्य आहे, त्यांनी असले लपडाव न करिता जे खरे आहे ते खऱ्या शब्दांनी स्पष्टपणे बोलून दाखविण्याला काय हरकत आहे ?

